

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЗ «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГРЕБЕНЮК ВАЛЕРІЙ СТАНІСЛАВОВИЧ

УДК 94(410.1)«17»

ДИСЕРТАЦІЯ
СТАНОВЛЕННЯ БРИТАНСЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІМПЕРІЇ
В СЕРЕДИНІ ХVІІІ СТ.

07.00.02 – Всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ В. С. Гребенюк

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Бурьян Михайло Степанович

Старобільськ – 2018

АНОТАЦІЯ

Гребенюк В. С. Становлення Британської колоніальної імперії в середині XVIII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», МОН України. – Старобільськ, 2018.

Дисертацію присвячено комплексному вивченню процесу формування та реалізації колоніальної політики Лондона, яка призвела до становлення Британської колоніальної імперії в середині XVIII ст. На основі широкого кола джерел досліджено історичні передумови виникнення заокеанських інтересів Великої Британії та змін політики, що їх відстоювала.

Ескалація суперництва Великої Британії та Франції за океаном у середині XVIII ст. активізувала протистояння правлячих кіл Лондона навколо питань розробки зовнішньополітичного й колоніального курсів країни. Оскільки з моменту перших сутичок у Північній Америці в 1755 р. уряд очолював прихильник традиційного зовнішньополітичного курсу концентрації на європейському театрі протистояння герцог Ньюкасл, успішних результатів у боротьбі за океаном досягти не вдалось. Його підхід призвів до втрати важливих стратегічних пунктів у Середземному морі та Америці. Більше того, у результаті низки дипломатичних помилок на континенті Велика Британія опинилась перед обличчям сформованого широкого альянсу європейських держав. Тому в британських правлячих колах виникло прагнення до вироблення нової стратегії реалізації державних інтересів.

Реорганізований у 1756 р. уряд на чолі з У. Піттом перейшов до активної колоніальної експансії за океаном. Завдяки детально розробленим планам прем'єра і фахівців, яких він залучав, а також керівникам армії та флоту британські володіння значно розширились.

У зв'язку з цим розкрито, що роль військової еліти у формуванні зовнішньої та колоніальної політики Сент-Джеймського двору значно зросла, оскільки в розв'язанні колоніального протистояння вагому роль відіграли саме представники військових кіл під керівництвом герцога Камберленда, який згодом

очолив британські війська в Європі, а надалі, під час активізації експансії за океаном, головними радниками прем'єра були саме військові від армії та флоту.

Виявлено, що підгрунття інтересів британського істеблішменту до боротьби за океаном визначалось не лише торговельними перевагами, про які писали попередні дослідники, але й поглядами на своє геополітичне становище у світі, зокрема економічні інтереси ставали складником головної мети – установалення свого домінування в колоніальній системі європейських держав.

Охарактеризовані головні особливості британського експансіонізму у різних частинах світу. Адже у військових операціях, що здійснювались в атлантичному регіоні, ініціатива керівників обмежувалась переважно тактичними ходами або незначним відхиленням від наперед розписаного сценарію кампанії, тоді як біля західноафриканського узбережжя та в Індії ситуація була інша, бо, незважаючи на військову підтримку метрополії, більшість експансіоністських проектів розроблялась людьми «на місцях», серед яких найбільш видатних результатів досягли: на р. Сенегал – комерсант Т. Каммінг, в Індії – полковник Р. Клайв на суші й адмірал Дж. Покок на морі.

З огляду на це, простежено, що роль представників колоніальної адміністрації «на місцях» та головнокомандувачів армій і флоту в розширенні колоній за океаном була чималою, оскільки через значну віддаленість від метрополії їм часто доводилось приймати визначальні рішення на свій страх і ризик. Упевнена та активна діяльність керівників британських військ у просуванні заокеанських меж своєї держави демонструвала їхню обізнаність у пріоритетах та настроях політичної еліти Лондона, хоча ще далеко не кожен представник Сент-Джеймського двору розумів сутність і ціну боротьби, що тривала.

Після численних завоювань за океаном Велика Британія поступово оформлювалась як імперія. Лондонський уряд, спочатку на чолі з Піттом, а після воцаріння Георга III очолюваний графом Б'ютом, намагався закріпити в договорі з Парижем придбані території. Саме в цей час досить наочно було продемонстровано еволюцію колоніальної доктрини Великої Британії, адже утримання Канади як найважливішого об'єкта протистояння засвідчило, що перспективи колоніального зростання набули першорядного політичного значення, оскільки комерційно більш цінні вест-індські острови відійшли на

другий план. Тому боротьба за панування в різних регіонах світу, особливо за Північну Америку, виявилась для британців важливішою за торговельне суперництво. До того ж, поступка деяких інших завоювань заради якнайшвидшого досягнення миру призвела до численних нападок не тільки політичних опонентів кабінету Б'юта, але й широкої критики громадськості.

Проаналізовано, що підсумком протистояння, що вивчалось, стало не тільки значне розширення британських колоній у Північній Америці, Вест-Індії, Африці, Індії, а й установлення своєї домінантної позиції в колоніальній системі європейських держав та зміна політики Лондона стосовно заокеанських володінь, які з того часу стали відігравати визначальну роль у його зовнішньополітичних планах. Саме це й стало головною ознакою перетворення Великої Британії разом з її колоніальними володіннями на імперію.

Ключові слова: Велика Британія, колонії, метрополія, військово-морські сили, Північна Америка, Вест-Індія, Індія, У. Пітт, герцог Ньюкасл, граф Б'ют.

Список публікацій здобувача:

1. Гребенюк В. С. Військово-морське суперництво Великобританії та Франції в Індії та Північній Америці в 1756–1763 рр. та розширення Британської колоніальної імперії. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2010. № 23 (210). С. 30–41.

2. Гребенюк В. С. Англо-французьке протистояння в Північній Америці та Індії, 1756–1763 рр. // Британская политика и мир: контуры исторического взаимодействия. Луганск, Одесса: ООО «Виртуальная реальность», 2011. С. 69–82.

3. Гребенюк В. С. Англійська історіографія становлення Британської колоніальної імперії в сер. XVIII ст. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2011. № 11 (222). С. 203–211.

4. Гребенюк В. С. Англо-испанское колониальное противостояние во времена премьерства Р. Уолпола, 1721–1742 гг. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. № 6 (241). С. 31–39.

5. Гребенюк В. С. Миссия Уолша и британская экспансия в Индии, 1759 г. // Весник МГОУ. Серия «История и политические науки». 2013. № 3. М.: Изд-во МГОУ. С. 40–43.

6. Гребенюк В. С. Колониальная политика Сент-Джеймского двора на завершающем этапе англо-французского противостояния 1755–1763 гг. // Гілея. 2014. № 4. К.: ПП «Видавництво «Гілея»». С. 125–127.

7. Гребенюк В. С. Эволюция колониальной доктрины Великобритании во время первого кабинета Уильяма Питта Старшего (XII.1756–IV.1757) // Сумська старовина. 2015. № XLVI. Суми: Сумський державний університет. С. 90–95.

8. Гребенюк В. С. Экспансионистская политика британского правительства, 1755–1760 гг. // Scientific discussion. 2017. V.1, № 13. Praha: Scientific discussion. С. 10–12.

Публікації, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

9. Гребенюк В. С. Джерельна база з проблематики становлення Британської колоніальної імперії в сер. XVIII ст. *Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин*: стат. та матеріали II Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті проф. Г. Л. Бондаревського (Луганськ, 12–13 квіт. 2011 р.) Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. С. 556–561.

10. Гребенюк В. С. Англо-французское противостояние в Индии, 1749–1754 гг. *Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин*: стат. та матеріали III Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті проф. Г. Л. Бондаревського (Луганськ, 3–4 квіт. 2012 р.) Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2012. С. 199–203.

11. Гребенюк В. С. Начало англо-французского колониального противостояния и борьба правящих кругов Великобритании за выработку внешнеполитического курса, 1755–1756 гг. *Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин*: стат. та матеріали IV Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті проф. Г. Л. Бондаревського (Луганськ, 9–10 квіт. 2013 р.) Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2013. С. 214–219.

12. Гребенюк В. С. Британская экспансия в Индии в 1756–1757 гг. *Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 90-річчя з дня народження проф. В. М. Бейліса (Луганськ, 15–16 трав. 2013 р.) Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013 С. 48–54.

13. Гребенюк В. С. Изменение геополитической стратегии Великобритании в середине XVIII в. *Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики*: збірник тез доповідей (Київ, 18 квітня 2013 р.) К.: ДАУ при МЗС України, 2013. С. 29–30.

14. Гребенюк В. С. Попытка дипломатического урегулирования англо-французского колониального конфликта 1755–1763 гг. *Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики*: збірник тез доповідей (Київ, 24 квітня 2014 р.) К.: ДАУ при МЗС України, 2014. С. 58–59.

SUMMARY

Grebenyuk V. S. The formation of the British colonial empire in the middle of the XVIII cent. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for a Candidate degree in historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.02 «World History». – Lugansk National Taras Shevchenko University. – Starobilsk, 2018.

The thesis is devoted to the comprehensive study of the process of forming and implementing the colonial policy of London, which led to the formation of the British colonial empire in the middle of the XVIII cent. Based on a wide range of sources, has been studied historical preconditions for the emergence of the overseas interests of Great Britain and the evolution of the policy that supported them.

The escalation of rivalry between Great Britain and France over the ocean in 1755 has intensified the confrontation of the London ruling circles on the cases of formation of foreign and colonial courses of the country. Therefore Newcastle's Cabinet with its traditional strategy of concentration on the Europe after the several losses of overseas territories was replaced in 1756 by W. Pitt's government, which defended the principles of the struggle for colonial expansion and overseas hegemony. For the first

time in the history of Great Britain, the struggle for the colonies was proclaimed the most priority direction of the foreign policy during the war. After establishing dominance over the enemy and increasing the cost of the war, the desire for peace has been grown, and for this in 1761 formed a new government headed by Earl of Bute.

The work revealed that the foundation of the interests of the British establishment to the struggle over the ocean was determined not only by the trade preferences, that were written by previous researchers, but also by the views on their geopolitical position in the world.

Characterized the main features of the British expansion in different parts of the world. Because initiative in the operations, that were carried out in the Atlantic region, was limited mostly tactical moves or a minor deviations from the pre-drawn scenario of a military campaign. In India, the situation was different, because, despite the military support of the metropolis, most expansionist projects were developed by people "on the ground", among which the majority great results were reached by Colonel R. Clive on land and Admiral G. Pocock at sea. Also described the influence of the military elite on the formation and implementation of colonial policy.

As a result of expansionist policy has been a significant expansion of the boundaries of British possessions around the world fixed upon signing a treaty with the French in 1763. According to its articles, priority was given not to commercially, but to strategically more valuable regions. Understanding the basics of such priorities helped track the changes in the views of the British Ministry leaders on the objects of the colonial struggle.

Thus, been made a detailed analysis of the British colonial policy in the marked period, Grebenyuk V. S. concluded that the result of the Anglo-French confrontation of 1755 – 1763 was not only a significant expansion of the territorial boundaries of the British colonies in North America, West Indies, Africa, India, but also a change in London's policy concerning its overseas possessions, which have since played a decisive role in its foreign policy plans. This changing has become the main feature of converting of Great Britain together with its colonial possessions into an empire.

Keywords: Great Britain, colonies, metropolis, naval forces, North America, West Indies, India, William Pitt, Duke of Newcastle, Earl of Bute.

Publisher publication list:

1. Grebenyuk V. S. Naval rivalry between Great Britain and France in India and North America in 1756–1763 and expansion of the British colonial empire. // Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Lugansk. Lugansk, 2010. №. 23 (210). P. 30–41.

2. Grebenyuk V. S. Anglo-French confrontation in North America and India, 1756–1763 // British politics and world: contours of historical interaction. Lugansk, Odessa: LLC «Virtual reality», 2011. P. 69–82.

3. Grebenyuk V. S. English historiography of the formation of the British colonial empire in mid. of XVIII cent. // Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Lugansk. Lugansk, 2011. №. 11 (222). P. 203–211.

4. Grebenyuk V. S. English-Spanish colonial confrontation during the premiership of R. Walpole, 1721–1742. // Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Lugansk. Lugansk, 2012. №. 6 (241). P. 31–39.

5. Grebenyuk V. S. Walsh's Mission and the British Expansion in India, 1759. // Bulletin of the MSRU. Series «History and Political Science». 2013. №. 3. Moscow: Publishing House of the MSU. P. 40–43.

6. Grebenyuk V. S. Colonial policy of the St. James Court at the final stage of the Anglo-French confrontation of 1755–1763. // Gileya. 2014. №. 4. K .: PE «Publishing House «Gileya»». P. 125–127.

7. Grebenyuk V. S. The Evolution of the colonial doctrine of Great Britain during the first Cabinet of William Pitt the Elder (XII.1756–IV.1757). // Sumy antiquity. 2015. №. XLVI. Sumy: Sumy State University. P. 90–95.

8. Grebenyuk V. S. Expansionist Policy of the British Government, 1755–1760. // Scientific discussion. 2017. V.1, №. 13. Prague: Scientific discussion P. 10–12.

Publications which confirm testing the results of the dissertation:

9. Grebenyuk V. S. The reference base on the issues of the formation of the British colonial empire in mid. XVIII cent. // World History and Actual Problems of International Relations: Art. and materials II International sciences. conf. dedicated to

the memory of Professor G. L. Bondarevsky. Lugansk: «Virtual Reality» Ltd, 2011. P. 556–561.

10. Grebenyuk V. S. Anglo-French confrontation in India, 1749–1754. // World History and Actual Problems of International Relations: Art. Materials III International sciences. conf. dedicated to the memory of Professor G. L. Bondarevsky. Lugansk: LLC «Virtual reality», 2012. P. 199–203.

11. Grebenyuk V. S. The beginning of the Anglo-French colonial confrontation and the struggle of the ruling circles of Great Britain for the development of the foreign policy course, 1755–1756. // World History and Current Issues of International Relations: Art. and Materials IV International sciences. conf. dedicated to the memory of Professor G. L. Bondarevsky. Lugansk: «Virtual reality» Ltd., 2013. P. 214–219.

12. Grebenyuk V. S. British expansion in India in 1756–1757. // Problems of Source Studies, Historiography and East History: Materials International sciences conf. devoted to the 90th anniversary of the birth of prof. W. M. Beilis. Lugansk: View of PI «LNU named after Taras Shevchenko», 2013. P. 48–54.

13. Grebenyuk V. S. Changing Britain's geopolitical strategy in the mid. of XVIII cent. // Restructuring of the global space: historical imperatives and challenges: a collection of abstracts. K. : DAU under the MFA of Ukraine, 2013. P. 29–30.

14. Grebenyuk V. S. An attempt at a diplomatic settlement of the Anglo-French colonial conflict of 1755–1763. // Restructuring of the global space: historical imperatives and challenges: a collection of abstracts. K.: DAU under the MFA of Ukraine, 2014. P. 58–59.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	16
Висновки до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ.....	47
Висновки до розділу 2.....	80
РОЗДІЛ 3. ПОЧАТОК АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ ЛОНДОНА, 1755 – 1757 РР.....	82
Висновки до розділу 3.....	109
РОЗДІЛ 4. АКТИВІЗАЦІЯ БРИТАНСЬКОГО ЕКСПАНСІОНІЗМУ ЗА ОКЕАНОМ, 1757 – 1760 РР.....	111
Висновки до розділу 4.....	166
РОЗДІЛ 5. КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА СЕНТ-ДЖЕЙМСЬКОГО ДВОРУ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ, 1760 – 1763 РР.....	168
Висновки до розділу 5.....	208
ВИСНОВКИ.....	210
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	215

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Уважається, що колоніальна система зникла після завершення процесу деколонізації в другій половині ХХ ст. Але нескінченні спроби великих держав впливати на політичне життя менш розвинутих країн світу та контролювати їхній економічний і культурний розвиток підтверджують, що феномен колоніалізму все ж продовжує існувати, принаймні у видозміненому стані. Тому вчені не припиняють використовувати термін «пост колоніалізм», пояснюючи багато подій сучасності.

Хоча боротьба великих держав за домінування ніколи не припинялась, вона завжди трансформувалась. Підтвердженням тому можна вважати англо-французьке протистояння 1755 – 1763 рр., коли загострення боротьби Лондона та Парижа вийшло на новий рівень. На відміну від багатьох попередніх зіткнень, саме в цей період заокеанська експансія зайняла центральне місце в планах урядовців, а колонії стали сприйматись найбільш цінним її об'єктом. Успіх британців у встановленні свого домінування в колоніях за результатами цього протистояння переконує в необхідності вивчення процесу формування та реалізації колоніальної політики Сент-Джеймського двору для кращого розуміння сутності експансіонізму.

Незважаючи на те, що політика Лондона щодо різних країн світу не завжди була послідовною, усе ж представники британського істеблішменту досить точно розуміли економічну і, як наслідок, стратегічну цінність заокеанських володінь. Тому боротьба правлячих кіл за вироблення колоніальної доктрини зазвичай полягала у виборі методів і засобів для досягнення загальних цілей і завдань. У той час країни, на які поширювались амбіції британців, найчастіше перебували в стані політичної нестабільності, а часом і міжусобних воєн.

Саме тому в інтересах власної безпеки Україна повинна чітко розуміти свою мету, завдання та місце в системі міжнародних відносин і, відповідно до цього, формувати ефективну модель захисту своїх інтересів. Це можливо лише за умови усвідомлення істинних мотивів і цілей великих держав, що ведуть боротьбу за домінування.

До того ж, процес еволюції колоніальної доктрини Великої Британії в досліджуваний період незаслужено залишився поза увагою істориків, а історія британської колоніальної політики в середині XVIII ст. містить значну кількість «білих плям».

У цьому й полягає актуальність теми обраного дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексної програми Науково-дослідного центру імені В. М. Бейліса «Схід – Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків» (державний реєстраційний № 0103U003602). Робота також відображає головний напрям діяльності кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин і є одним із пріоритетних напрямів науково-дослідної роботи ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Об'єкт дослідження – історичний розвиток міжнародних відносин та колоніального протистояння у світі в середині XVIII ст.

Предметом дослідження є колоніальна політика Великої Британії у 1755 – 1763 рр.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період англо-французького колоніального протистояння в 1755 – 1763 рр.

Нижня хронологічна межа дослідження – 1755 р. Боротьба Великої Британії та Франції за домінування в середині XVIII ст. загострилася, конфлікт у будь-якій частині світу міг спровокувати широкомасштабну війну. Серія зіткнень колоністів у Північній Америці спонукала уряди обох країн на початку 1755 р. направити в цей регіон військові підрозділи, що й стало фактичним початком чергового колоніального протистояння держав.

Верхня хронологічна межа – 1763 р. У цьому році закінчилась англо-французька війна 1755 – 1763 рр., одним із найважливіших результатів якої і стало утворення Британської колоніальної імперії та встановлення світового панування на морі.

Мета роботи полягає в комплексному розкритті процесу формування Британської колоніальної імперії в середині XVIII ст.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання**:

1. Охарактеризувати джерельну базу дослідження та напрацювання теоретичного осмислення проблеми становлення Британської імперії в науковому дискурсі.

2. Проаналізувати витоки колоніальної політики Великої Британії в процесі суперництва з іншими претендентами на світове панування.

3. Простежити еволюцію колоніальної доктрини Лондона в 1755 – 1757 рр. в умовах боротьби представників британських правлячих кіл навколо питань захисту зовнішньополітичних та заокеанських інтересів держави.

4. Виявити підгрунття інтересів британського істеблішменту до проведення широкомасштабної експансії, а також роль у цьому процесі представників колоніальної адміністрації «на місцях» і головнокомандувачів армій та флоту, що зумовили відмінності британського експансіонізму в різних частинах світу.

5. З'ясувати особливості колоніальної політики Сент-Джеймського двору на завершальному етапі англо-французького протистояння 1760 – 1763 рр.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

- уперше у вітчизняній історичній науці детально проаналізовано дослідницькі традиції висвітлення проблеми становлення Британської імперії, зокрема, з'ясовано, що основне коло аспектів дискурсу визначалося такими питаннями: особливості колоніальної політики XVIII ст.; процес боротьби за домінування над морським простором; інтереси політичних партій та окремих діячів, які впливали на формування колоніальної політики; економічне та політичне виправдання експансіонізму; протистояння Франції як головному конкуренту в боротьбі за гегемонію;

- розглянуто особливості процесу побудови Британської колоніальної імперії в середині XVIII ст. з урахуванням специфіки розроблення стратегії ведення військових кампаній у кожному з театрів протистояння, ролі організаторів та виконавців експансіоністських підприємств, співвідношення ворогуючих сторін, впливу третіх сил у кожному з регіонів, де велась боротьба;

- висвітлено позиції політичних угруповань Лондона щодо цінностей колоніальних володінь та їхнього розширення, зокрема прибічників «вігської» концепції концентрації на європейському континенті; партії торі та опозиційної

фракції вігів зі стратегією «блакитної води»; партії «Лейстерського дому»; «партії війни» на чолі з герцогом Камберлендом;

- простежено еволюцію колоніальної доктрини Лондона в період англо-французького протистояння 1755 – 1763 рр., починаючи з перших зіткнень на морі та в колоніях у період прем'єрства герцога Ньюкасла з його традиційною стратегією боротьби за британські інтереси в Європі до перетворень у зовнішній та колоніальній політиці, закладених У. Піттом та продовжених урядом Б'юта, що підтримували амбіції колоніальної зверхності британського істеблішменту;

- простежено зміну поглядів керманічів британських міністерств щодо об'єктів колоніальної боротьби, що зумовлені перетвореннями в міжнародних відносинах того часу, перебігом військових дій, внутрішньополітичною боротьбою тощо;

- виявлено, що отримання статусу головних радників під час прем'єрства Пітта керівниками армії та флоту призвело до зростання ролі військової еліти у формуванні зовнішньої та колоніальної політики Сент-Джеймського двору.

Методологія дослідження побудована на основі діалектичних принципів наукового пізнання. Принцип *історизму* дає можливість простежити еволюцію суспільно-політичних явищ у їхній причинно-наслідковій взаємозалежності. Принцип *багатофакторності* дозволяє розглядати явище як результат взаємодії всього комплексу чинників суспільного життя та є наслідком поєднання конкретних обставин, причин та тривалих історичних процесів. Для реалізації поставленої мети дисертант також дотримувався принципу *всебічності*, спрямованого на визначення зовнішніх та внутрішніх взаємозв'язків явищ, що аналізуються.

Перелічені принципи реалізовано за допомогою низки методів. У результаті використання *історико-генетичного* методу, через послідовне розкриття якостей та функцій об'єкта дослідження дисертант отримав змогу найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної картини подій. *Порівняльно-історичний* метод дозволив порівняти особливості колоніальної політики Великої Британії в різні періоди. Використання *системного* методу сприяло висвітленню принципів заокеанської політики британського уряду крізь

призму міжнародних відносин узагалі та зовнішньої політики Лондона зокрема. Роботу побудовано шляхом послідовно-хронологічного викладу матеріалу.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її положення, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані дослідниками всесвітньої історії, дипломатії, міжнародних відносин, колоніалізму та зовнішньої політики Великої Британії, а також при підготовці навчальних курсів і спецкурсів з цієї проблематики. Крім того, деякі аспекти дослідження можуть бути застосовані в ході практичної роботи державних установ і суспільних організацій, чия діяльність стосується сфери міжнародних відносин.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом обговорення змісту дисертації на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНУ імені Тараса Шевченка, а також на всеукраїнських наукових конференціях: «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (м. Луганськ, 12 – 13 квітня 2011 р.); «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (м. Луганськ, 3 – 4 квітня 2012 р.); «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (м. Луганськ, 9 – 10 квітня 2013 р.); «Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу» (м. Луганськ, 15 – 16 травня 2013 р.); «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики» (м. Київ, 18 квітня 2013 р.); «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики» (м. Київ, 24 квітня 2014 р.).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення у восьми статтях, сім із яких опубліковано у фахових наукових виданнях, ліцензованих ДАК України.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 242 сторінки, з них 204 сторінки – основного тексту. Список джерел і літератури міститься на 27 сторінках і складає 406 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за своїм характером документи. Зокрема, відзначимо архівні матеріали, опубліковані офіційні документи, листування високопосадових осіб, документи, які відображають погляди й настрої політичної еліти Великої Британії, мемуари державних і політичних діячів Лондона, колоніальних чиновників та військових, огляд преси тощо. Тому джерельну базу можна умовно поділити на п'ять груп.

До *першої групи* належать неопубліковані архівні документи з Державного Архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА), Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ) [28 – 34; 79 – 85; 8 – 11]. Переважна більшість документів із цих архівів – це реляції керівників зовнішньої політики Російської імперії, військових головнокомандувачів, а також російських дипломатів того часу. Вони містять важливу інформацію про позиції провідних британських політичних діячів та боротьбу правлячих кіл Великої Британії за формування зовнішнього курсу. Огляд військових дій, їхня оцінка, а також становище ворогуючих сторін міститься в листах російських генералів, які звітували перед своїм керівництвом. Усі ці документи, незважаючи на їхній офіційний характер, не були позбавлені певного суб'єктивізму, адже люди, що їх складали, керувались особистими вподобаннями та ставленням до країни, про яку писали. Зокрема, головнокомандувачі мали схильність підкреслювати особисті досягнення, послі часто спирались на чутки, які не завжди були перевіреними, до того ж через участь Російської імперії в континентальному протистоянні аналіз подій за океаном російських дипломатів майже не цікавив. Тому їхні огляди не можна вважати достатньо повними.

Другу групу складають опубліковані офіційні документи. Це, зокрема, договори та конвенції, присвячені зовнішній і колоніальній політиці Великої Британії, Франції, Іспанії тощо, листування високопосадових осіб й отримані ними інструкції. Серед них насамперед відзначимо «Збірник мирних, союзницьких і комерційних договорів між Великою Британією та іншими

державами з часів підписання договору в Мюнстері в 1648 р. до Паризького миру 1783 р.», видану Ч. Дженкінсоном у 1772 р. [124; 125]. Окрім текстів усіх міжнародних угод, укладених Великою Британією в зазначений період, цей збірник містить кореспонденцію представників британського кабінету, у якій обговорювались майбутні умови домовленостей з урядами інших країн. Завдяки цьому матеріалу можна простежити зміни позицій урядовців та їхні головні протиріччя із закордонними колегами. Інший збірник договорів, що торкались морських інтересів Великої Британії, був складений в 1779 р. В. Харрісом і виявився не менш корисним, адже умови цих угод часто відображали особливості заокеанської політики Лондона [130].

Звернемо також увагу на видання «Британські дипломатичні інструкції, 1689 – 1789 рр.», у якому вміщено офіційне та приватне листування держсекретарів з англійськими послами в Парижі [191]. Хоча в досліджуваній період через військове протистояння більшість часу британські послы були відсутні у французькій столиці, усе ж їхня діяльність перед початком та наприкінці війни дає можливість вивчити рівень відносин обох країн, а також розкриває багато прихованих намірів урядів щодо розширення заокеанських володінь.

Ураховуючи, що Франція була головним британським супротивником протягом усього XVIII ст., не менш цінними для дослідження виявились погляди французьких урядовців, які відображені у виданні кореспонденції французьких послів зі своїми зовнішньополітичними відомствами та кореспонденції короля Людовика XV зі своїми міністрами й дипломатами [193; 280]. Крім того, інформацію з перебігу англо-французького суперництва доповнюють: перекладена російською мовою багатотомна публікація «Дипломатичне листування англійських послів і посланників при російському дворі» та двотомне видання «Російські дипломатичні агенти в Лондоні у XVIII ст.», перший том якого висвітлює загальні положення англо-російських дипломатичних відносин, а другий – матеріали листування різних посадових осіб обох країн [91; 3; 4].

Тексти патентів та хартій, які видавали британські монархи комерційним компаніям для легалізації їхньої діяльності на іншому кінці Атлантики, а також у деяких випадках закріплювали за ними монополії, наведено в публікації

американського дослідника Б. П. Пура [373; 374]. Крім того, важливі статистичні дані та аналіз торговельної активності британців в Америці, Вест-Індії, Африці та Індії подано в багатотомному збірнику британського вченого Ч. Д'Авенанта [224 – 226].

Корисний матеріал, що розкриває політику Лондона в Індії, можна знайти в британських багатотомних виданнях і в індійському, опублікованому видатним дослідником Н. К. Сінха [126 – 129; 156; 157; 197]. У цих працях зібрано листи кабінету міністрів, а також директорів Ост-Індської компанії до службовців армії, флоту та Компанії в Індії. Крім того, збірники містять договори Компанії із тубільними князівствами (Бенгалії, Декана, Карнатіка, Майсуру тощо) та листи британських службовців до свого керівництва в метрополії, у яких вони звітували про свою комерційну діяльність, захист особистих позицій та розширення сфер впливу на субконтиненті. У доповідях є також аналіз політичної ситуації в Індії, становище інших європейських конкурентів у боротьбі за домінування в регіоні.

Поміж іншого також відзначимо працю Д. М. Копелева «Золота епоха морського розбою» [59], особливу цінність якій надають численні систематизовані джерела, спогади сучасників, рідкісні документи.

До *третьої групи джерел* належать документи, які відображають погляди та настрої політичної еліти Великої Британії, перебіг дискусій і внутрішньополітичну ситуацію в країні, а також урядові розпорядження. Серед них відзначимо багатотомну «Парламентську історію Англії», «Обрані промови з британської зовнішньої політики», а також «Дебати та слухання британської Палати общин з 1751 до 1760 рр.» [381 – 383; 357; 371]. Ці надзвичайно корисні видання містять матеріали дебатів у парламенті, промови видатних політичних діячів і дають можливість проаналізувати основні погляди на формування зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії.

Інформацію про британський флот – один із головних інструментів здобуття колоній за океаном, – можна знайти в тритомному виданні Р. Беатсона [164 – 166], у якому зібрано багато статистичних даних, що дозволяють докладно вивчити його стан, а також постанови парламенту та розпорядження кабінету щодо військово-морських сил.

До *четвертої*, найобширнішої, *групи джерел* належать мемуари, щоденники, шляхові нотатки учасників подій. Значна кількість записів, залишених державними й політичними діячами, – це унікальна інформація, що пояснює сутність рішень, прийнятих на офіційному рівні, показує, хто був їхніми ініціаторами та які цілі переслідувались насправді. Але, незважаючи на це, зауважимо, що кожен автор розглядає описувані події по-своєму, з позицій особистих уподобань, і тому використовувати їх треба, ураховуючи цю суб'єктивність.

Серед них насамперед треба приділити увагу збірникам документів провідного політичного діяча Великої Британії того часу У. Пітта Старшого, лорда Чатема. Одна з перших публікацій, що була присвячена його постаті й містила багато матеріалів особистого характеру, вийшла через 8 років після його смерті, у 1783 р. [249]. Її автору, У. Годвіну, прихильнику політичних реформ й опальному міністру, імпонувала амбіційна постать Пітта, тому у своїй роботі він ретельно відстежив шлях цього діяча, залучаючи багато невідомих на той час документів. Невдовзі, у 1795 р., вийшло тритомне видання Дж. Елмона «Епізоди життя справедливо шанованого Уільяма Пітта, графа Чатема: і головні події його часу. З його промовама в Парламенті, 1736 – 1778 рр.» [153 – 155]. На відміну від свого попередника, Елмон не був представником інтелектуальної еліти, а працював типографом, проте саме ця робота дозволила йому зібрати значну кількість цінного матеріалу, адже протягом тривалого часу один із найліпших союзників Пітта, граф Темпл, співпрацював із ним при публікації багатьох політичних памфлетів.

Одним із найбільш цінних джерел, що містять матеріали особистого характеру, стала двотомна праця 1838 р. В. Тейлора та Дж. Прінайла «Кореспонденція Уільяма Пітта» [215; 216]. Цей збірник поміж іншого дозволяє зрозуміти позицію та плани не тільки самого Пітта, але й більшості відомих діячів того часу, з якими він постійно листувався. До позначеного кола джерел важливим доповненням, що дозволяє більш детально дослідити плани дій англійців у Канаді під час позначеного конфлікту, стало видання 1906 р. Г. Кімбелл «Кореспонденція Уільяма Пітта з колоніальними губернаторами» [217; 218].

Велике значення для багатьох дослідників історії Британської імперії середини XVIII ст. мають праці відомого політика того часу – лорда Г. Уолпола [221 – 223; 297; 377; 378; 389 – 393]. Його дослідження періодів правління Георга II та Георга III присвячені не тільки постатям британських монархів, але й включають опис багатьох подій та портретів видатних діячів, що їх оточували. Залученість автора до політичного життя, а також знайомство з відомими лідерами партій зробили його видання найвідомішими та найбільш цитованими в роботах дослідників того періоду, хоча наприкінці XX ст. історики почали більш зважено підходити до нього, адже особиста участь автора у подіях не могла не відобразитися на його суб'єктивному ставленні до них. Так, негативні оцінки діяльності герцога Ньюкасла мали певне підґрунтя, бо останній мав відношення до відставки його батька Р. Уолпола, а також заважав йому самому в отриманні прибуткової посади.

Значний обсяг корисної інформації можна знайти в багатотомних виданнях мемуарів британських королівських осіб: Георга II та Георга III [389 – 393; 305 – 307; 386]. Вони мали хоч і обмежену, порівняно з континентальними монархами, владу, але все ж таки саме їхні погляди й уподобання були вирішальними в питаннях призначення на посади головних урядовців країни. Тому їхній вплив на формування британської колоніальної політики був досить вагомим.

Важливими джерелами з дослідження заокеанської стратегії британського уряду є документи багатьох його членів, впливових політиків, дипломатів та губернаторів колоній: герцога Ньюкасла; графа Б'юта; Ч. Дж. Фокса; П. Йорка, лорда Хардвіка; лорда Крефттона; лорда Шелберна; лорда Уолдергейва; Дж. Харріса, графа Малмесбюрі; лорда Бедфорда; сім'ї Гренвіллів; посла Е. Мітчелла; губернатора Р. Дінуїдді; Б. Франкліна та ін. [139; 281; 308; 404 – 406; 159; 236; 388; 229; 213; 375 – 376; 170; 171; 230; 231; 235; 363; 347; 146; 248; 249].

Не менш значущими необхідно вважати записи безпосередніх учасників військових дій, які виконували доручення уряду: полковник Р. Клайв, адмірал Родней, генерал Дж. Уолф, лейтенант Дж. Вашингтон, головнокомандувач Холуелл та інші [207; 288 – 290; 317; 403; 206; 264; 260]. Саме завдяки їхній блискучій діяльності було досягнуто такі вражаючі успіхи за океанами.

Цікавими також є записи провідних зарубіжних діячів того часу, які певною мірою впливали на стан міжнародних відносин і перебіг колоніальних війн. До них у першу чергу треба віднести мемуари та листування головних керівників зовнішньої та колоніальної політики Франції в період, що розглядається, а саме: кардинала де Берні, який очолював французький уряд на початку колоніального зіткнення з Британією [303; 304], та герцога де Шуазеля, який змінив свого попередника в листопаді 1758 р. [301; 203; 205]. Не менш корисними є мемуари французького короля Людовіка XV, адже саме його слово було вирішальним у прийнятті важливих зовнішньополітичних рішень [302]. Відомо, що він проводив достатньо неоднозначну зовнішньополітичну лінію: затверджуючи рішення офіційного уряду, з одного боку, він у той самий час міг підтримувати зворотні через свій другий «тіньовий» кабінет, хоча часто це супроводжувало дипломатичну діяльність Версалю, а ведення протистояння за океаном майже не стосувалось.

Погляди союзника Великої Британії в часи Семирічної війни, короля Пруссії Фрідріха II, мають вагоме значення через його безпосередню участь у дипломатичних відносинах обох країн та певну обізнаність у значенні подій, що відбувались за океаном [299; 300].

Суттєвим доповненням до кола джерел є «Історія Семирічної війни» [7], написана відомим німецьким істориком бароном І. В. фон Архенгольцом, свідком описуваних подій, який воював на боці Пруссії в її останніх трьох кампаніях. Незважаючи на явно виражені симпатії автора й на те, що його оповідання пов'язане переважно з особою Фрідріха Великого й долею рідної країни, у цій праці можна простежити окремі аспекти англо-пруських відносин. Особливу цінність виданню додають чудово підготовлені коментарі й додатки, написані сучасними вченими Р. В. Светловим та В. А. Смоляніновим.

Корисними виявились численні політичні листівки того часу, які склали *п'яту групу джерел*. Хоча вони й були переважно анонімними, проте відображали ставлення різних політичних кіл країни до тих чи тих рішень, прийнятих головними урядовцями Сент-Джеймського двору [123; 131; 132; 136 – 138; 140; 142 – 145; 147; 148; 315; 341; 343; 346; 367; 369; 370; 372; 380]. У них критикувались дії кабінету та його членів, а в офіційних заявах це не завжди

здавалось, тому часто ці тексти формулювались у різкій формі. Проте головним завданням більшості памфлетів був вплив на громадську думку відносно певної стратегії в зовнішній та колоніальній політиці.

Отже, тільки комплексне використання згаданих вище джерел, які доповнюють одне одного, дає можливість відтворити чітку картину здійснення колоніальної політики Сент-Джеймського двору й становлення Британської колоніальної імперії в середині XVIII ст.

Дослідження історії становлення Британської імперії завжди цікавило багатьох істориків світу. Тому до нашого часу дійшов значний обсяг робіт, що висвітлюють різноманітні етапи її формування й розвитку, будують нові підходи до трактовки подій минулого. Серед них існує багато праць, що розглядають і міжнародні відносини в середині XVIII ст. загалом, і зовнішню й колоніальну політику Великої Британії в той час зокрема. Через такий обсяг літератури уявляється можливим окреслити лише головні напрями досліджень позначеної проблематики та рівень розробленості питань, на які звертали увагу попередні дослідники.

Більшість праць *вітчизняних істориків* присвячено колоніальній політиці Великої Британії періоду XIX – XX ст., а попередні часи, якщо й розглядались, то більш поверхово й без надмірного заглиблення, тому в певному розумінні історія становлення Британської колоніальної імперії залишається недостатньо висвітленою.

Але окремі аспекти позначеної проблематики все ж були представлені в деяких працях українських учених. Зокрема, відзначимо праці луганської школи британістів. Серед них особливий внесок у розвінчання багатьох наслідуваних з радянського минулого стереотипів щодо британської колоніальної політики зробив професор М. С. Бурьян [20]. Завдяки поглибленому вивченню джерел він спростував численні міфи, які оточували політику «підступного Альбіону», і знайшов багато недосліджених чинників установавання британського домінування.

Цей підхід у подальшому було використано його послідовниками О. В. Гуцолом, О. В. Набокою та ін. [39; 69], які завдяки ретельній роботі з джерельною та історіографічною базою змогли по-новому дослідити, здавалось, достатньо вивчені раніше проблеми британського колоніалізму.

Головні напрями дипломатичної діяльності елизаветинських політиків XVI ст. простежено у монографії О. Б. Дьоміна «Біля витоків англійського атлантизму» [41], крім того з'ясовано обставини формування нових підходів до зовнішньополітичного курсу і зміни пріоритетів у державній політиці, проаналізовано підґрунтя активної заокеанської діяльності та існування тіньових колоніальних структур.

Вивченням історії британських каперських рейдів у Новому Світі, їхніх особливостей, а також впливу на колоніальну експансію європейських держав займались В. К. Губарев та А. О. Пастушенко [36; 37; 72]. Ґрунтовний аналіз витоків британського колоніалізму в Африці здійснив Й. М. Шкляж [118], тоді як обставини формування експансіоністської політики відносно цього континенту з'ясовувала Л. І. Валюх [23].

Значно глибший рівень розробленості позначеної проблематики показують *зарубіжні дослідження*. Серед них відзначимо російсько-радянську історіографію, у якій можна виділити три групи дослідників, які займались цим питанням, залежно від часових і політичних умов, що їх оточували.

До першої групи віднесемо *дореволюційних істориків*. Саме за їхніх часів дослідження зовнішньої політики Великої Британії посіло таке вагоме місце в історичній науці. Це було зумовлено тим, що їхні праці тоді мали не тільки теоретичну, але й практичну користь, адже вони виникали в часи Британської імперії, яка ще існувала. Російські зовнішньополітичні інтереси диктували необхідність вивчення історії однієї з головних колоніальних держав того часу. Цим і займались такі дослідники, як: П. Г. Міжуєв у своїй праці «Історія колоніальної імперії та колоніальної політики Англії», Г. В. Визінський у роботі «Англія у XVIII ст.», Д. Шефер в «Історії колоній», а також Я. Г. Гуревич, М. М. Ковалевський, М. Л. Кладо та інші [66; 67; 26; 27; 117; 38; 56; 55]. Зауважимо, що без знайомства цих істориків із багатьма опублікованими пізніше офіційними джерелами, які стосувались зовнішньої політики Лондона, їхні праці відображають спрощений погляд на сутність британського колоніалізму.

Наступну групу складають *науковці радянського періоду*. За їхніх часів вивчення історії колоніалізму набуло більш вагомого значення, адже геополітичне протистояння СРСР країнам капіталістичного табору підштовхнуло до більш

детального вивчення їхнього минулого й викриття засад імперіалізму як системи жорстокої експлуатації багатьох народів світу. Марксистсько-ленінський матеріалістичний підхід до вивчення історії вважали єдино правильним, і це зумовило односторонність поглядів багатьох істориків того часу.

Незважаючи на таку тенденційність, значення досліджень таких класиків, як А. С. Єрусалимський («Колоніальна експансія капіталістичних держав в XVII – XIX ст.»), а також І. Д. Парфенов, К. М. Татарінова, не зменшується й до сьогодні [43; 71; 102]. Одне з перших фундаментальних досліджень західноєвропейського колоніалізму загалом та британського зокрема, написане ще в 30-х рр., а опубліковане лише в 1965 р., зробив академік Є. В. Тарле [101]. У ньому автор сформулював основні негативні риси колоніальної політики Заходу та позначив головними саме економічні мотиви експансії за океаном. Його праця заклала традиційний підхід до колоніалізму та окреслила широке коло проблем, які розроблювали наступні радянські історики.

Одним із послідовників такого підходу був М. О. Єрофєєв. Серед радянських учених саме він найбільш детально вивчав протистояння 1755 – 1763 рр. у своїй роботі «Імперія створювалась так...» [42]. Важливою перевагою цього дослідження є залучення значної кількості джерел, особливо статистичних, що надавали висновкам автора більшої значущості. Проте в процесі викриття передумов експансії він не вдається до більш детального дослідження еволюції колоніальної політики Сент-Джеймського двору, змін зовнішньополітичних стратегій різних урядів, а також позицій правлячих кіл загалом та їхніх лідерів зокрема. Головним організатором експансії за океаном Єрофєєв уважав Пітта, проте його погляди окреслені дещо поверхово, а погляди інших впливових дійових осіб зовсім відсутні.

Дослідженню британської колоніальної політики в окремих частинах світу також було присвячено багато наукових праць. Зокрема, англо-французьке протистояння в Індії розглянуто в студіях К. О. Антонової та А. Б. Каплана [6; 47], політикою британського уряду відносно вест-індських островів займалась Л. В. Скрипникова [95].

На особливу увагу заслуговує ґрунтовний огляд англійської історіографії, зроблений видатним професором К. Б. Виноградовим [25]. Хоча його праці

притаманна деяка тенденційність у викритті процесів загнивання буржуазної історичної науки, але її можна вважати найбільш змістовною щодо аналізу історіографії проблеми, що вивчається.

Історики третьої групи – це *сучасні російські вчені*, які писали свої роботи після розпаду СРСР. Виходячи з того, що радянська ідеологія перестала впливати на розвиток історичної науки, праці цих дослідників почали суттєво відрізнятись від попередніх. Підвищену увагу почали приділяти історії міжнародних відносин та зовнішньої політики певних країн світу.

Серед цієї групи відзначимо видатного дослідника західноєвропейського колоніалізму на Сході професора А. М. Хазанова, якого можна віднести і до радянських, і до сучасних істориків. Його праці, що з'явилися у пострадянський період, відобразили новий підхід до вивчення колоніалізму, і тому становлять особливу цінність. Зокрема, публікація «Нотатки по історії Індійського океану» [108], у якій він досліджує процес боротьби великих держав за домінування не над землею, а над морським простором – Індійським океаном. Поміж іншого, він відмічає, що саме під час протистояння 1756 – 1763 рр. англійці змогли отримати вирішальну перевагу й надовго встановити контроль над регіоном і, як наслідок, підкорити Індію.

Вивченню міжнародних відносин у Європі в зазначений період присвячено працю видатного російського історика М. М. Яковлева [122]. Його ґрунтовний аналіз відносин великих держав напередодні Семирічної війни дозволив зрозуміти не тільки той вузол зовнішньополітичних протиріч, що затягнувся перед її початком, але й показав, яку роль у цьому відігравали британські заокеанські інтереси.

Важливою є робота А. Б. Соколова «Керуй, Британія, морями?» [98], у якій використано багато нових російськомовних першоджерел. Особливу цінність становлять листи російських дипломатів у Лондоні та Парижі, що допомогли зрозуміти суть зовнішньополітичного курсу Британії та відтворити боротьбу правлячих кіл Лондона за його формування. Хоча автор детально досліджував періоди саме до та після Семирічної війни, а останню розглянув лише поверхово, проте зроблені ним висновки допомогли зрозуміти підґрунтя багатьох подій, що відбувались під час протистояння 1755 – 1763 рр., а також їхні наслідки. Щодо

колоніальної політики зауважимо, що Соколов розкриває її переважно з адміністративного боку, зокрема показує розвиток системи управління метрополії колоніями, тоді як аналізу експансіоністських планів приділяє недостатньо уваги.

Англо-французькому суперництву 1613 – 1713 рр. у Північній Америці присвячено монографію Ю. Г. Акімова [2]. Завдяки широкому обсягу документів цей учений зміг систематизувати обривчасті епізоди військових зіткнень колоністів і тому відтворив цілісну картину колоніальної боротьби Лондона та Парижа в позначеному регіоні. Важливим виявилось розкриття багатьох особливостей протистояння, зокрема: відмінностей колоніальної політики урядів обох країн, ролі самих колоністів у досягненні військових перемог, різниці поглядів керівників різних колоній та їхніх інтересів у здійсненні експансіоністських підприємств тощо.

Одним із найбільш близьких за проблематикою та хронологічними межами виявилось дослідження Санкт-Петербурзького історика С. І. Бугашева [19]. У його дисертації висвітлено головні особливості зовнішньополітичної діяльності Сент-Джеймського двору та його боротьби проти Версалю протягом другої половини XVIII ст., залучено численні джерела, відзначено деякі з британських досліджень з цієї проблематики. Проте стосовно аналізу колоніальної політики працю не можна вважати повною, адже на тлі детального вивчення протистояння в Північній Америці та Вест-Індії, боротьби в Індії майже не приділено уваги, хоча за результатами війни її можна вважати однією з найвизначніших. Крім того, залишився не висвітленим розвиток колоніальної доктрини Великої Британії в попередні часи й передумови початку колоніального протистояння 1755 – 1763 рр., через що неможливо зрозуміти зміни в колоніальній стратегії, що відбулись під час зазначеного періоду, а також мотиви британської експансії за океаном.

По-новому до історії британського колоніалізму в Індії підійшов К. А. Фурсов. У його публікації «Держава-купець» він зміг розкрити проблему відносин Ост-Індської компанії з індійськими «патримоніями» (тубільними князівствами – В. Г.), а також процес заглиблення цієї компанії у владні структури Могольської імперії, що призвело в кінцевому результаті до перетворення комерційного підприємства на могутню політичну та військову силу, що мала

ознаки протодержави [107]. У контексті актуального на сьогодні процесу переосмислення історії колоніалізму, яка раніше досліджувалась з європоцентричного погляду, ця праця є важливим прикладом нового методологічного підходу до розкриття зазначеної проблематики.

Важливий внесок у дослідження питання англо-французького заокеанського суперництва зробив А. В. Кушнір [61]. У своїй дисертації він дослідив особливості протистояння Лондона та Парижа у вест-індському регіоні з моменту появи там перших колоніальних поселень до початку Семирічної війни. Порівняльний аналіз колоніальної політики обох держав відносно Антильських островів та проведена періодизація їхньої боротьби дозволили побачити загальну картину еволюції заокеанської політики ворогуючих сторін у цьому регіоні та зрозуміти витoki протиріч, що відбилися у подальшому під час протистояння 1755 – 1763 рр.

Становлять цінність праці сучасного російського вченого О. О. Кисельова, який зміг розкрити нові аспекти утворення й функціонування колоніальної системи Великої Британії [52; 53]. Недостатньо вивчені попередніми дослідниками питання структури управління імперії в XVII – XVIII ст., становлення її адміністративної системи, владні відносини метрополії з колоніями, а також роль держави в розвитку британського колоніалізму були розглянуті в його роботах. Проте питанню еволюції експансіоністської політики Лондона, а також її особливостям у період, що розглядається, приділено недостатньо уваги. До того ж згідно з географічними межами його досліджень британську заокеанську політику стосовно Африки та Індії розглянуто стисло.

Схожою за проблематикою є дисертація Л. В. Сидоренко, у якій зроблено спробу дослідити механізм прийняття важливих урядових рішень у межах політичної системи в період 1760 – 1783 рр. [92]. Хоча дослідник подає цікаві подробиці зовнішньополітичної роботи уряду, усе ж концентрація на відносинах короля Георга III та його кабінетів призводить до заглиблення у внутрішньополітичні проблеми Великої Британії аналізованого періоду.

Важливий внесок у дослідження еволюції британської політичної системи також зробив М. П. Айзенштат, який намагався показати інтереси політичних партій, фракцій та окремих діячів, а також співвідношення їхніх сил під час

боротьби за вироблення зовнішньополітичного та колоніального курсів протягом 1750 – 1850 рр. [1].

Характер зовнішньої та колоніальної політики Франції в середині XVIII ст. допоміг зрозуміти П. П. Черкасов [112; 113]. Вплив російської дипломатії на події Семирічної війни вивчав у своїй монографії М. Ю. Анісімов [5]. Цінним також виявився аналіз сучасної британської історіографії, здійснений В. В. Согріним, Г. І. Зверевою та Л. П. Репіною [97].

Незважаючи на значну кількість російськомовних досліджень, проблема становлення Британської імперії спонукає звернути особливу увагу на *історіографію Великої Британії*.

Одразу відзначимо, що в англійській історіографії традиційно існують два провідних напрями: торійсько-консервативний та вігсько-ліберальний. Різняться вони головним чином трактуванням й оцінками подій, особистостей, політичних рішень, які мали велике значення для країни в минулому. У широкому сенсі консервативний напрям схильний до провладних позицій, непохитності політичної ситуації в країні й критики більшості радикальних перетворень; ліберальний – навпаки, постійно виступає проти утисків влади, з критичним ставленням до її рішень. У процесі дослідження певних історичних подій вони мали більш конкретні розбіжності, але їхньою спільною особливістю було те, що в питаннях колоніальної політики Великої Британії, її цілей та завдань вони знаходили дуже мало протиріч. Тому спробуємо розглянути англійську історіографію за часовими проміжками й виділити певні особливості кожного з них.

Почати необхідно з періоду, який безпосередньо слідував за описуваними подіями, тобто з другої половини XVIII ст. Розвиток англійської історичної науки того часу загалом характеризувався тим, що історію не розглядали як окрему науку, її вважали відгалуженням від літератури. Не існувало конкретного підходу до її викладення, тому всі історичні праці, включаючи й присвячені позначеній проблематиці, мали наративний характер – становили послідовний опис подій зовнішньополітичної історії країни й діянь її найбільш видатних особистостей [190; 194; 195; 198; 244]. Головною особливістю цих робіт була властива їм насиченість фактичним матеріалом, до аналізу якого автори майже не вдавалися.

Серед них одним із перших дослідників позначеного протистояння вважається Дж. Ентік. У своїй роботі «Загальна історія останньої війни» завдяки залученню всіх відомих на той час документів він уперше систематизував численні факти англо-французької колоніальної боротьби 1755 – 1763 рр. [233; 234]. Оскільки автор був сучасником описуваних подій і постатей, що за ними стояли, він був схильний підкреслювати їхні заслуги й до критики майже не вдавався. Поряд із ним з'явилась плеяда істориків подібного нарративного напрямку – Т. Смолетт, Р. Бетсон, У. Белсхам та Дж. Адольфус, які також виділяти переважно досягнення керманічів британського кабінету й рідко давали їм якусь критичну оцінку [367; 164 – 166; 167; 141].

Більш вузькими за проблематикою, проте не менш насиченими фактами були публікації Дж. Нокса та Т. Мента, у яких вони описували колоніальне протистояння в Північній Америці в зазначений період [271; 293]. Характерними рисами цих праць була зацікавленість авторів лише у військових діях, тоді як жодних висновків щодо колоніальної політики уряду та її впливу на результати боротьби вони не робили.

Певними винятками на тлі згаданих вище виглядають такі дослідники, як Д. Мекінтош, Д. Юм, А. Сміт [286; 120; 121; 96]. У своїх працях вони не просто викладали історичні події минулого, але й намагались проаналізувати й оцінити їх, наприклад, Д. Юм спробував відірватися від канонів викладення історії лише на теми династійних війн та монарших осіб, а А. Сміт позначив головні особливості меркантилістської політики Британії того часу. Хоча питання колоніальної політики ще не займали вагомого місця в працях цих дослідників, лунали лише деякі обривчасті спогадки про британські заокеанські надбання, проте притаманна їм аналітичність посприяла подальшому розвитку англійської історичної науки й розширенню кола її досліджень.

Важливим етапом у розвитку англійської історіографії з проблематики, що вивчається, став остаточний програш Франції в наполеонівських війнах у 1815 р., у результаті якого завершилось майже сторічне англо-французьке протистояння (1688 – 1815 рр.). Оскільки Лондон переміг у боротьбі за колоніальну та морську першість, у наукових колах великої популярності набули роботи, що вивчали події та постаті, які призвели до цього. Тому саме

протистояння 1755 – 1763 рр. й особа Пітта Старшого становили чималий інтерес для британських науковців, політиків та суспільства. Пізніше лорд Мехон влучно зазначив, що кожна партія вважала принципи адміністрації Пітта своїми [364, р.161], отже, і вігські, і торійські історики були схильні прославляти його досягнення. Крім того, збільшення масштабу воєн та розвиток військового мистецтва посприяли розробці аналітичних підходів у вивченні воєн минулого та стратегій їхнього ведення.

Серед британських дослідників одним із перших, хто скористався новим підходом, можна вважати Ф. Теккерей [133; 134]. У його двотомному виданні, присвяченому особі Пітта, останній був представлений як великий стратег та головний організатор колоніальної експансії за океаном. Тоді як інший відомий політик, герцог Ньюкасл, виглядав людиною з обмеженими здібностями та завеликими амбіціями. У подальшому більшість істориків, які вивчали цей період, придержувалась його підходу. Крім того, саме Теккерей започаткував популярну аж до наших часів практику використання мемуарів Г. Уолпола як найважливіших першоджерел того часу. Ретельно проведена робота автора з державними документами та матеріалами з особистих архівів Пітта робить це видання важливим складником ще й джерельної бази проведеного дослідження.

Подальший внесок у створення з Пітта легендарної постаті англо-французької боротьби 1755 – 1763 рр. зробив відомий британський історик Т. Б. Маколей. У своєму есе «Вільям Пітт», присвяченому Пітту молодшому, він охрестив його батька Пітта старшого талановитим лідером, який надихав співвітчизників перемогами по всьому світу, і створив з нього образ великого англійця [64]. В іншому есе «Лорд Клайв», присвяченому видатному британському головнокомандувачу в Індії Р. Клайву, він також продовжував героїчне оповідання, і хоча не відмовлявся від деяких «помилочок» і «тяжких провин» полковника, проте все ж наголошував, що Британські острови «навіть чи коли-небудь породжували чоловіка, який більше ніж Клайв був дійсно великий на війні й у мирний час» [63].

Маколей був одним із найбільш відомих представників англійської історіографії середини ХІХ ст. Подальше зростання Британської імперії, утвореної в попередньому столітті, зумовило збільшення кількості праць,

присвячених цьому питанню. Їхньою головною особливістю була явна апологетичність викладення історії британського колоніалізму, де англійські колонізатори виглядають носіями цивілізації, а народи, на які поширювалась британська експансія, навпаки, – недорозвинутими варварами, випадки жорстокості та перегинів у колоніальній політиці виправдано необхідністю їхнього виконання, а більшість особистостей, які сприяли розширенню меж імперії, представлено видатними синами Великої Британії. Своїми працями вони вказали на призначення історичної науки бути засобом політичного виховання суспільства. Серед плеяди таких істориків, окрім Маколя, великою популярністю користувались: Дж. Мілл, Дж. Р. Силі, Е. Фруд [310 – 312; 93; 243]. Принцип вільного використання аналогій, який вони часто застосовували, а також обмежена кількість джерел спонукають зважено підходити до їхніх праць, наприклад, видатний російський історіограф М. Н. Петров у своєму огляді зарубіжної історіографії писав, що до Маколя треба ставитися не як до історика, а як до «високоосвіченого літератора» [73, с. 157 – 158].

Незважаючи на такий підхід, усе ж варто відзначити роботу професора Кембриджського університету Дж. Р. Силі «Британська імперія», яку сучасники назвали «Євангелієм британського імперіалізму» [93]. У ній, аналізуючи минуле та будуючи перспективи існування Британської імперії в майбутньому, автор намагався визначити в процесі її утворення певні етапи. Одним із найважливіших етапів і кульмінаційним пунктом могутності Англії у XVIII ст. він уважав саме Семирічну війну, у результаті якої Англія зайняла таке панівне становище щодо інших держав, якого ніколи більше не займала [93, с. 32]. На його думку, колоніальна політика була рушійною силою британської історії, а «придбання» деяких колоній не завжди було санкціоновано лондонським урядом. Зокрема, Індія завоювала сама себе [93, с. 218].

Цивілізаторською місією виправдовував колонізацію Індії Дж. Мілл, через що деякі неприємні моменти згладжені позитивними наслідками цього процесу [310 – 312]. Не менш стриманими в оцінках колоніальної політики британського кабінету та його прем'єра, що вплинув на досягнення видатних перемог за океаном, були Бокль, лорд Мехон та У. Х. Ліккі у своїх багатотомних дослідженнях історії Англії [364; 273 – 277].

Поряд із згаданими вище з'являлись праці дослідників із більш об'єктивними поглядами, таких як: Д. Роджерс, якого можна вважати засновником економічної історії Великої Британії; Дж. Р. Грін, який у своїй чотиритомній «Історії англійського народу» ставить під сумнів деякі з рішень уряду, який проводив колоніальну політику; С. Р. Гардінер, відомий своєю схильністю до об'єктивізму і спробами об'єднати ліберальні та консервативні позиції з приводу деяких питань, зокрема й колоніальних [350; 35; 246].

У дослідженні становлення Британської колоніальної імперії важливе місце також займає література, присвячена головній рушійній силі, завдяки якій здобувалась ця імперія, – військово-морським силам. Одним із провідних англійських теоретиків, який сформулював закони ведення морської війни, був контр-адмірал британського флоту Ф. Коломб. Свою працю «Морська війна, її основні принципи й досвід» він присвячує розгляду того, що таке морська могутність і як треба користуватися нею [58]. У книзі викладена створена автором теорія морської війни, яку за глибиною аналізу й висновками можна вважати класичною для цілей і завдань, що стояли перед Британською імперією.

Більш детальну інформацію з перебігу морських зіткнень ворогуючих сторін та політики уряду стосовно ведення морської війни за колоніальні володіння в середині XVIII ст. можна знайти у виданнях, присвячених життю і діяльності видатних британських адміралів, які завдяки своїм здібностям і гострому розуму зуміли прославити британський флот і зробити його найвеличнішим у світі [161; 162; 192; 199; 200].

На межі XIX – XX ст. на тлі загострення боротьби великих держав за Африку, розподілу сфер впливу в Китаї та багатьох інших імперіалістичних зіткнень відбувається відродження інтересу істориків до періоду англо-французького колоніального протистояння 1755 – 1763 рр. та постаті головного британського організатора заокеанської експансії – У. Пітта. Протягом кількох років з'явилися на світ нові видатні дослідження з позначеної проблематики. Одним із перших у 1905 р. опублікував свою невелику роботу, присвячену особі Пітта, віце-президент Королівського історичного товариства Ф. Харрісон [259]. Виправдовуючи апологетичну інтерпретацію політичною необхідністю, автор підтверджував тези попередніх дослідників – Пітт був засновником британської

колоніальної системи та імперії. Наступного року вийшла у світ позначена в огляді джерел важлива історіографічна праця Г. Кімбелл «Кореспонденція Уільяма Пітта» [217; 218]. Невдовзі також з'явилася низка статей У. Ханта та Х. Холла, присвячених Пітту та його колоніальній політиці [262; 254].

У 1907 р. британський історик Дж. Корбетт опублікував своє двотомне видання «Англія у Семирічній війні» [210; 211]. У ньому автор уперше спробував на основі нових документів дослідити протистояння Великої Британії та Франції в позначений період, не зосереджуючись переважно на постаті Пітта, як це робила більшість його попередників, а приділяючи достатньо уваги й іншим відомим особистостям, які мали безпосередній вплив на розробку та здійснення експансіоністських проектів Сент-Джеймського двору, хоча навіть і в цій спробі Пітт усе-таки продовжував виглядати найвизначнішим і впливовішим з усіх. Крім того, найважливішим для Корбетта виявився не ґрунтовний аналіз політики уряду, а детальний розгляд військових дій. За обсягом наведеного фактичного матеріалу цю роботу можна вважати однією з найвичерпніших.

Не менш видатною, проте більш традиційною з огляду на проблематику, що вивчалась, стала двотомна праця Б. Уільямса «Життя Уільяма Пітта, графа Чатема» [395; 396]. Ця робота набула популярності й часто використовується і в наш час, оскільки її автор, залучивши значну кількість нових матеріалів, підійшов до них більш аналітично і зробив особисті висновки. У його роботі відтворено позиції правлячих кіл Лондона й деяких політичних лідерів, а також показано їхню боротьбу. Крім того, Уільямс намагався дослідити особливості політики різних урядів, головним чином тих, де працював Пітт. Проте явна симпатія автора до особи «Великого коммонера» й наслідувана від Теккерейя тенденція підкреслювати саме його досягнення змушують ставитись до цієї роботи більш зважено.

З початком ХХ ст. історики отримали можливість працювати з більшою кількістю відкритих фондів державних та місцевих архівів, тому в англійській історичній науці поширилась тенденція схильності до вузькоспеціалізованих досліджень. Поширеним явищем стала публікація робіт, присвячених видатним особистостям, яким раніше не приділялось достатньо уваги. З проблематики, що розглядається, корисними є видання, які досліджували життя таких діячів, як:

британський король Георг III, граф Б'ют, генерал Дж. Уолф, лейтенант Дж. Вашингтон, герцог Шуазель, французький король Людовик XV тощо [398; 281; 189; 399; 253; 362; 280]. Проте автори цих праць не відмовлялись від запровадженого в попередні часи емпіричного підходу у вивченні історії й виявляли більший інтерес до фактів, ніж до їхніх пояснень.

Разом з тим набуття Британською імперією своїх максимальних розмірів, загострення протиріч між провідними колоніальними державами світу та певні внутрішньополітичні негаразди сприяли розширенню тематики досліджень і переоцінці деяких поглядів. З'явилися фундаментальні праці Р. Коллінгвуда, А. Тойнбі, Дж. М. Тревельяна [57; 103; 104]. Їхні нові методологічні підходи в подальшому використовувались для пояснення багатьох подій минулого, зокрема становлення й функціонування колоніальних імперій. Особливо відзначимо двох видатних дослідників політичної історії Великої Британії XVIII ст. Л. Неміра та Г. Баттерфільда [318; 319; 196]. Їхньою визначною заслугою є створення напряду у вивченні політичної історії, що ставить за мету знаходити в промовах і деклараціях політичних діячів справжні мотиви й інтереси, зокрема й ті, що стосувалися розширення меж британських володінь за океаном.

Проте найбільшої популярності серед істориків здобув підхід економічного виправдання експансіонізму. Головними представниками цієї концепції були Е. Хобсбаум, Дж. Рюде та В. Харлоу, які підкреслювали, що економічні переваги були найвизначнішими для керівників колоніальної політики Лондона [109 – 111; 89; 255]. Вони також зазначали, що перехід від політичної фази колоніалізму до економічної в майбутньому був закономірним етапом еволюції імперіалістичної політики західних держав.

Незважаючи на появу багатьох нових методологічних підходів до вивчення історії загалом та британського колоніалізму зокрема, питанню англо-французького протистояння в середині XVIII ст. практично не було приділено уваги. Тему вважали достатньо дослідженою, а роботи Б. Уільямса та Дж. Корбетта сприймали як найавторитетніші й найвичерпніші. Певним винятком на тлі такого забуття була поява в 1938 р. праці Б. Танстолла «Уільям Пітт, граф Чатем» [387]. Проте і в ній дослідник не намагався по-новому розглянути питання, а його висновки відповідали традиційному баченню попередників.

У середині ХХ ст., після завершення Другої Світової війни аж до початку процесу деколонізації, в англійській історіографії виникають праці, автори яких пропонують по-новому інтерпретувати принципи зовнішньої політики Великої Британії [261; 270; 322]. На їхню думку, ці принципи повинні були реалізовувати національні інтереси, серед яких виділялись три головні: володарювання на морі; підтримка рівноваги сил у Європі; оборона комунікацій та імперських меж [259, р. 49]. У колоніальних конфліктах Велика Британія виглядає головним чином як захисниця особистих інтересів, а дії урядів та політичних сил відповідають передусім інтересам національної безпеки. Представником такого підходу можна вважати С. Ейлінга та його працю «Старший Пітт, граф Чатем», у якій традиційно колоніальна політика Лондона виглядає виправданою, проте постать і рішення головного керманіча не позбавлені протиріч [160].

Характерним виразником цього підходу був також адмірал британського флоту Дж. А. Баллард. У своєму дослідженні «Володарі Індійського океану», розглядаючи протистояння 1756 – 1763 рр. в Індії, Баллард підкреслював, що головною причиною успіху британців було перекриття морського зв'язку ворога з метрополією та встановлення домінування на морі [12]. Тому запорукою збереження цієї влади в Індійському океані автор уважав саме підтримку своїх морських сил і комунікацій, що й пропонував британському уряду та монарху.

Необхідно також відзначити багатотомну роботу В. Черчілля «Історія англійських народів» і особливо її третій том «Епоха революцій» [114 – 116]. У ньому цей видатний політичний діяч ХХ ст. називає Семирічну війну «Першою світовою», після завершення якої завдяки діям уряду Пітта в Новому світі та Індії були завойовані значні володіння та створена Британська імперія.

Важливий етап розвитку англійської історичної науки розпочався у 1960 рр., адже розпад Британської колоніальної імперії посприяв появі ревізіоністського підходу до вивчення колоніального минулого. Переглядалися поширені до того концепції, зокрема вплив економічних чинників на розвиток імперії, роль постатей, які раніше вважались найвизначнішими (У. Пітт, полковник Р. Клайв), та багато інших чинників: соціальний, комунікаційний, демографічний тощо.

Визначним представником цієї традиції вважають історика П. Маршала [368; 379]. У своїх дослідженнях британської політики в Індії він спробував по-новому поглянути на процес підкорення субконтиненту й наголошував, що його завоювання відбувалось без прямої участі британського уряду чи-то Ост-Індської компанії. Перші підкорювачі субконтиненту взагалі не враховували плани уряду з метрополії й розробляли та виконували військові операції самостійно, тому, як він писав, «дійсний уряд Індії знаходився у самій Індії» [379]. Крім того, він відкидав звинувачення багатьох зарубіжних істориків, особливо індійських, які наголошували, що британці завдяки агресивному втручанням в індійські справи не тільки дестабілізували політичну ситуацію, але й згодом зруйнували економічну систему та призвели до занепаду цілих галузей виробництва. Він зазначав, що англійці, навпаки, увійшли у вже наявну систему взаємин тубільних князівств згідно з їхніми правилами гри й, досягши переваги, у подальшому лише сприяли розвитку економіки субконтиненту.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. історична наука у Великій Британії, як і в багатьох інших країнах світу, продовжувала переживати все нові трансформації: використовувалось усе більше нових неопублікованих джерел, робились спроби синтезувати певні історичні концепції, залучались деякі досягнення інших галузей наук. Отже, вона дійсно відповідала та продовжує відповідати постмодерністським тенденціям часу.

Одним із найбільш відомих сучасних спеціалістів з питання розширення Британської імперії у ХVІІІ ст. вважається Дж. Блек. Застосовуючи ревізійністський підхід у своїх роботах, зокрема таких як «Британська імперія: історія та дебати» [178], він намагався подивитись на її історію як на окрему форму правління, економічну систему та спосіб комунікації зі світом, що мала і недоліки, і переваги. Також він прагнув переглянути вплив певних чинників на формування зовнішньої та колоніальної політики Лондона, наприклад: флот, військові сили, торгівля, дипломатія, парламент, преса, особистості (Георг ІІ, Георг ІІІ, У. Пітт) тощо [172 – 182].

Проте Дж. Блек не єдиний, хто вивчав окремі аспекти колоніальної боротьби. Так, різницю військових стратегій та особливостей кампаній, що велись у різних кінцях світу, аналізував Д. Марстон [294]. Ґрунтовний аналіз політичних

памфлетів, преси, громадської думки в період 1754 – 1763 рр. зробили Дж. Кордвелл та М. Петерс [201; 340]. Завдяки детальному вивченню більшості публікацій того часу вчені дізнались про їхніх дійсних замовників та про ті цілі, які вони переслідували в кожному випадку. Крім того, вони визначили роль громадської думки в прийнятті багатьох рішень кабінету, а також її вплив на долю самих урядовців.

Цінним є дослідження британського науковця Ф. Маклінна «1759 – рік завоювання Британією світового панування» [62]. Розглядаючи англо-французьке протистояння, вагоме місце він приділяє впливу третіх сил: на морі – це невідкладність стихії, у Північній Америці – індіанці, у Вест-Індії – іспанські колонії, в Ост-Індії – протистояння місцевих набобів, на європейському континенті – англійські королівські володіння в Ганновері. Його думка є достатньо обґрунтованою, але головна теза про те, що Британська імперія була створена саме в 1759 р., усе ж виглядає суперечливою, адже надалі з новим урядом колоніальна політика Лондона змінилась і, як наслідок, були підписані статті мирної угоди 1763 р., за якими Велика Британія втратила багато своїх попередніх завоювань. Тому, якщо й казати про створення імперії, то не можна встановлювати кінцевою датою ту, за якою ще слідувало багато вирішальних подій.

Традиційне уявлення багатьох попередніх істориків про вирішальну роль постаті У. Пітта в досягненні вражаючих результатів Великої Британії за океанами намагався змінити Р. Міддлтон. У своєму дослідженні «Дзвони Перемоги. Міністерство Пітта-Ньюкасла та ведення Семирічної війни, 1757 – 1762» він наголошував, що в період війни 1756 – 1763 рр. британська влада працювала з певними обмеженнями, накладеними конституційною правомірністю та політичною доцільністю [309]. Тому ефективні дії уряду були результатом спільної плідної праці багатьох його членів у сферах дипломатії, фінансів, армії, флоту тощо. Серед них поряд із постаттю Пітта не менш вагомою, на думку автора, була роль першого лорда казначейства герцога Ньюкасла. А в розробці експансіоністських проєктів за океаном він підкреслював першочергове значення командувачів армії та флоту, досвід та знання яких дозволили досягти значних успіхів. Представлений ним аналіз дій кабінету Пітта-Ньюкасла став вагомим

внеском у розкриття теми, що вивчається. Проте його ревізійністська праця не завжди відповідає об'єктивному підходу й відображає більш суб'єктивний, у деяких випадках суперечливий погляд автора на описувані події.

Більш зважену оцінку політичній кар'єрі У. Пітта дав Е. Пірс [336]. Хоча він не схвалював героїзацію його постаті та відмічав неприємні сторінки його біографії (зв'язки з колами, що збагачувались на работоргівлі, а також популяризацію війни), усе ж роль Пітта у встановленні Британією свого домінування він уважав визначальною.

Значну увагу привернула робота Н. Фергюсона «Імперія: чим сучасний світ зобов'язаний Британії», у якій зроблено спробу переглянути історію імперського минулого своєї країни та позбавити співвітчизників комплексу вини за криваві наслідки колоніалізму, такі як: работоргівля, знищення корінних народів завойованих земель, расизм тощо [105]. Хоча, на відміну від багатьох своїх попередників, він не приховує «неприємні» сторінки британської історії, проте однією з характерних рис його праці є пошук нових причин для їхнього виправдання й ознак благодійного впливу імперії на історичний процес. Говорячи про протистояння 1755 – 1763 рр., Фергюсон повторює традиційні тези про велике значення морської переваги британців та їхні кредитні можливості, а також здібність глобального мислення головного керманіча британського кабінету – У. Пітта.

Отже, незважаючи на те, що британська історіографія з питання становлення Британської імперії в середині XVIII ст. досить численна і кожен з істориків намагався по-новому дослідити цей процес, долучаючи нові джерела або досягнення інших наук, часто вони не відповідали об'єктивному підходу, виводячи на перший план певні суб'єктивні чинники. Характерним також залишається апологетичний стиль викладання, властивий і більшості сучасних британських науковців.

Важливим доповненням до англомовної літератури є праці *північноамериканських учених*, характерною рисою яких була концентрація уваги саме на американському театрі протистояння. Тому в масштабі світової боротьби, що велась у зазначений період, їхні праці, з одного боку, виглядають

більш вузькими за колом розглянутих проблем, з іншого, – більш детальними в дослідженні окремих питань британського експансіонізму.

Одним із перших видатних американських дослідників позначеної проблематики був Ф. Паркмен. Його восьмитомна праця «Франція та Англія в Північній Америці» вважається класичною та найбільш детальною в розкритті проблем англо-французького протистояння в цьому регіоні протягом XVI – XVIII ст. [326 – 335]. Відповідно до хронологічних меж дослідження найбільш цінними виявились два окремих томи, присвячені зіткненню двох головнокомандувачів війни 1754 – 1760 рр. – Монкальма та Уолфа [334; 335].

Сміливою виявилась спроба американського вченого С. М. Парджиліса більш критично підійти до визначення ролі Пітта в ході протистояння за Північну Америку. У двох своїх працях («Лорд Лаудон в Північній Америці» та «Військові дії в Північній Америці») автор зазначає, що завоювання цього континенту відбувалось повільно, головними причинами цього він уважав часті зміни генералів та постійне втручання Пітта у справи [324; 325].

На особливу увагу заслуговує праця видатного американського історика контр-адмірала А. Т. Мехена «Вплив морської сили на історію» [68], де він уперше ввів у науковий обіг поняття «панування на морі» і «морська потужність», що згодом стало основним чинником ведення морської війни. Фундаментом теорії Мехена стала ідея маринізму, яка стверджувала, що доля людства вирішується на просторах Світового океану, а рушійною силою прогресу є конкуренція між морськими (острівною, приморською) і сухопутними (континентальними) силами.

Також він запропонував розглядати морську потужність як найважливіший чинник, що впливає на встановлення світового панування. У контексті позначеної проблематики позиція Мехена є важливою, адже в період, що розглядається, саме морський транспорт був єдиною ланкою, що пов'язувала розділені значним морським простором землі всього світу та дозволяла проводити експансіоністські місії за океаном.

Схожою за проблематикою виявилась праця Дж. Р. Далла, у якій вивчалось малодосліджене питання впливу військово-морських сил Франції на хід позначеного протистояння, а також було переглянуто деякі висновки попередніх дослідників щодо начебто провальної заокеанської політики Парижа [232].

Комплексно спробував підійти до аналізу колоніальних війн між Великою Британією, Францією та Іспанією, що тривали протягом XVIII ст. у Північній Америці, Г. Пекхам [337]. Проте більшість висновків стосується еволюції військової стратегії та тактики ведення протистояння, яка в подальшому знайшла продовження у війні за незалежність із метрополією, а еволюцію експансіоністської стратегії Лондона було розкрито недостатньо.

Широко висвітлив історію Нової Франції та її мешканців у період 1744 – 1760 рр. канадський дослідник Дж. Ф. Стенлі [365]. Він простежив весь ланцюг бойових зіткнень ворогуючих сторін, позначив відмінності інтересів французьких колоністів та метрополії під час ведення боротьби, зробив поглиблений аналіз головних дійових осіб з французької сторони.

Проблеми відносин індіанських племен та європейських колоністів у період Семирічної війни вивчав канадський історик Д. П. МакЛеод [287], тоді як інший його співвітчизник Ф. А. Сабо займався спростуванням численних міфів відносно військового конфлікту, який відбувався в зазначений період на європейському континенті й певною мірою впливав на хід та результати боротьби за океаном [366].

Один із найбільш відомих сучасних американських учених, який докладно вивчав англо-французьку боротьбу в Північній Америці, – Ф. Андерсон [149 – 151]. Аналізуючи послідовність подій, які призвели до початку війни, він виділив військові, економічні та політичні мотиви учасників, а також показав взаємозв'язок позначеного протистояння з подальшими подіями американської війни за незалежність. Особливу увагу у своїх працях він звертав на визначення ролі індіанців під час боротьби, відмінності інтересів військових підрозділів із метрополії та колоністів, погляди та настрої серед простих солдат тощо.

Не менш відомими дослідниками, які займались особливостями північноамериканського фронту глобального протистояння, були: А. А. Кейв, У. М. Фаулер, У. Р. Борнеман, У. Р. Нестер, Ч. Е. Педерсон, Ф. Расселл, Р. Берлет та інші [202; 241; 183; 321; 338; 352; 168].

Ще більш вузькими за географічними та хронологічними межами виявились труди істориків, які вивчали окремі військові операції: У. Р. Гріффіт займався битвою біля озера Джордж у 1755 р., Д. Р. Греймс та Д. Л. Престон –

поразкою Бреддока в битві під Мононгахела в 1755 р., А. Дж. Джонстон та Х. Боскавен – проблемою захоплення Луїсбурга у 1758 р., Д. Р. Куббісон – кампанією Дж. Форбса проти форту Дюкен 1758 р., М. Уорд та Д. Сноу – осадою Квебека 1759 р., Д. Р. Куббісон – кампанією Дж. Амхерста із завоювання Нової Франції 1760 р. та інші [251; 252; 344; 266; 184; 220; 394; 361; 219].

Певною мірою по-новому спробував подивитись на події Семирічної війни як світового протистояння двох великих держав Д. Боуч у праці «Глобальна Семирічна війна 1754 – 1763 рр.» [163]. Її великою перевагою є обрані хронологічні межі, які дозволили вийти з вузьких рамок традиційного вивчення цього протистояння й зосередитись на періоді його фактичного початку та кінця. Докладний розбір політичних систем, окремих подій, особистостей, логістики та іншого є досить інформативним, проте не дозволяє простежити загальні закономірності еволюції експансіоністської політики Сент-Джеймського двору.

Схожою виявилась спроба відійти від застарілих підходів та звернути увагу на недосліджені аспекти світової війни в Європі, Азії, Африці в збірнику «Семирічна війна: глобальні погляди», виданому за редакцією М. Данлі та П. Спілмана [227]. Більш конкретизовано на події Семирічної війни з внутрішньополітичного, дипломатичного, фінансового та логістичного боку спробували подивитись М. Шуманн і К. У. Швейцер [356].

Процес взаємодії імперських держав та корінних народів, на які поширювалась експансія, аналізується в збірнику за редакцією У. Е. Лі «Імперії та індігени: міжкультурний альянс, імперське розширення та війна в ранньому сучасному світі» [278]. У дослідженні робиться спроба на прикладі різних європейських імперій у період 1500 – 1800 рр. з'ясувати, як міжкультурна взаємодія впливала на політичні та військові стратегії підкорення неєвропейських народів. Відносно протистояння, що вивчається, відмічена вагома роль корінного населення в досягненні британцями свого домінування в Індії та Північній Америці.

Корисною виявилась збірка есе «Імперія та сучасна політична думка», видана за редакцією С. Муту [316], у якій зібрано праці провідних сучасних істориків політичної думки, які розглядали питання експансіонізму, колонізації та

імперії, їхнього морального та політичного вимірів, інтелектуальні впливи на утворення та розвиток колоніальних імперій в історичному просторі.

Новий методологічний підхід до економічного підґрунтя британської колоніальної системи зробив відомий американський учений І. Валлерстайн. Відповідно до своєї світ-системної концепції він розглядав процес становлення та розвитку Британської імперії в межах загальної боротьби за гегемонію з Францією. Позначене протистояння в його концепції підпадало під період активізації експансіонізму капіталістичної світ-економіки 1750 – 1815 рр. [21, с. 31]. Паризький мир 1763 р. він уважав переломним моментом в англо-французькій боротьбі, проте відзначав, що за ним слідував останній спазм, що припав на 1763 – 1815 рр. [22, с. 245].

Важливою для дослідження виявилась праця американського політолога, надалі й державного діяча Г. Кіссинджера «Дипломатія» [54], у якій зроблено спробу проаналізувати порядок формування міжнародних відносин на різних етапах історії й побачити загальну картину цього процесу. Вона становить інтерес, перш за все, завдяки ґрунтовному аналізу теорії «рівноваги сил», де Британія цілком природно постає одним з основних ідеологів цієї політики.

Поряд з англомовними існує значна кількість інших праць зарубіжних учених, присвячених дослідженню позначеної проблематики. Детальне їхнє викладення з виділенням певних тенденцій або етапів їхнього створення повинно було б зайняти тему окремого дослідження. Проте все ж необхідно назвати деякі з робіт, які завдяки унікальному фактичному матеріалу та особливому погляду на сутність подій, що відбувались, мають велике значення.

Одним із найвизначнішим *німецьких дослідників* з позначеної проблематики був А. Равіль. Його тритомне видання «Уїльям Пітт, граф Чатем» у момент публікації в 1907 р. викликало неоднозначну реакцію з боку британських істориків [353 – 355], оскільки представлена з більш зважених позицій роль постаті Пітта в протистоянні 1755 – 1763 рр. не відповідала створеному апологетами британського колоніалізму образу героя. Равіль уважав, що Пітт, незважаючи на свої здібності, усе ж багато в чому був завдячений уряду свого попередника Ньюкасла, особливо в розвитку військово-морських сил, а також відмічав наявність протиріч у деяких його рішеннях. Одним із найбільш активних

критиків Равіля був віце-президент британського Королівського Історичного Товариства Ф. Харрісон. На одному з виступів перед членами Товариства він зазначив: «Англія неможливо сприйняти цей портрет (Пітта – В. Г.), який часом виглядає трохи кращим за карикатуру. Пруський архівіст, хоча і є останнім видатним документальним дослідником, усе ж виглядає неспроможним зрозуміти природу нашого англійського героя. Я маю на увазі, що він неспроможний зрозуміти геній англійських політиків або дійсну еволюцію Англії» [259]. Праця Равіля засвідчила, що на той час не тільки британців цікавила тема колоніалізму та побудови могутньої заокеанської імперії, а й німецьких учених, чия батьківщина уперто рухалась до цієї мети.

Досить важливою виявилась «Історія воєн на морі з стародавніх часів до кінця XIX століття» [119], в основу якої було покладено п'ятитомну працю німецького адмірала А. Штенцеля «Історія воєн на морі в її найважливіших проявах з погляду морської тактики», яка вийшла в Петрограді (1916 – 1919). Вона відображає всю цілісність подій, що відбувалися в боротьбі за володарювання над морем, спирається на великий за обсягом статистичний матеріал у плані співвідношення сил та їхньої якості. Важливим фактом з біографії Штенцеля, що робить його книгу цікавою з наукового погляду, є те, що молодий офіцер займався за завданням пруського генерального штабу картографією й особисто відвідав багато містин морських битв.

Інший видатний німецький дослідник Л. Дехійо у своїй праці «Крихкий баланс» головними джерелами величі британців уважав морську силу та їхні заокеанські володіння [40]. Завдяки активній експансіоністській політиці Лондон, на думку автора, не тільки розширював межі своєї імперії, але й отримував ресурси для збереження рівноваги сил у Європі та протидіяв заокеанським ініціативам інших держав. Семирічну війну Дехійо назвав війною, що почалась у колоніях і велась за колонії. Проте в багатьох висновках автор усе ж не зміг відійти від традиційних помилок своїх попередників, які не помічали еволюцію колоніальної політики Лондона з початку XVIII ст. до його середини, тому вважав Вест-Індію найважливішим регіоном боротьби в позначений період.

Нарешті не можна не відзначити роботи засновників відомої концепції історичного матеріалізму К. Маркса та Ф. Енгельса [65]. Дослідження подій

XVIII ст. та багатьох аспектів колоніалізму займає вагоме місце в їхньому багатотомному науковому спадку. Розкриваючи сутність капіталістичних відносин та значення їхнього економічного складника, вони викривають істинні мотиви колоніальної експансії та вигоди певних соціальних кіл, що були безпосередньо зацікавлені в розгортанні цього процесу.

Стосовно *французьких дослідників*, які займались вивченням протистояння 1755 – 1763 рр., одразу відзначимо, що закономірною була їхня підвищена увага до власних керівників зовнішньої та колоніальної політики, а також військових, зокрема: короля Людовика XV, кардинала Берні, генерала Монкальма та герцога Шуазеля [193; 295; 204; 185; 186]. Останнього вважали найбільш талановитим урядовцем, проте складне становище, у якому перебувала країна під час його призначення, та недостатній рівень уваги Версалю до заокеанських володінь були головними причинами поразки французів у боротьбі за колоніальну першість з британцями.

Також необхідно відзначити фундаментальну працю французького історика Ф. Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV – XVIII ст.» [15 – 18]. Його докладна характеристика функціонування економік країн Європи й розвитку їхньої торгівлі достатньо повно розкриває комерційні й фінансові важелі колоніальних війн минулого.

Об'ємний огляд історії географічних відкриттів, зроблений іншим видатним французом Ж. Верном, допоміг зрозуміти хронологію заокеанських підприємств європейських держав, а також ширше розкрити питання колоніалізму, адже довгий час заокеанські експедиції споряджались державами з комерційними та стратегічними цілями, тому мали не лише дослідницький, але й колоніальний характер [24].

Нарешті не можна не відзначити особливий погляд на досліджувані події *індійських учених*. Намагаючись переосмислити та зрозуміти причини підкорення цілого субконтиненту представниками невеликої за розмірами острівної країни Європи, вони відкидали попередні британські цивілізаторські концепції [70]. Агресивні силові методи захисту особистих комерційних інтересів та використання британцями протиріч тубільних князівств для встановлення свого домінування не тільки зруйнували наявну на той час політичну систему Індії, але

й підірвали її економічний розвиток у майбутньому. Відомо, що на момент появи перших британських торговців в Індії виробнича потужність субконтиненту значно перевищувала комерційні можливості європейців, але після початку експансії виробництво почало зменшуватись, а деякі з галузей узагалі зникли. Прихильником такого підходу був відомий індійський історик К. Р. Раджат, який уважав нав'язану нову економічну модель британців легалізованою формою «грабежу», через яку було зруйновано економіку імперії Моголів та в подальшому розпочався голод у Бенгалії в 1770 р. [345]. Також одними з найвідоміших індійських дослідників, які підтримували цю позицію, були Н. К. Сінха та А. Ч. Банерджі, праці яких завдяки залученню значної кількості не тільки британських, але й індійських джерел мають велику цінність [94].

Висновки до розділу 1

Аналіз існуючої джерельної бази дослідження, у тому числі і вперше введених до наукового обігу документальних матеріалів, дає можливість переглянути деякі аспекти формування й реалізації британської колоніальної політики в середині XVIII ст.

Одними з найбільш цінних першоджерел стали неопубліковані раніше документи, зібрані та опрацьовані у фондах провідних архівних установ Росії: Державного Архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА), Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ). Переважна більшість документів із цих архівів – це реляції керівників зовнішньої політики Російської імперії, військових головнокомандувачів, російських дипломатів того часу, а також листи російських генералів, що звітували перед своїм керівництвом про положення ворогуючих сторін.

Поряд з цим корисними виявились інші документальні матеріали: опубліковані офіційні документи, присвячені зовнішній і колоніальній політиці Великої Британії, Франції, Іспанії тощо, листування високопосадових осіб й отримані ними інструкції, документами, які відображають погляди та настрої політичної еліти Великої Британії, перебіг дискусій і внутрішньополітичну

ситуацію в країні, а також щоденниками, мемуарами й листуванням політиків та державних діячів – сучасників досліджуваних подій.

Аналіз досить численної зарубіжної історіографії проблеми переконав, що незважаючи на те, що кожен вчений намагався по-новому дослідити цей процес, долучаючи нові джерела, або досягнення інших наук, часто вони не відповідали об'єктивному підходу, виводячи на перший план певні суб'єктивні чинники. Так, для британських науковців характерним залишається апологетичний стиль викладання історії Британської імперії та пошук нових виправдань для «неприємних» сторінок її минулого. Тоді як увага американських дослідників зосереджена переважно на північноамериканському фронті глобального протистояння в позначений період. Французькі, німецькі та індійські історики обирали подібний підхід, концентруючись на подіях, що відбувались на їхніх територіях, або вивчали механізми вироблення та реалізації політичних інтересів власних країн.

Незважаючи на активне вивчення питань колоніалізму в цілому, зарубіжні дослідники не в повній мірі заповнили «білі плями» історії колоніальної політики Сент-Джеймського двору в період англо-французької колоніальної боротьби 1755–1763 рр., що, відповідно, вимагає подальшого комплексного дослідження.

В той час як у вітчизняній історіографії відсутні праці, присвячені детальному вивченню важливих аспектів британської колоніальної політики в середині XVIII ст. Усе це зумовлює необхідність її подальшого всебічного та комплексного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ВИТОКИ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Велика Британія як держава, що була колись однією з найбільш великих імперій в історії, має багатий досвід ведення колоніальної політики. Однак досвід цей, як, утім, і її колоніальні володіння, здобувався в процесі тривалого суперництва з іншими претендентами на світове панування, і далеко не завжди Лондон був лідером цієї гонки. Щоб зрозуміти, яким чином відносно невелика держава перетворилась на величезну імперію, почнемо з витоків.

Як відомо, початок тому глобальному явищу, яке ввійшло в історію під назвою «європейський колоніалізм», поклали аж ніяк не англійці, а португальці та іспанці [50, с. 83]. Їхня бурхлива діяльність за океаном значною мірою підштовхнула англійських купців-авантюристів до організації перших морських експедицій.

Хоча англійські монархи в кінці XV – на початку XVI ст. ще не виявляли значного інтересу до організації такого роду експедицій, вони все ж не відмовлялись прийняти заступництво й посприяти їхнім організаторам. Зокрема, король Генріх VII, який у минулому відмовив Колумбу, підтримав двох венеціанців, Джона і Себастьяна Кеботів, у їхньому прагненні розшукати західний шлях до Китаю. Спорядивши за допомогою брестольських купців судно, вони 24 червня 1497 р. підійшли до берегів Лабрадору й таким чином відкрили Північну Америку з її багатючими рибними районами. Наступна їхня експедиція, організована в 1498 р., мала потрійну мету: знайти шлях до Східної Азії, відкрити нові землі й установити там торговельні відносини, а також почати колонізацію.

Син померлого Джона, Себастьян Кебот, який очолив цю кампанію, зіткнувся з низкою труднощів і тому не зміг удало її завершити, у результаті чого накликав на себе немилість організаторів експедиції – короля і брестольських купців. Проте пізніше, у 1551 р., під час правління короля Едуарда VI (1547 – 1553), саме він створив «Товариство купців-підприємців для відкриття країн, земель, островів, держав і володінь невідомих і навіть досі морським шляхом не відвіданих» [24, с. 328]. Основними завданнями товариства були ліквідація ганзейської монополії в англійській торгівлі, а також організація експедиції в

Азію північно-східним морським шляхом. Але все це було тільки початком. Значних успіхів досягти не вдалось, оскільки подібні підприємства не мали належної державної підтримки, а англійського флоту як такого ще практично не існувало.

Ситуація почала серйозно змінюватись із приходом до влади в Англії королеви Єлизавети (1558 – 1603). Уже в 1560 р. англійці офіційно виступили на захист своєї торговельної діяльності біля африканських берегів. Серед іншого було висунуто тезу про нелегітимність рішень про розподіл світу між Португалією й Іспанією й про так звану «фактичну окупацію». На думку Лондона, права монопольного володіння будь-якої держави повинні були поширюватись лише на ті народи й території, які вже перебували в їхньому безпосередньому володінні [41, с. 108]. Надалі цей принцип було покладено в основу колоніальної доктрини Великої Британії.

Ще одним важливим принципом діяльності королеви Єлизавети, яка надавала заступництво заокеанській торгівлі, була підтримка піратства, що, своєю чергою, ще більше підточувало могутність піренейських держав і їхню колоніальну монополію. Важливим наслідком такої політики виявилась Лондонська угода з Португалією, підписання якої 1576 р. стало першим підтвердженням утрати значущості Тордесільяського й Сарагоського договорів про поділ світу на міжнародному рівні [Там само, с. 114].

Інтерес англійців до заокеанських підприємств ще більше посилювався в тому ж 1576 р. унаслідок організованої першої арктичної експедиції М. Фробішера до берегів Гренландії, під час якої було знайдено чорні камені з прожилками, дуже схожими на золото. Слідом за нею було організовано одну за одною ще дві експедиції (1576 – 1578), метою яких був не стільки пошук Північно-західного проходу, скільки освоєння відкритої «Золотої землі», названої королевою «*Meta incognita*» («Невідома мета»). Звідти мали вивезти якомога більше руди [24, с. 345]. У фінансуванні підприємств узяли участь і представники Лондонського Сіті, і багато знатних дворян, навіть сама королева. Однак їхнім очікуванням не судилося здійснитись: заснувати колонію не вдалось. Привезена руда, як показала більш ретельна перевірка, не містила ні грама золота.

Ця невдача все ж не завадила в тому самому 1578 р. Х. Джилберту отримати від королеви новий «патент» на відкриття невідомих земель. Відправившись до узбережжя Північної Америки з наміром заснувати там колонії, Джилберт не зміг благополучно втілити задумане. Друга експедиція, організована в 1583 р. за посередництва його зведеного брата У. Релі, так само не увінчалась успіхом. Однак уже в наступному, 1584 р., Релі успішно досяг північноамериканського узбережжя й заснував там першу англійську колонію, яку назвав на честь своєї королеви-діви Вірджинією [59, с. 108]. Протягом наступних п'яти років було організовано ще кілька експедицій, але результати їхньої діяльності виявились досить незначними. Перетворити маленьке селище під назвою Роанок на більш широке колоніальне поселення так і не вдалось. Причиною цього була слабка зацікавленість організаторів у великих земельних придбаннях. У той час більш пріоритетним залишалось каперство, і тому його фінансування вважали вигіднішим.

У зв'язку з такою зацікавленістю у приватирстві в Англії поступово формується відповідний зовнішньополітичний курс. Ще в 1577 р. з призначенням на посаду скарбника флоту колишнього пірата-работорговця Дж. Хоукінса стали виробляти нову стратегію ведення морської війни. Розуміючи, що могутність Іспанії ґрунтується на багатствах, доставлених із Нового Світу, він виступав за морську блокаду Іспанії і за офіційну політику систематичного морського грабування [59, с. 101]. Однак такий підхід схвалювали далеко не всі представники влади.

Великі прибутки, які отримували організатори приватирських експедицій, і загроза серйозного політичного конфлікту з державами-монополістами не могли не вплинути на формування різних підходів у реалізації зовнішньої політики Англії. Ці підходи, за словами англійського історика К. Ріда, відбилися у поглядах двох так званих партій: «партії миру» і «партії війни». Перша, на чолі з лордом Берлі, виступала за боротьбу шляхом таємної силової дипломатії. Друга, більш впливова й численна, на чолі з графом Лестером і сером Уолсінгемом, – за відкриті військові дії. По суті, обидві партії відрізнялись лише методами переслідуваної мети. Ведення активної контрабандної торгівлі в іспанських

колоніях, а також численні напади на їхні кораблі та порти свідчать про переважання поглядів «партії війни» в проведенні зовнішньої політики Англії.

У 1585 р. було зроблено суттєвий крок у бік ескалації англо-іспанського конфлікту. У відповідь на введення Філіппом II в іспанських володіннях мит для всіх англійських судів Єлизавета спорядила ескадру з 29 кораблів на чолі з Ф. Дрейком з метою розграбувати Вест-Індію і залишити там англійські гарнізони для забезпечення постійної загрози Нової Іспанії. Ця експедиція досягла значного успіху: Дрейк, розоривши іспанський порт Віго, Канарські острови й Зелений мис, прибув у Карибське море, де захопив Санто-Домінго й Картахену, отримавши від них викуп, він рушив назад в Англію і по дорозі зруйнував ще один іспанський форт на півострові Флорида [59, с. 106].

Результатом подібного роду дій могла бути лише війна. На думку професора О. Б. Дьоміна, «...війна між Англією та Іспанією була практично неминучою, але не тому, що Філіпп II погрожував Єлизаветі, а тому, що іспанська колоніальна монополія заважала інтересам реальних конкурентів в особі представників різних соціальних верств англійського суспільства» [41, с. 196].

Незабаром іспанці почали активно готуватись до нанесення удару. У 1587 р. Філіпп II віддав наказ про будівництво флоту, здатного розбити англійців на морі та здійснити висадку військ на їхню територію. До 1588 р. такий флот був підготовлений, в історію він увійшов під назвою «Непереможна Армада». Події кінця травня – початку червня того року не підтвердили відповідність цього найменування. Іспанську Армаду було знищено, а її кораблі, що залишились, були змушені рятуватись втечею.

Безумовно, для Англії наслідки цієї перемоги були досить значними, однак багато англійських істориків прагнуть перебільшувати її значення. Так, відомий історик XIX ст. Дж. Р. Силі писав: «Іспанська Армада відзначає собою кінець цього підготовчого, учнівського періоду (перед початком розширення Англії – В. Г.). Внутрішнє перетворення нації завершено. Вона повернута спиною до материка Європи та дивиться на океан і на Новий Світ. Вона стала одночасно морською і промисловою країною» [93, с. 137]. Подібні оцінки є, щонайменше, неточними, бо Англія, незважаючи на досягнуті успіхи в промисловості й торгівлі, до середини XVII ст. ще залишалась в основному аграрною країною з

величезним переважанням землеробства над промисловістю. Щодо її морських устремлінь можна сказати, що до моменту смерті Єлизавети (1603 р.) англійський флот налічував лише 42 кораблі [119, с. 265].

Проте головним досягненням Англії можна вважати той факт, що вона, успішно долучившись за часів правління Єлизавети до заокеанських підприємств і боротьби за колоніальні товари й ринки, у загрозовий для неї момент зуміла відстояти цей зовнішньополітичний курс, зіткнувшись із найбільшою колоніальною державою того часу, і тим самим посприяти зародженню власної колоніальної політики в подальшому.

Утілити прагнення багатьох підприємливих людей виявилось згодом можливим завдяки цьому досягненню. Зокрема, спроби освоєння заокеанських територій продовжував здійснювати засновник перших англійських поселень у Новому Світі У. Релі. З надією відшукати казково багату країну Ельдорадо він організував у 1595 р. розвідувальну експедицію вглиб території Гвіани, оголосивши її володінням англійської Корони. У наступному році Релі опублікував книгу, у якій намагався переконати керівництво країни, особливо Єлизавету, у необхідності колонізувати Гвіану [88]. Про значення дій, учинених цією яскравою фігурою елизаветинської епохи, відомий радянський дослідник Є. В. Тарле писав: «Він був людиною двох епох – і лихим золотошукачем, піратом-авантюристом, і переконаним проповідником заснування далеких постійних англійських колоній за морем. Давши Англії Віргінію в північній частині Америки та Гвіану – в Південній Америці, Вальтер Ралей є першим засновником великобританської колоніальної імперії та віддаленим предтечею і прообразом англійських хижаків типу лорда Клайва або Сесіля Родса» [101, с. 136]. Внесок Релі в справу створення Британської імперії, звичайно, дещо перебільшений, однак той вплив, який він здійснив на наступні покоління британських колоніальних діячів, важко переоцінити.

Також відзначимо, що наприкінці царювання Єлизавети відбулась ще одна на той момент не така значна подія, проте вона мала великі наслідки для майбутнього країни. 31 грудня 1600 р. королева затвердила нове торговельне суспільство під назвою «Керуючий і компанія купців Лондона, які торгують з Індією», згодом відоме як Ост-Індська компанія (далі ОІК – В. Г.). Уже в

наступному році Компанія відправила першу торговельну експедицію в Індію. Її члени були наділені правом монопольної торгівлі з усіма країнами, розташованими на схід від мису Доброї Надії аж до Магелланової протоки, терміном на 15 років [94, с. 297]. Надалі інтереси ОІК були тісно пов'язані з проведенням британської колоніальної політики на Сході.

Після смерті королеви Єлизавети в 1603 р. на престол зійшов Яків I Стюарт. Саме з часів правління цього монарха (1603 – 1625) уперше можна з упевненістю говорити про зародження такого явища, як британська колонізація, хоча спочатку процес здавався зворотнім.

Усупереч активній підприємницькій діяльності англійських авантюристів, що зародилась у попередні часи, і поширенню заокеанської торгівлі новий монарх почав насаджувати систему монополій – виняткових прав, наданих окремим особам або компаніям, на виробництво й торгівлю будь-яким товаром. Закономірним наслідком цієї політики стало те, що практично вся зовнішня торгівля виявилась у руках вузького кола великих, переважно лондонських, купців. Система монополій обплутала й англійську промисловість. Це, своєю чергою, знищувало конкуренцію й збагачувало певних людей, наближених до двору. Темпи розвитку галузей, на які поширювались монополії, при цьому значно падали, а прагнення до активної заокеанської діяльності серед широких верств населення поступово згасало. Підтвердженням тому є пасивний баланс зовнішньої торгівлі Англії: 1622 р. ввезення в Англію перевищило вивіз майже на 300 000 ф. ст.

Унаслідок цього Англія повинна була лише ще більше відхилитись від курсу на зародження власної колоніальної політики, який шляхом наполегливої та тривалої боротьби відстоювався за часів Єлизавети. Однак такими зазіханнями на англійські свободи монарх власне й породив процес колонізації.

Прагнення Якова встановити в країні абсолютизм за зразком континентальних католицьких держав того часу найбільш яскраво відбилось у гоніннях на пуритан. Останні, вимагаючи завершення реформації англіканської церкви, становили релігійно забарвлену політичну опозицію королівській владі. Їхнє переслідування набуло великих розмірів, унаслідок чого з Англії ринув потік емігрантів за Атлантичний океан.

До цього додавались, звичайно ж, й інші соціально-економічні причини. Для селян, які стали жертвами процесу обезземелення, як і молодших синів дворян, позбавлених законом про майорат успадкованого майна, а також дрібних землевласників, пригноблених великими магнатами, це був пошук нових земель і кращого життя [101, с. 225].

У період 1602 – 1606 рр. було здійснено кілька подорожей до берегів Північної Америки. Одним із найбільш відомих було обстеження берегів Нової Англії, здійснене Дж. Уеймутом у 1604 р. Його доповідь популяризувала в середовищі англійців ідею організації там колоній [320, р. 3]. Тому вже у квітні 1606 р. Яків I наділив своїми «патентами» Лондонське і Плімутське товариства правом колонізації Північної і Південної Вірджинії. Згідно з цими документами вони могли перевозити за океан колоністів, вступати з ними в договірні відносини, а також мати власну адміністрацію та військові сили [374, р. 1888 – 1893].

Отримавши королівський «патент», у 1607 р. на північноамериканському континенті, К. Ньюпорт заснував перше постійне англійське поселення – Джеймстаун, назване на честь короля Якова I (англ. James I). Хоча після його від'їзду до Англії поселення насилу змогло продовжити своє існування – спалахнув голод, хвороби й постійні напади корінних жителів погрожували цілком винищити поселенців. Вижити вдалось завдяки врегулюванню відносин з індіанцями, досягнутому відомим англійцем – Дж. Смітом, якого прославила описана ним згодом історія взаємин із дочкою індіанського вождя Покахонтас [359].

Отже, внутрішньополітичні зміни, що стались унаслідок приходу до влади перших Стюартів на початку XVII ст., стали головною причиною зародження англійської колонізації заокеанських територій. Однак процес цей охоплював інтереси настільки вузького кола приватних осіб, що про появу будь-якої цілеспрямованої державної політики захоплення колоній мова не йде. На той момент швидше це була одна з виявлених статей доходу для членів торговельних товариств і короля Англії. Організація та підтримка перших поселенців Джеймстауна є яскравим підтвердженням цього. Більше того, відомо, що перед відплиттям у 1609 р. Ньюпорта до Нового Світу члени Лондонської Ради

основними завданнями йому ставили: пошук Північно-західного проходу в Тихий океан, золотих копалень, а також загублених залишків колонії Роанок, закладеної У. Релі в минулому [188, р. 130]. Тому все те, що приваблювало сюди багатьох авантюристів і золотошукачів у XVI ст., продовжувало займати думки організаторів перших колоніальних поселень і на початку наступного століття.

У той же час англійці робили свої перші спроби проникнення і на Схід. Тут іще з 1601 р. ОІК організувала торговельні експедиції до Молуккських островів. Тривалий час не вдавалось налагодити серйозних торговельних відносин біля індійського узбережжя у зв'язку з протидією португальців, які мали значний вплив при дворі могольських правителів. Однак, після того як англійці розбили португальців в індійських водах у 1612 р., у наступному, 1613 р., вони отримали дозвіл від падишаха Джахангіра заснувати свою першу постійну факторію в Сураті [402, р. 79].

Заснувавши факторію, англійці відразу ж налагодили великий оборот торгівлі. З Англії вивозили золото, срібло, залізо, свинець, олово, вовняні вироби, однак більшою мірою доводилось закуповувати товари в індійців: перець, корицю, мускатний колір і мускатний горіх, індиго, шовк-сирець, шовкові товари [101, с. 150]. Отже, основним європейським товаром, яким цікавились східні покупці, були дорогоцінні метали, головним чином золото і срібло. Як писав Ф. Бродель, «...така цікава константа зумовлювала для Заходу кровотечу у вигляді дорогоцінних металів, які йшли на Схід, у чому деякі хочуть бачити слабкість Європи до вигоди Азії та в чому я вбачаю, як я вже говорив, засіб, який використовували європейці в Азії, як і в інших місцях, і навіть у Європі, щоб відкрити собі особливо прибутковий ринок. І засіб цей у XVI ст. набуде надзвичайного розмаху завдяки відкриттю Америки і підйому видобутку на рудниках Нового Світу» [18, с. 530].

З метою подальшого зміцнення торговельних зв'язків у 1615 р. до падишаха Джахангіра прибув посол короля Якова I – Т. Роу. Оскільки англійці, як і всі інші європейці, в Індії завжди були в меншості, а на початковому етапі проникнення на Схід їхньою єдиною перевагою були більш досконалі кораблі, завдяки яким вони могли відчувати себе в безпеці щонайменше на морі, Роу виступав за ведення мирної торгівлі.

У результаті його плідної діяльності англійцям удалось отримати торговельні привілеї в Гуджараті, а також дозвіл на заснування своїх відділень в Агрі, Ахмедабаді, Брочі, Масуліпатамі. Останній став у 1616 р. резиденцією ОІК, інші перебували під управлінням керівника факторії у Сураті, який іменувався президентом [94, с. 297]. Подібні торговельні привілеї надавались і голландцям. На думку деяких дослідників, таким заступництвом, яким забезпечувались англійські й голландські купці, що з'явилися біля індійських берегів, могольський падишах прагнув зломити морську могутність португальців, а також використати протиріччя європейців у власних інтересах [6; 94; 101].

Про справедливість цього твердження можна судити на основі таких подій. Гоа – найбільший центр і символ португальської торговельної та морської величі на Сході – незабаром занепав, а вся торгівля Гуджарату сконцентрувалась у Сураті, де облаштувались англійці та голландці.

Разом з тим проникнення англійських комерсантів у різні регіони Індійського океану наражалось на опір їхніх вчорашніх протестантських союзників – голландців. Найбільш проблемним регіоном були «Острова прянощів» – Молуккські острови. У 1613 р. відносини представників обох націй дійшли до ведення відкритих військових дій, причому більш помітним здавалось переважання голландців. Переговори щодо врегулювання конфлікту почались у 1618 р. у Лондоні та вже в наступному 1619 р. угоду було підписано. Хоча основним її завданням була організація спільних дій з ліквідації португальської монополії в індонезійському регіоні, Сполучені провінції все ж змогли поставити себе в більш вигідне становище.

Незважаючи на протести представників ОІК, Яків в обмін на зобов'язання надати англійцям 1/3 частини в торгівлі прянощами з Молуккськими островами, поступився правом на подальші територіальні придбання. Як наслідок англійська східна торгівля біля протоки Малакки знизилась до малих розмірів, а Компанія змогла зберегти лише невеликі факторії в Амбоїні, Бентамі та кількох інших пунктах [402, р. 77].

Остаточне вигнання англійців з «Островів прянощів» сталось у результаті так званої «Амбоїнської різанини», коли в лютому 1623 р. 10 англійців були публічно страчені за звинуваченням у змові проти голландської влади [94, с. 297].

Після цього інциденту безліч англійських торговців стали спішно залишати не тільки Молуккські острови, але й Яву, Тайвань, Целебес [101, с. 141].

Так, англійці поступились голландцям у протистоянні за Індонезійський регіон, який все ще залишався найбагатшим на Сході. У результаті голландці встановили там свою монополію, тоді як англійці отримали цінний урок, відповідно до якого зростання й захист комерції в певному регіоні можуть здійснюватись лише за наявності власних постійних стоянок і опорних пунктів, а придбання останніх повинно бути результатом цілеспрямованої колоніальної політики держави.

Іншим способом створювались перші англійські колонії в Північній Америці. У 1620 р. Яків наділив товариство Плімутських купців правом володіння й управління Північною Вірджинією, яка була перейменована на Нову Англію [373, р. 921]. Південна Вірджинія залишалась під управлінням товариства Лондонських купців і стала просто Вірджинією. Межі цих колоній визначались лише з півночі та півдня, а зі сходу на захід вони повинні були тягнутись суцільною смугою від Атлантичного океану до Тихого. Пояснюється це тим, що тоді ніхто не мав уявлення про справжні розміри північноамериканського континенту.

У вересні того ж року з Плімута відпливло судно «Мейфлауер», з людьми, які рятувались від релігійних переслідувань, в історії вони відомі як «батьки-пілігрими». Через два місяці вони заснували своє поселення в Новій Англії, назвавши його на честь порту, з якого відпливли – Плімут [270, р. 26].

В останні роки царювання Якова I почалась колонізація Вест-Індії. Першим островом, на якому облаштувались англійські переселенці в 1623 р., став о. Сент-Кристофер (Сент-Кітс) [95, с. 11]. Це був маленький острів з «незайнятих», тобто тих, що фактично нікому не належали, проте перебували у власності іспанської Корони згідно з відомими Тордесільяськими статтями. Через два роки, коли англійці колонізували невеликий за площею, але стратегічно важливий о. Барбадос, з іншого боку о. Сент-Кристофер французи заснували і своє поселення. Сталося це в результаті того, що французька «Компанія Американських островів», створена Ришельє, отримала від короля «патент» на колонізацію в тому ж році, що й граф Карлайл в Англії [402, р. 116]. Щоб

уникнути конфлікту, представники обох націй погодились підписати угоду, за якою розділили острів і взяли на себе зобов'язання не допустити військових зіткнень, якщо навіть метрополії почнуть війну в Європі.

У зв'язку з цим зазначимо, що на той час у зовнішній політиці колоніальних держав сформувалась так звана доктрина двох сфер, яка відділяла міжнародно-правові норми в Європі від тих, що застосовувались у їхніх заморських володіннях [2, с. 54]. Інцидент з о. Сент-Кристофер дає підстави вважати, що й Лондон дотримувався цієї концепції.

У тому ж 1625 р. після смерті Якова I престол Англії та Шотландії успадкував його син Карл I. Однак ніяких серйозних політичних змін за цим не відбулося. Процес колонізації заокеанських земель тривав. У Новій Англії компанія Массачусетської затоки заснувала колонію Массачусетс, перше поселення якої – Салем – було закладено пуританськими емігрантами в 1626 р. [348, р. 159]. Далі поселенці з Массачусетсу на купленій в індіанців землі в 1636 р. заснували колонію Род-Айленд. Через два роки група переселенців зі Старого Світу заклала поселення Нью-Хейвен, яке згодом стало центром однойменної колонії. У 1639 р. влада Массачусетсу визнала англійське поселення, засноване ще в 1633 р. як окрема колонія Коннектикут [402, р. 106].

Кількість колоній зростала, при цьому загроза з боку індіанців, французів у Канаді й особливо голландців у басейні р. Гудзон змушувала їх згуртовуватись. Незабаром було утворено конфедерацію «Сполучені колонії Нової Англії», до якої ввійшли Массачусетс, Плімут, Нью-Хейвен і Коннектикут [270, р. 31]. Ця перша конфедерація заокеанських колоній Англії проіснувала з 1643 р. близько 40 років і більшу частину цього часу (близько 30 років) присвятила боротьбі із сусідньою голландською колонією Нові Нідерланди. Пов'язано це було з тим, що, по-перше, володіння голландців перебували в безпосередній близькості й обмежували зв'язок поселень Нової Англії з Вірджинією, по-друге, гирло р. Гудзон становило велику цінність у стратегічному й комерційному плані, по-третє, територіальні суперечки Англії та Франції на північноамериканському континенті на той час ще не були загострені.

Тим часом у Вест-Індії було продовжено колонізацію ще кількох островів із групи Підвітряних. У 1628 р. захоплено о. Невіс, а в 1632 р. – Антигуа й

Монсеррат [95, с. 11]. Однак і тут англійці були не самотні. Крім них, порушуючи монополію піренейських держав, сюди прямували так само голландці та французи. Іспанці ж, як і раніше, займали найбільш великі та багаті острови Антильського архіпелагу і всіляко намагались вигнати іноземців зі свого регіону. Як наслідок англійці в 1629 р. зазнали нападу і втратили о. Невіс, а на о. Сент-Кітс їхнє колоніальне поселення було розграбовано, а 600 англійців відправлено в іспанські в'язниці [402, р. 118].

Ніякої реакції з Лондона не було. Таке зневажливе ставлення до проблем власних колоніальних володінь було характерне для перших Стюартів, які, незважаючи на поширену практику видачі патентів, дивились на них лише як на спосіб поповнити свою казну, а в питаннях зовнішньої політики першорядне значення віддавали Європі.

Попри це активність англійських торговців на Сході продовжувала зростати. Після того як голландці витіснили їх із Індонезії, головним об'єктом уваги для них стала Індія. Тут англійці в 1635 р. уклали перемир'я, а в 1642 р. підписали договір із португальцями, який поклав кінець їхньому протистоянню [94, с. 297]. Він також дав можливість заснувати в 1639 р. на Коромандельському (східному) узбережжі біля португальського поселення в Мадрасі англійський форт Сент-Джордж. Однією з головних причин його заснування став голод, що охопив Гуджарат – головний індійський центр виробництва тканин, який забрав тисячі життів і підірвав економіку регіону [6, с. 222]. Як наслідок значення англійської факторії в Сураті, найбільшому порту провінції Гуджарат, так само стало падати, а торгівля тканинами сконцентрувалась у Мадрасі. Тому й резиденція ОІК перемістилась із Масуліпатама туди.

Тим часом у результаті загострення політичної кризи в Англії почалась Англійська революція середини XVII ст., яка згодом вилилась у громадянську війну. Більшість суперечливих питань, через які власне розпочалась війна, були внутрішньополітичні, проте рішення деяких із них не могло не впливати й на інші сфери діяльності держави. Таким, зокрема, було питання про скасування патентів на монополії та виключення їхніх власників із парламенту. Це був суттєвий удар по позиціях великих монополістів, особливо колоніальних, які з часів зародження заокеанської торгівлі та перших колоніальних підприємств виступали на стороні

королівської влади. Адже вступати в угоди з королем було простіше й дешевше, ніж із парламентом, який представляв інтереси більш широких верств населення.

Здобувши перемогу в громадянській війні, парламент негайно направив свого воєначальника О. Кромвеля на придушення повстання в Ірландії, що, по суті, стало першим колоніальним підприємством нової Англійської республіки.

Кампанія Кромвеля 1649 – 1652 рр. завершилась остаточним завоюванням «Зеленого острова». Після цього для погашення державного боргу в Ірландії відразу ж почались масові конфіскації земель на користь англійських власників, майбутніх ірландських лендлордів, а безліч ірландців стали примусово вивозити в американські колонії. Відзначимо, що в ході всього періоду громадянської війни в Англії досить поширеною стала практика висилки бранців у колонії за океан, куди до цього примусово уряд висилав лише злочинців [104, с. 229].

Зі стабілізацією політичної обстановки в країні індепендентська республіка прийняла курс на захист власних комерційних інтересів за океаном. Оскільки головним засобом їхнього захисту був флот, незабаром було проведено його реорганізацію. Командування передавалось у руки трьох сухопутних генералів, найвидатнішим із яких був адмірал Р. Блейк. Завдяки подвигам у морській війні він зміг відновити втрачений з часів Єлизавети престиж англійських військово-морських сил.

Для продовження цієї стратегії 9 жовтня 1651 р. було видано так званий Навігаційний акт, згідно з яким усі товари, які привозили до Англії та в її колонії з усіх частин світу, могли доставлятися тільки на англійських судах або на судах країни-виробника. Вважається, що з видання цього акту бере свій початок меркантилістська колоніальна політика Англії.

Результатом цього курсу стала війна з Голландією, яка почалась у травні 1652 р. і стала першою з тривалої серії воєн (1652 – 1654, 1665 – 1667, 1672 – 1674), що вели англійці зі своїми головними комерційними й колоніальними суперниками XVII ст. – голландцями. Однак обтяжливість її ведення і непопулярна політика уряду незабаром призвели до розпуску «Довгого», а пізніше і «Малого» парламентів. У грудні 1653 р. було прийнято нову конституцію, відповідно до якої влада зосереджувалась у руках лорда-протектора

О. Кромвеля. Вступивши у свої обов'язки, у квітні 1654 р. він ініціював завершення війни з Нідерландами.

Протилежна ситуація спостерігалась у відносинах з Іспанією. Основними проблемами й тут були заокеанські: ведення вільної торгівлі англійськими комерсантами біля американських берегів і заснування там своїх поселень. Іспанці вважали цей регіон своєю власністю, тому продовжували здійснювати агресивну політику з витіснення англійців із Вест-Індії. Однак на цей раз із Лондона прийшла відповідь. У грудні 1654 р. Кромвель спорядив дві ескадри: одну, на чолі з адміралом Блейком, направив блокувати порти іспанського узбережжя та перервати їхній зв'язок із американськими колоніями, а іншу, на чолі з адміралом Пенном, відправив до Вест-Індії. Там замість спланованого захоплення Іспаньйоли Пенн зміг у наступному 1655 р. окупувати Ямаїку [120, с. 73].

Отже, вдало організовані експедиції дозволили завдати серйозної шкоди торгівлі Іспанії, відібрати в неї велику колонію в Карибському морі й отримати багату здобич з її комерційних перевезень. Тут, крім очевидних заслуг виконавців операцій, зазначимо винятковий талант головного організатора – Кромвеля. Хоча встановлені ним цілі війни в першу чергу відображали комерційні інтереси Англії, проте її загарбницький характер і прагнення до придбання вигідних опорних пунктів, що забезпечують стратегічну перевагу, мали революційне значення. Тому, незважаючи на згадану деякими дослідниками схожість політики Кромвеля з антиіспанською політикою єлизаветинських часів [101; 402], усе-таки був новий етап у розвитку колоніальної доктрини Англії, відповідно до якого від ведення неоголошеної морської війни й освоєння «незайнятих» островів Лондон переходить до відкритого завоювання колоній. Після смерті протектора його спадкоємці відійшли від такої експансіоністської політики, однак, як зауважував німецький дослідник А. Штенцель, «...ясна, розумна й енергійна політика Кромвеля померла разом з ним; вона відродилася 100 років по тому за часів Пітта (У. Пітт Старший – В. Г.) і була доведена до кінця його сином (У. Пітт Молодший – В. Г.)» [119, с. 308].

Серед інших досягнень Кромвеля відзначимо його допомогу ОІК. Завдяки хартії 1657 р. Кромвель зміг поліпшити той жалюгідний стан Компанії, до якого

вона дійшла в результаті порушень її монополії та багатьох інших труднощів, що виникли за часів революції. Відповідно до цього документа для майбутньої комерційної діяльності створювався «Новий загальний капітал» і Компанія ставала єдиним акціонерним підприємством [104, с. 239].

Після смерті Кромвелля в 1658 р. і краху режиму протекторату з санкції установчого парламенту-конвенту в 1660 р. в Англії відбулась реставрація династії Стюартів в особі Карла II, сина страченого Карла I. Новий король, незважаючи на спроби відновити дореволюційний політичний порядок, продовжив меркантилістську політику кромвелівських часів, відповідно до якої заборонялось вивезення сировини (вовни, шкіри, льону тощо) і ввезення іноземних промислових виробів (сукон, полотен, мережив), не припиняли діяти Навігаційні акти. На думку радянської дослідниці Л. В. Скрипникової, саме в період реставрації Стюартів остаточно оформлюється меркантилістська колоніальна політика, закладена в попередні часи Протекторату [95, с. 13].

Проте відновилась також і практика, популярна серед перших Стюартів, надання патентів і наділення монополіями окремих груп осіб. Так, у рік коронації Карла II з ініціативи та під керівництвом його брата, герцога Йоркського (майбутнього короля Якова II), було створено «Королівську Африканську компанію», яка отримала право монопольної торгівлі біля африканських берегів від мису Салі в Марокко на півночі до мису Доброї Надії на півдні [402, р.172]. Її основними вкладниками виявились сам король і члени королівської сім'ї, а головним предметом торгівлі були раби, попит на яких значно зріс після початку виробництва в 1640-х рр. цукру на плантаціях Вест-Індських островів. Відомо, що англійці займались цією прибутковою «трикутною торгівлею» (Англія – Африка – Вест-Індія) ще з часів Хоукінса, засновника англійської работоргівлі, проте після утворення цієї Компанії работоргівля англійців набула значно більших масштабів і з кожним роком усе зростала. За перші 40 років її існування в Африці придбано понад 125 000 рабів [75, с. 543].

Разом з тим розширення заокеанських володінь відбувалось й іншими шляхами: шлюб Карла II з португальською принцесою 21 травня 1662 р. приніс Англії два важливих опорних пункти: Танжер в Африці, Бомбей в Індії [120,

с. 158]. Не менш вигідним виявився і союз із Португалією, яка з цього моменту почала поступово потрапляти в комерційну залежність від Англії.

У той же час тривала активна колонізація земель у Північній Америці. З метою протидії зростання іспанських колоній на території між Вірджинією й іспанською Флоридою в 1663 р. англійці заснували колонію Кароліна, розділену згодом на Північну та Південну [373, р. 1382 – 1390].

Не втратило свого значення й питання захоплення голландської колонії Нові Нідерланди біля Гудзонової затоки. У ході здійсненого в 1664 р. штурму її столиці, Нового Амстердама, англійці змогли з легкістю її захопити [101, с. 234]. Організатор експедиції герцог Йоркський отримав цю колонію у власність, тому на його честь вона, як і саме місто, були перейменовані на Нью-Йорк. Через деякий час із її складу виділилась новостворена колонія Нью-Джерсі, а сам Нью-Йорк після сходження на престол Якова II перейшов до рук Корони.

Захоплення Нових Нідерландів стало приводом до початку другої англо-голландської війни 1665 – 1667 рр., що закінчилась на таких умовах: Голландія відмовлялась від колонії Нью-Йорк, натомість їй повертався Суринам у Південній Америці та відібраний в англійців о. Пуло-Ран (Молуккські острови).

Придбання території біля Гудзонової затоки мало велике значення, оскільки вона не тільки з'єднувала англійські колонії, що тягнулись уздовж атлантичного узбережжя, але й мала зручний морський порт, а сама колонія Нью-Йорк успадковувала вигідну торгівлю хутром із сусідніми племенами ірокезів. До того ж, після витіснення голландців із північноамериканського континенту ірокези могли стати корисними союзниками англійських поселенців у майбутній боротьбі з іншими, більш серйозними суперниками – французами.

Незважаючи на такі успіхи в колоніальних і комерційних підприємствах, у зовнішній політиці Англії спостерігалась деяка невизначеність. Постійне прагнення Карла II до незалежності від парламенту та пошуки додаткового фінансування вели його до зближення з французьким королем Людовіком XIV. Тому в 1670 р. у Дуврі Карл II підписав таємну угоду з Людовіком XIV, у якій серед інших зобов'язань він обіцяв підтримати Францію у війні з Голландією на суші та на морі, за що отримав гарантії виплати субсидій [38, с. 535]. Хоча цей союз був непопулярний серед англійців, його вважали зрадницьким, усе ж існує

думка щодо його переваг. Так, французький історик Мартін писав: «що стосується зовнішніх інтересів, то він не продав їх, оскільки більша частина вигоди від розорення Голландії повинна була перейти до Англії» [68, с. 164].

Дійсно, наслідком цієї угоди стала чергова війна з Голландією (1672 – 1674 рр.), після завершення якої Сполучені провінції визнали морську перевагу англійців, гарантували їм торговельні привілеї в Індії та виплату військової контрибуції, хоча в питаннях територіальних суперечок відновлювалось становище, яке існувало до війни [119, с. 371].

Суперечливість політики Карла II розділила представників англійського істеблішменту на два табори, які згодом стали основами партій, що формувались. Перші йменувались «віги» та представляли опозицію, а другі – «торі» були прихильниками короля [115, с. 375].

Нестабільна ситуація всередині країни та постійні суперечки на ґрунті зовнішньополітичних справ, утім, не заважали продовженню процесу колонізації. У 1681 р. англійський монарх, сплачуючи державний борг, передав у власність синові кредитора, У. Пенну, територію на захід від річки Делавер [374, р. 150 – 1515]. Прибувши туди в 1682 р., Пенн заклав місто Філадельфію, столицю нової колонії Пенсільванія. Поява цієї колонії була класичним прикладом прагнення англійських емігрантів до пошуку свободи віросповідання за океаном і заснування там незалежних поселень зі своїми законами й управлінням. Однак, після того як Пенсільванія перейшла до Корони в 1712 р., її устрій нічим не відрізнявся від прилеглих колоній і відповідав переважно інтересам метрополії.

В іншій частині світу з моменту реставрації Карла II англійці також не припиняли своєї активної діяльності. Для ОІК настав період економічного розквіту. Король дбав про збереження тих привілеїв, якими володіли пайовики Компанії за часів правління перших Стюартів. Багатства, що набувались завдяки розвитку східної торгівлі, як і раніше, потрапляли в руки вузького кола осіб-акціонерів, а збільшення кількості акцій не передбачалось. У 1683 р. Карл своєю хартією наділив ОІК правом карбування монети й здійсненням суду над порушниками монополії як над піратами, а також передав у їхнє розпорядження о. Бомбей, який у 1687 р. став новою резиденцією Компанії на Малабарському (західному) узбережжі [94, с. 98]. Цей острів можна вважати першим

територіальним придбанням ОІК в Індії, оскільки до цього вона або орендувала землі (Мадрас), або мала там невеликі автономні факторії (Сурат та ін.).

Зазначимо, що протягом останніх років свого правління Карл II підтримував політику ізоляціонізму й невтручання у справи Європи. Цей непопулярний усередині країни курс приніс, між тим, позитивний результат. Зокрема, більше уваги й коштів виділялось на розвиток промислового виробництва, флоту, торгівлі та заснування колоній. За підрахунками англійського економіста XVII в. Ч. Девенанта, за час 1660 – 1688 рр. англійська промисловість, торгівля й тоннаж морського флоту вирости більш ніж удвічі [224].

Після смерті Карла II в 1685 р. на престол зійшов його брат герцог Йоркський під ім'ям Якова II. Спроби нового монарха встановити в країні абсолютизм і відновити католицизм породили внутрішньополітичну напруженість. Однак, незважаючи на це, в заокеанських підприємствах у період правління Якова II (1685 – 1688) не спостерігалось ніяких кризових явищ. Як і за його брата, ОІК продовжувала вести прибуткову монопольну торгівлю на Сході. Більше того, завдяки хартії короля від 1686 р. повноваження Компанії розширились: тепер вона мала право оголошувати війну й вести переговори з місцевими правителями. Цим документом відразу ж скористався директор Компанії Дж. Чайлд, розв'язавши так звану «Війну Чайлда» (1686 – 1690).

Зазначимо, що Чайлд уже давно виступав за голландські методи ведення колоніальної торгівлі шляхом територіальних захоплень вигідних опорних пунктів, створення там цивільної та військової адміністрації та примус місцевих правителів до надання необхідних привілеїв [94, с. 298]. Однак його ідеям не судилось утілитись. Після того як війська могольського правителя захопили о. Бомбей, агенти Компанії вирушили до двору Аурангзеба з проханнями про мир. Виплативши грошові компенсації та відновивши колишні привілеї, англійці повернулись до свого традиційного ведення мирної торгівлі.

Події 1686 – 1690 рр., по суті, були першою спробою англійців перейти до активної завойовницької політики в Індії. Незважаючи на провал, вони все ж змогли отримати важливий досвід й оцінити свої сили, а також дійти висновку,

що для проведення колоніальної експансії на індійському субконтиненті ще не склались усі належні умови.

Тим часом у Лондоні у 1688 р. відбулась так звана «Славна революція», яка остаточно закріпила основи конституційної (парламентської) монархії. За її результатами спроби Якова II трансформувати структуру британської державності, що формувалась на капіталістичних засадах, остаточно провалились. У контексті розгляду історії становлення Британської колоніальної імперії процес переходу до капіталізму мав визначальне значення, оскільки саме за цієї системи економічних відносин процвітання держави, заснованої на розвитку торгівлі та промисловості, нерозривно пов'язане з колоніальними ринками й боротьбою за них.

Ще одним важливим наслідком державного перевороту 1688 р. був також переворот у зовнішній політиці. Зі сходженням на престол протестанта Вільгельма III Оранського, непримиренного ворога католицького короля Франції, завершується англо-голландське та бере свій початок англо-французьке протистояння за торговельне й колоніальне панування, що тривало більше 100 років по всьому світу й відоме як «друга Столітня війна» (1688 – 1815).

Однак до активної заокеанської боротьби обидві країни перейшли не відразу. Антифранцузька політика Вільгельма концентрувалась головним чином на європейському континенті, тоді як колоніям було відведено другорядну роль. Як писав Ю. Г. Акимов, «...загалом у період правління Вільгельма і Марії підхід до заморських володінь не зазнав істотних змін. Управління справами колоній залишилось в рамках тих же чиновників, що і при Якові II... можна сказати, що Славна революція стала, скоріше, необхідною попередньою умовою майбутнього зльоту Британської імперії, але мали пройти десятиліття, перш ніж ця умова змогла реалізуватись» [2, с. 245].

Незважаючи на таку слабку зацікавленість Лондона в проведенні експансіоністських проектів за океаном, активних дій у цьому напрямі можна було очікувати від самих колоністів, які, як відомо, користувались досить широкою автономією. Проте серед них на той час лише жителі однієї колонії Нью-Йорк виступали за війну з французами, інші не вважали її вигідною й тому ставились до неї байдуже.

Однак напади французьких лісових рейнджерів і союзних ним індіанців на прикордонні англійські поселення Массачусетсу все ж змусили потерпілих організувати акцію у відповідь. Навесні 1690 р. у Нью-Йорку відбулась зустріч представників колоній Нової Англії, у ході якої було вирішено атакувати Нову Францію, не запрошуючи відповідного дозволу з метрополії [2, с. 188]. Сформований загін на чолі з капітаном Фіпсом зміг успішно захопити столицю французької колонії Акадія – Порт-Рояль і, піднявшись р. Св. Лаврентія, спробував узяти штурмом Квебек. Французи у відповідь атакували поселення Ньюфаундленду й північної частини Нової Англії. Після цього обидві сторони перейшли до оборони своїх позицій.

Підписаний у Рейсвейку в 1697 р. договір передбачав передачу Акадії французам і, по суті, повертав усі кордони до передвоєнного розташування. Цей конфлікт став першою з тривалої серії англо-французьких війн за володіння північноамериканським континентом і відомий як «війна короля Вільгельма» (1690 – 1697) [270, р. 62].

Зауважимо, що сміливість англійських колоністів у прийнятті таких ризикованих рішень спиралась ще й на їхню кількісну перевагу щодо французьких поселенців. Це було пов'язано з тим, що в результаті процесу обгороджування в метрополії з'явилась значна кількість «надлишкового» населення, яке спрямовувалось за океан. Так, до кінця XVII ст. в Америці англійців було близько 200 – 250 000, а французів – 12 000 [42, с. 66, 42]. Лондонський уряд у проведенні колоніальної політики враховував цю перевагу колоністів та їхню здатність самостійно відбивати загрозу, без залучення додаткових підкріплень із метрополії.

Після завершення «війни короля Вільгельма» в одного з підприємливих англійців Д. Кокса, придворного медика Карла II, з'явився план поширення англійських колоніальних володінь на північне узбережжя Мексиканської затоки, де передбачалось заснувати нову колонію й поселити там вигнаних із Франції гугенотів [2, с. 275 – 276]. Однак його погляди не знайшли підтримки серед співвітчизників, тоді як французи ще з часів експедиції Ла Салля в 1682 р. уважали р. Міссісіпі та всі прилеглі до неї землі своїми володіннями й охрестили їх на честь Людовика XIV Луїзіаною. Загроза поширення англійської експансії вглиб

континенту підштовхнула французів до активних дій. Тому вже через рік після заяв Кокса про необхідність колонізації, у 1699 р., французи під керівництвом Ле Муана д'Ібервіля заснували біля гирла р. Міссісіпі невеликий форт Морепа [331, р. 292].

Провал проекту Кокса, який визнали дуже ризикованим, разом із відсутністю протидії освоєнню Луїзіани французами говорить про слабкий інтерес членів лондонського уряду до проведення експансіоністської політики і, як наслідок, недостатню підтримку боротьби за колонії в Америці.

Зворотний процес розширення англійських позицій спостерігався в Індії. На р. Хуглі в 1690 р. було закладено Форт-Вільям, з якого згодом виросло місто Калькутта – центр правління ОІК в Бенгалії [6, с. 243]. Через кілька років Компанія орендувала у могольської влади три села, розташовані поблизу Калькутти, ставши, таким чином, заміндаром.

Проте загалом з моменту воцаріння Вільгельма III стан справ ОІК погіршився, оскільки в 1698 р. у неї з'явився серйозний конкурент в особі нової «Англійської компанії для торгівлі з Ост-Індією», якій передавалось право монопольної торгівлі, тоді як старій дозволялось вести свою протягом наступних трьох років [94, с. 298]. Виниклі розбіжності вдалось вирішити шляхом об'єднання двох компаній в одну «Об'єднану компанію купців Англії, які торгують з Ост-Індією» в 1702 р., розділивши їхні акції порівну.

Разом з тим важливі події відбувались і в самій метрополії. У 1694 р. у Лондоні за голландським зразком було засновано Англійський банк. Завдяки його позикам фінансова верхівка могла безпосередньо впливати на проведення зовнішньої та колоніальної політики держави й отримувати з цього відповідні прибутки. На підтримку власної промисловості проводилась політика протекціонізму у вигляді заборон на ввезення іноземних товарів, здатних скласти конкуренцію вітчизняним. Було припинено ввезення вовняної продукції з Франції та Голландії, а з 1700 р. заборонено ввезення з Індії, Ірану та Китаю бавовняних тканин.

Відбулось також розширення повноважень міністрів, які повинні були самостійно відповідати за свої дії перед парламентом, до того ж сам кабінет став формуватись із партії більшості в парламенті. Найбільшу вигоду з цього змогла

отримати партія вігів. Як натхненники «Славної революції» вони дискредитували своїх супротивників торі, звинувативши в причетності до якобітської змови 1696 р. Тому довгий час зовнішня політика Лондона, особливо колоніальна, відображала переважно їхні інтереси.

Початок «Війни за іспанський спадок» (1701 – 1713) у Європі й пов'язана з нею небезпека об'єднання Іспанії з Францією та їхніх колоній в інших частинах світу змусила Вільгельма примкнути до антифранцузької коаліції, хоча найважливішою причиною вступу Англії у війну була реальна загроза витіснення її підданих з іспанських ринків по всьому світу в разі затвердження Бурбонів у Мадриді. Про значення цих ринків для розвитку британської комерції свідчать такі показники: з вивезених у 1700 р. з країни товарів на суму 7 000 ф. ст. 3 000 склали вовняні та суконні матеріали, доставлені в Іспанію та її володіння в Італії, Африці та Вест-Індії [41, с. 171 – 172].

Крім того, як писав автор однієї з брошур того часу, «Франція, об'єднавшись з Іспанією, або, вірніше, пануючи над останньою, буде, ймовірно, мати достатньо приводів для того, щоб загрозувати нам у Вест-Індії. Французи тепер мають право вважати іспанські колонії такими, що перебувають під їхнім заступництвом, а під цим приводом вони можуть відновити зазіхання іспанців на володіння всіма землями Америки або, щонайменше, заснувати свої поселення на березі Міссісіпі і звідти загрозувати нашим північним колоніям – Нью-Йорку, Деларсі, Кароліні, Меріленду, Новій Англії та іншим» [372].

Ці побоювання змусили англійців проаналізувати цінність своїх володінь в Америці. За приблизними підрахунками Давенанта, експорт англійської продукції в Америку щорічно становив 350 000 ф. ст., а одержуваний з цього дохід 600 000 ф. ст., прибуток, одержуваний з американських плантацій, дорівнював 1 600 000 ф. ст. Крім того, постачання таких американських товарів, як тютюн, цукор, бавовняний папір, імбир, ямайський перець, фарбувальне дерево, індиго, какао, щогловий ліс, риба, було вже невід'ємною частиною британського імпорту [41, с. 177]. Саме тому вест-індський, північноамериканський та західноафриканський регіони, які становили мережу «трикутної торгівлі», мали найбільш пріоритетне значення в колоніальній політиці Лондона в той період.

Однак під загрозою перебували не тільки британські колонії в Новому Світі, а й торгівля з північною та західною Африкою, а також Індією. Побоювання ці мали достатньо підстав, і підтвердженням тому стало надане в серпні 1701 р. французькій Гвінейській компанії право «asiento» – монопольне право поставки африканських рабів в Іспанську Америку. Ця подія не тільки завдала серйозної шкоди англійській Африканській компанії, на частку якої припадала більша частина цих поставок раніше, але й загрожувало в подальшому, з розвитком французької работоргівлі, відібрати в англійців безліч баз на африканському узбережжі та позбавити їх важливих опорних пунктів на шляху до Індії.

У 1702 р. після несподіваної смерті Вільгельма III на престол зійшла Анна (1702 – 1714). Нова королева продовжила вести антифранцузьку політику її попередника. Одним із перших досягнень її уряду став так званий «договір Метуена», підписаний у 1703 р. з Португалією, згідно з яким комерсантам з обох сторін надавалось право безмитної торгівлі на взаємній основі. Завдяки слабко розвиненій португальській промисловості англійці змогли швидко наповнити їхній ринок своїми товарами й тим самим підпорядкувати його собі, отримуючи в сплату бразильське золото. Тому, хоча Бразилія, як і раніше, залишалась португальським володінням, її головна цінність – золото – переправлялась із того часу через Лісабон у Лондон, а сама Португалія стала залежною від Англії державою, фактично її колонією. Пояснюючи цей випадок, Ф. Бродель пише: «Так, торговельна колонізація має місце, коли іноземець має доступ безпосередньо до ринку, до виробництва» [17, с. 200].

Тим часом розпочата війна в Європі знайшла своє продовження і в Північній Америці, де отримала назву «Війна королеви Анни». Першим регіоном, у якому почались військові дії, стала територія, розташована між англійською Кароліною та іспанською Флоридою. Заснування французьких поселень біля гирла р. Міссісіпі саме по собі становило велику небезпеку мережі торговельних зв'язків англійських колоністів, але після укладення союзу Іспанії з Францією з'явилась реальна загроза об'єднання їхніх сил. Влада Кароліни передбачила це і змогла відбити напад, що готувався. Більше того, у ході організованої в 1704 р. військової експедиції англійці вторглись на територію Флориди й розорили її [368, р. 270].

На іншому кінці континенту почастишали напади франко-індіанських загонів на прикордонні землі Нової Англії, причому деякі з них у своїй люті доходили до того, що знищували цілі поселення [331, р. 52 – 81]. Англійські колоністи відповіли на це подібними вилазками. Однак організовані в 1704 і 1707 рр. експедиції проти Порт-Рояль показали, що проводити самостійно серйозні військові операції колоністи не в змозі. Для цього необхідна присутність королівських військ, забезпечити якими метрополія їх тоді не могла через зайнятість у європейському театрі війни.

Тому в 1710 р. один із головнокомандувачів, Ф. Ніколсон, відправився в Лондон із звітом про стан справ в англійських колоніях і проханнями про надання йому необхідної підтримки. Його доповідь справила враження при дворі, і королева Анна пообіцяла надати допомогу. У результаті в тому ж році Порт-Рояль було взято.

І хоча у війську Ніколсона кількісно переважали колоністи, згода на надання допомоги метрополії була випадком унікальним. Як пише Акимов, «...значення цього рішення (незважаючи на те, що воно не було виконано), на наш погляд, дуже велике. Уперше за всю історію колоніальних війн у Північній Америці уряд Великої Британії був готовий перекинути значний контингент регулярних військ за океан для проведення спільно з колоніальною міліцією й індіанцями операції проти французів!» [2, с. 349].

Тим часом, поки англійські колоністи воювали за океаном, у метрополії, після ратифікації парламентами Англії та Шотландії в 1707 р. «Акту про Унію» утворилась нова держава – Велика Британія зі спільними кордонами і єдиним парламентом [104, с. 445]. Унія також об'єднала торговельні системи королівств, у результаті чого створювався єдиний британський економічний простір, а шотландці отримали доступ до заокеанських ринків Англії та могли долучитись до всіх її колоніальних підприємств. Тому, торкаючись термінології, державу, яка проводила зовнішню і колоніальну політику після цієї події, прийнято називати Велика Британія.

Завершенням тривалої війни в Європі та за океаном стало підписання в 1713 р. в Утрехті мирних договорів. За їхніми умовами, Велика Британія отримувала: від Франції о. Сент-Кристофер, уже захоплену англійцями Акадію

(або Нову Шотландію), о. Ньюфаундленд з прилеглими островами, ліквідацію центру французьких каперів – порту Дюнжерк; від Іспанії – місто й фортецю Гібралтар разом із портом, озброєннями й укріпленнями, місто й фортецю о. Менорки; право «asiento», яким до того користувались французи. Остання умова надала монопольне право на ввезення негрів-рабів протягом 30 років у різні частини іспанських володінь у Новому Світі.

Результати цієї війни показали, що Велика Британія, незважаючи на втягненість у континентальний конфлікт, змогла досягти необхідних комерційних і колоніальних успіхів. Слабка зацікавленість інших держав, особливо Франції, у заокеанських придбаннях дозволила Лондону вдало скористатись цим у своїх інтересах. Ще під час переговорів про мир у питаннях, що стосувались колоній, сторони мали різні позиції: французи розглядали їх лише як предмет торгу, англійці – як території, вигідні економічно і стратегічно.

1 серпня 1714 р. померла королева Анна, і трон успадкував ганноверський курфюрст на ім'я Георг I. Він не користувався великою повагою народу, тому його опорою була партія, яка допомогла йому зі вступом на престол, – партія вігів. Оскільки у проведенні зовнішньої політики Георг не брав активної участі, цілком довіривши цю функцію уряду, віги сконцентрували у своїх руках усю владу. Почався період, позначений британським істориком Б. Уільямсом як епоха «вігського переважаання» (1714 – 1760) [397].

Відзначимо, що німецький престолонаслідник привніс у зовнішню політику Сент-Джеймського двору особливий чинник, який понад сто років впливав на неї (1714 – 1837), – Ганноверське курфюршество. Захист його інтересів не раз викликав протест більшої частини британського істеблішменту. На проведення колоніальної політики цей чинник не міг не вплинути, бо відволікав увагу від боротьби за океаном вимушеною залученістю в європейські справи.

Хоча новий уряд разом із главою зовнішньополітичного відомства Дж. Стенгопом підтримував континентальну доктрину, усе-таки вдалось отримати деякі заокеанські придбання. Так, після розгрому іспанського флоту біля мису Пассаро в серпні 1718 р. Мадрид підтвердив право володіння британцями Гібралтаром та о. Менорка, а також надав їм право направляти в

іспанську Вест-Індію один торговельний корабель на рік. Перебуваючи в порту, цей корабель зазвичай таємно забезпечувався додатковими товарами з інших судів, тому обсяг можливої комерції й прибутку значно збільшувався [68, с. 269].

Не меншого успіху британці змогли досягти і в іншій частині світу. У 1717 р. могольський падишах надав ОІК імперський декрет – «фірман». Завдяки йому британці отримували виняткові торговельні привілеї, якими не володіла жодна інша європейська нація на субконтиненті. «Він залучав Компанію в політичну ієрархію імперії Моголів за допомогою прямих відносин з падишахом, – писав Д. Кей, – що породило конкуренцію з обласканими володарем посадовими особами. Й узаконював санкції проти тих, хто навмисно робив замах на умови фірману, що давало в майбутньому простір для інтервенції» [48, с. 486 – 487].

Між тим великий політичний скандал, що розігрався в 1720 р. у Лондоні через спекуляції акціями «Компанії Південних морів», якій надавалось право «asiento», розчистив дорогу до влади новим політикам, серед яких особливе місце з 1721 р. зайняв Р. Уолпол. Відвернувши банкрутство цієї Компанії й повернувши стабільність економіки, він отримав виняткові повноваження і прихильність короля. Той рівень впливу, яким він користувався протягом двох наступних десятиліть, дозволяє багатьом історикам уважати його першим британським прем'єр-міністром [45].

На колоніальному розвитку Великої Британії прем'єрство Уолпола відобразилось двояко. З одного боку, він продовжив протекціоністську політику, спрямовану на розвиток вітчизняної промисловості, сприяв посиленню ролі британських купців у світовій реекспортній торгівлі, а також завдяки його безпосередньому сприянню британці змогли закріпити за собою статус головних постачальників рабів у світі, яким надалі користувались протягом усього XVIII ст. З іншого, – характерна для всього періоду правління Уолпола «ізоляціоністська» зовнішня політика проводилась і відносно колоній. Ніяких експансіоністських планів за океаном уряд не виношував і не заохочував, за що не раз підлягав нищівній критиці з боку опозиції.

Остання з часом сформувалась у досить серйозну політичну силу, що включала багато видатних діячів того часу. Найвпливовішим угрупованням

уважались так звані «молоді патріоти». Серед них особливою популярністю користувався молодий та амбітний У. Пітт Старший, ораторські здібності якого помітно виділяли його з числа інших опозиційних лідерів.

Однією з найбільш дискусійних проблем зовнішньої та колоніальної політики Лондона того часу були напружені відносини з Мадридом, який не припиняв виношувати плани щодо повернення Гібралтару й позбавлення британців монопольної торгівлі в Іспанській Америці.

Відносно останньої головна проблема полягала в тому, що, крім дозволеної торгівлі, британці досить активно вели контрабандну. Величезний прибуток, одержуваний з цієї незаконної діяльності, викликав протест іспанських купців, які втрачали в результаті свої доходи. Іспанська влада на підтримку власної комерції посилила заходи щодо боротьби з нелегальною торгівлею, надавши необхідні повноваження так званим «гвардакостасам» (*guarda costas*) – найманій береговій охороні, яку вважали легалізованим піратством [296, р. 88 – 89]. Від дій цієї «охорони» щорічно страждала значна кількість британських торговців. Так, за даними британського уряду, у період 1713 – 1731 рр. було конфісковано або пограбовано понад 180 британських комерційних суден [49, с. 649].

До того додалися іще суперечки щодо кордонів англо-іспанських володінь у Північній Америці після виникнення нової британської тринадцятої колонії Джорджії в 1733 р.

Усе вказувало на те, що війна неминуха, але ставлення до неї в Лондоні було різним. Уолпол та його прихильники розглядали її як небажану, бо вона могла порушити вигідну торгівлю з іспанськими володіннями. На його думку, збереження тодішньої торговельної системи в Іспанській Америці, завдяки якій контрабанда англійців була настільки прибутковою, було в їхніх інтересах. Представники опозиції бачили в ній шанс придбати нові колонії та розширити заокеанську комерцію країни. До того ж на їхній бік став і новий король Георг II (1727 – 1760).

Безуспішні спроби Уолпола врегулювати конфлікт дипломатично лише посилили тиск опозиції, тому незабаром він був змушений поступитись, і 19 жовтня 1739 р. було оголошено війну (1739 – 1742). В історії вона відома як

«Війна за вухо Дженкінса» через резонансний випадок нападу на судно капітана Р. Дженкінса, вухо якого відрізав іспанський офіцер, наказавши віднести його своєму королю зі словами, що той буде підданий такому самому покаранню, якщо попадеться на контрабанді.

Під час цієї війни протиборство політичних кіл продовжилось. Одні виступали лише за захоплення виключно важливих стратегічних пунктів комерції, інші – за більш широку територіальну експансію та придбання нових плантацій. Користуючись підтримкою громадськості, представники опозиції вимагали активної експансіоністської політики. Як пише британський історик Р. Паре, «...преса була переповнена памфлетами, передовими статтями й анонімними листами, які в тій чи тій формі відображали заклик «Бери і Тримай». Це був несподіваний і гучний вибух імперіалізму, гарний приклад ненаситного шаленства, яким зарубіжні спостерігачі характеризували англійську націю» [323, с. 68].

Бурхливим дебатам у метрополії, проте, не відповідав розмах військових операцій за океаном. Слідом за успішним захопленням адміралом Е. Верноном у листопаді 1739 р. іспанського Порто-Белло відбулась низка невдач: масштабна операція під керівництвом того ж Вернона проти іспанської Картахени закінчилась безрезультатно, як і напади на Кубу та Панаму. Провалився також напад британських колоністів на форт Сан-Августін, столицю Флориди. Відносного успіху досягла лише морська експедиція (1740 – 1744) Дж. Ансона, у ході якої його невелика ескадра змогла зробити кілька вдалих грабіжницьких операцій у Тихому океані й, обігнувши земну кулю, повернутись на батьківщину [158, р. 23 – 72].

Усі звинувачення за невдачі у війні висували уряду та його голові Уолполу. Вплив прем'єра падав, тому в лютому 1742 р. він подав у відставку.

Тим часом у розпал англо-іспанського протистояння в Новому Світі у Старому почалась загальноєвропейська «Війна за австрійську спадщину» (1740 – 1748). Оскільки керівництво зовнішньою політикою держави перейшло до рук прихильника континентального курсу – Картерета, Велика Британія з одного конфлікту вступила в інший. Причому активна антифранцузька діяльність останнього незабаром погіршила відносини з Францією.

Спочатку до відкритої ворожнечі не доходило. Британці надавали допомогу французьким противникам на континенті, тоді як французи підтримували іспанців на морі. Проте після чергової ескалації конфлікту між колоністами на північному заході Атлантики заокеанська англо-французька боротьба почалась.

Протистояння в Північній Америці традиційно отримало назву в британській історіографії від імені короля, що царював, – «Війна короля Георга». Найважливішою подією цієї війни стало захоплення британськими колоніальними військами в 1745 р. французької фортеці Луїсбург на о. Кейп-Бретон. Ця фортеця мала величезне значення, оскільки контролювала вхід до гирла р. Св. Лаврентія й тому вважалась «морськими воротами Нової Франції», до того ж як вигідна стоянка для риболовлі вона становила значний економічний інтерес. Після того як її було взято, не отримуючи очікуваних підкріплень із метрополії, колоністи обмежились невеликими за своїми масштабами грабіжницькими рейдами.

Однак головною ареною протистояння того періоду стала Індія, де вперше розігрався англо-французький військовий конфлікт. Присутність англійців і французів там уже давно мала суперницький характер, як, утім, і будь-яких інших європейських націй. Однак раніше це суперництво було переважно торговельним. Англійська та французька ОІК мали свої факторії в різних регіонах субконтиненту, які конкурували одна з одною. Так, серед найбільших торговельних центрів на Коромандельському узбережжі англійський Мадрас протистояв французькому Пондішері, у Бенгалії відповідно Калькутта – Чандернагору, на Малабарському узбережжі Бомбей – Мае. Однак, незважаючи на приблизну рівність сил, французи все ж мали вагому перевагу – проміжну станцію в Індійському океані, Маскаренські острови: о. Іль-де-Франс (або о. Маврикій) та о. Бурбон. Губернатор цих островів ла Бурдонне за час свого правління (1735 – 1746) зміг створити на них сильну морську базу.

Дізнавшись про початок війни в Європі, резиденти Компаній обох держав домовились не вступати в збройний конфлікт. Однак уже в травні 1746 р. ла Бурдонне, отримавши довгоочікуване підкріплення з метрополії, атакував і розбив англійського адмірала Пейтона, унаслідок чого в індійських водах позначилось французьке переважання [47, с. 61]. Скориставшись ситуацією,

ла Бурдонне завантажив у Пондішері свої кораблі військами, наданими генерал-губернатором Французької Індії Ж. Ф. Дюпле, і у вересні того ж року зміг із легкістю захопити Мадрас. Хоча в подальшому під час спроби ла Бурдонне продати Мадрас англійцям у нього стався конфлікт із Дюпле, у результаті якого адмірал відплив зі своїм флотом на Іль-де-Франс, залишивши генерал-губернатора без морської підтримки.

У той же час у результаті притягнення англійцями на свій бік аркотського наваба було розбито багатотисячну армію його сина Махфуз-хана невеликим французьким загоном із 500 осіб під командуванням офіцера Параді [47, с. 77]. Ця перемога мала велике значення, бо вперше наочно продемонструвала перевагу європейської зброї. Як писав К. А. Фурсов, «...саме з неї (перемоги Параді – В. Г.) почався корінний перелом у характері відносин європейських компаній з індійськими політіями: перші відчули свою військову силу, а другі – слабкість» [107, с. 120]. До давно визнаної переваги на морі додалась перевага на суші. Також відзначимо, що до складу французьких військ входили загони індійців – сипаї, набір яких у французькі війська з 1740 р. практикувався Дюпле, а з 1746 р. до практики набору такого роду військ вдалися й англійці [6, с. 53].

Розстановка сил у регіоні після відплиття ла Бурдонне продовжувала прямо залежати від співвідношення військово-морських сил. Тому й англійці спробували використати ослаблення супротивника й атакували Пондішері в серпні 1747 р., але безуспішно.

Незабаром до Індії прийшли звістки про те, що війна в Європі завершилась підписанням Аахенської угоди у квітні 1748 р., згідно з якою припинялись військові дії й за океаном. Відповідно до статей договору, захоплені під час війни британцями Луїсбург, а французами Мадрас передавались колишнім власникам.

Проте, незважаючи на укладений мир, англо-французьке суперництво за океаном усе ж тривало. В Індії Компанії обох держав незабаром знову відновили протистояння, хоча на цей раз вели його не напряму. Спираючись на ворожнечу індійських феодалів, вони застосували так званий метод «сурогатної експансії» [48, с. 491]. Використаний він був не вперше, проте під час «Карнатської війни 1749 – 1754 рр.» він отримав найбільш повне втілення. Суть полягала в такому: підтримуючи в міжособній війні одну зі сторін, і англійці, і французи просували

власні інтереси, збільшуючи свою політичну вагу на субконтиненті, причому найчастіше всі дії здійснювались за рахунок самих же індійців.

Після початку війни в 1749 р. першими скористались ситуацією й втрутились у конфлікт французи. Уклавши угоду з двома претендентами на престол, Хайдарабаду та Карнатіка, Дюпле надав їм свої війська в обмін на вигідні територіальні придбання: місто Вілленур і 40 сіл [47, с. 98]. Завдяки цій підтримці незабаром Музаффера Джанга було проголошено низамом Хайдарабаду, а Чанда Сахіба – навабом Карнатіка, тоді як французи поширили свій вплив на всю Південну Індію.

Щоб уникнути посилення своїх супротивників, англійці підтримали інших претендентів: на трон Хайдарабаду – Насир Джанга, на трон Карнатіка – Мухаммеда Алі. Як зауважив з цього приводу М. О. Єрофеев, «...ворогуючі феодали стали пішаками у грі, яку затіяли англійці та французи» [42, с. 87].

Не вдаючись до подробиць розпочатої боротьби, зазначимо, що протягом неї серед англійців несподівано виявив свій військовий талант молодий капітан Р. Клайв, який із невеликим військом захопив столицю Карнатіка – Аркот і зміг утримати її протягом 53 днів облоги. Ця подія стала першою значною перемогою англійців і посприяла подальшому утвердженню в Карнатіці Мухаммеда Алі. Значення особи Клайва та його перемоги особливо виділяв відомий британський історик Т. Б. Маколей: «З першого відвідування ним (Клайвом – В. Г.) Індії вважається початок слави нашої зброї на Сході. До появи Клайва його співвітчизників зневажали як дріб'язкових торговців, тоді як французів шанували як народ, створений для перемоги й панування. Мужність і здібності Клайва зруйнували це упередження. Із захисту Аркота починається довгий ряд наших успіхів на Сході» [63, с. 89]. Після цього молодого капітана при індійському дворі почали називати «генерал Клайв», що перейняли й директори Компанії під час свят, завдячуючи йому за послуги [82, с. 27].

У той же час не менш талановитий французький офіцер Ш.-Ж. Бюссі зміг посадити на престол Хайдарабаду свого ставленика, фактично підпорядкувавши Декан, за що до того ж отримав у джагір 4 багатих округи, названі «Північними Сіркарами» [6, с. 59].

Однак, після перемог Клайва англійці та їхні союзники продовжували успішно витіснити французів з усіх позицій, зайнятих ними в Карнатиці раніше. Становище останніх погіршувалось ще й тим, що постійне ведення військових дій остаточно виснажило казну їхньої ОІК, а торгівля з Європою практично перервалася. Тому Дюпле, знаючи, що директори Компанії зацікавлені в першу чергу у веденні мирної та прибуткової торгівлі, у 1753 р. відправив у метрополію доповідь, у якій обґрунтовував необхідність здійснення колоніальних захоплень в Індії і залежність процвітання Компанії від проведення такої політики. Цю залежність він бачив у тому, що якби Компанія стала великим власником землі в Індії, то одержуваний з податків прибуток міг би значно обмежити вивезення дорогоцінних металів із метрополії й стати вигідним джерелом придбання індійських товарів. Як писав А. Б. Каплан, «...хоча губернатор чимало перебільшував у своїх мемуарах, наприклад, передбачав неминуче розорення англійської Ост-Індської компанії, він, безсумнівно, з погляду послідовного колонізатора, був правий – мета діяльності Компанії повинна була полягати у створенні колоніальної імперії» [47, с. 124].

Погляди цієї видатної постаті тих років мають велике значення, оскільки саме він став першим європейським колонізатором, що ясно усвідомив та спочатку досить успішно проводив експансіоністську політику в Індії. І якщо в подальшому серед його співвітчизників не знайшлося гідних послідовників його ідей, то такими можна вважати його головних суперників – англійців.

На завершальному етапі протистояння до Лондона почали надходити пропозиції з Парижа припинити цю неоголошену війну. Британський уряд погоджувався на це за умови негайного відсторонення Дюпле. У серпні 1754 р. в Пондішері прибув один із директорів французької ОІК Годьо з наказом про відкликання Дюпле. Крім того, він відразу ж вступив у переговори про мир із губернатором Мадраса Сандерсом, і незабаром договір було підписано. За його умовами обидві Компанії зобов'язались більше не втручатись у міжусобну війну, англійського ставленика Мухаммеда Алі визнавали навабом Карнатіка, а французи, хоча й зберегли свій вплив у Декані, відмовлялись від «Північних Сіркар» [6, с. 61 – 62].

Так англійці закріпили свою першу значну перемогу в Індії, фактично поширивши своє панування на весь південь субконтиненту, тоді як політика Дюпле, що досить успішно проводилась на початку війни, зазнала поразки, а її ініціатор був відкликаний на батьківщину.

Підписання Аахенської угоди, утім, не припиняло англо-французьку боротьбу й на іншому кінці світу, у Північній Америці, хоча тут вона обмежилась невеликими за своїми масштабами зіткненнями колоністів.

Основних спірних територій було дві. Першою була територія Нової Шотландії, де після повернення французам Луїсбурга британські колоністи на протипагу йому заснували поселення Галіфакс. Але більш значущою була друга спірна територія – долина р. Огайо. Британські колоністи, замкнені між Атлантичним узбережжям й Аллеганськими горами, прагнули до просування на Захід, тоді як їхні французькі противники, що розташувались на північ у Канаді та на південь у Луїзіані, бажали об'єднати свої володіння. Це об'єднання могло не тільки перешкодити подальшому просуванню британців, а й представило б реальну загрозу всім їхнім колоніям. Тому володіння долиною р. Огайо мало визначальне стратегічне значення.

У 1749 р. король Георг II наділив Лояльну компанію та Компанію Огайо правом володіння землями в тому регіоні з умовою, що вони побудують форт і протягом 7 років поселять там 100 сімей [368, р. 367]. З 1751 р. у так званій «Огайській вилці» (злиття річок Мононгахела й Аллегейні в Огайо) британці та французи почали активно створювати невеликі військові пости, так що у 1754 р. це призвело до перших сутичок. У відповідь на захоплення одного з таких пунктів губернатор Вірджинії Дінуїдді відправив загін з 300 осіб на чолі з молодим лейтенантом Дж. Вашингтоном, майбутнім борцем за незалежність і першим президентом США. У невеликій сутичці з французами він зміг здобути перемогу, однак пізніше, опинившись у кільці підкріплень, капітулював.

Поразка Вашингтона посилила антифранцузькі настрої в Лондоні. Британський уряд не міг проігнорувати інцидент і розпочав розробку військової операції у відповідь, покликаної не тільки відвоювати захоплені противником території, а й придбати нові. Організація подібної експансіоністської місії, по суті,

означала фактичне оголошення війни. Більш детальному аналізу окремих її періодів та особливостей присвячено наступні розділи дослідження.

Висновки до розділу 2

Таким чином, процес вироблення колоніальної доктрини Великої Британії відбувався нерівномірно. Залежало це не тільки від волі монарха або уряду, а й від багатьох об'єктивних чинників, серед яких можна виділити: сформовану на той момент внутрішньо- та зовнішньополітичну ситуацію, особливості територій і країн, на які поширювались експансіоністські амбіції англійців, їхню віддаленість, присутність там представників інших націй тощо. Колоніальна політика постійно еволюціонувала паралельно змінам у країні, що відбувались в аграрному, промисловому та фінансовому секторах і все виразніше відображали риси капіталістичного розвитку.

Так, якщо на початковому етапі перші заокеанські підприємства англійців здійснювалися авантюристами, які прагнули знайти новий шлях до найбагатших ринків Сходу або відкрити землі із золотими рудниками, то надалі, із залученням більшої кількості осіб, зацікавлених у проведенні заокеанських операцій, які вкладали в це значні капітали, завдання ускладнились. Згодом за підтримки Корони завдяки появі акціонерних компаній з'явилися перші поселення в Новому Світі, а також зав'язалась торгівля в Індійському океані. Однак, по суті, зростання британських колоній і опорних пунктів по всьому світу здійснювалось, головним чином, для розвитку торгівлі. Тому на той момент пов'язані між собою щільною комерційною мережею колоніальні володіння Британії становили, скоріше, економічну, ніж політичну імперію.

Така специфіка зумовлювала цінність заокеанських володінь при розробці та реалізації колоніальної політики. Тому вест-індський, північноамериканський та західноафриканський регіони, які становили мережу «трикутної торгівлі», мали найбільш пріоритетне значення щодо інших регіонів і, перш за все, Індії.

Разом з тим у кожному регіоні, де діяли англійці, їм доводилося стикатися з іншими націями-конкурентами, що призводило до суперництва. І якщо на початку шляху англійці були аутсайдерами в комерційній та колоніальній гонці

європейських держав, серед яких найпотужнішими були Португалія та Іспанія, а пізніше Голландія, то до середини XVIII ст. вони зайняли в ній одну з головних позицій. Їхніми основними конкурентами на той час стали французи.

Період англо-французького протистояння, так званої другої «Столітньої війни» (1688 – 1815), супроводжувався низкою військових конфліктів між представниками обох держав у різних регіонах світу. Запекла боротьба точилась навколо територій у Північній Америці, Вест-Індії, Африці та Індії. Одна з найбільш значущих війн велась протягом 1755 – 1763 рр., адже за її результатами саме Велика Британія здобула перевагу над колоніальними суперниками.

Оскільки завдання колоніальної політики Сент-Джеймського двору до того часу підпорядковувались переважно комерційним інтересам, а її другорядне щодо європейської політики значення майже ніколи не змінювалось у межах зовнішньополітичних пріоритетів держави, необхідність заокеанської боротьби за гегемонію підштовхнула до змін у колоніальній доктрині. Тому досить важливо більш докладно розглянути процес зміни колоніальної політики Сент-Джеймського двору в ході англо-французького протистояння 1755–1763 рр.

РОЗДІЛ 3

ПОЧАТОК АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ ЛОНДОНА, 1755 – 1757 РР.

Протягом «довгого XVIII ст.» (1688 – 1815 рр.) прагнення британців до зростання своєї комерційної та колоніальної могутності практично в кожному регіоні світу наражалось на опір їхніх головних конкурентів – французів. Причому після кожного військового конфлікту, які з невеликими перервами тривали протягом усього позначеного періоду, вузол протиріч затягувався дедалі сильніше. Найбільш складною ситуація була в середині 1750-х рр., коли зростаючі амбіції та можливості суперників повинні були неминуче призвести до початку широкомасштабної війни в різних частинах світу.

Сприяла тому ситуація, за якої в Америці, Вест- та Ост-Індії, а також Африці жодна зі сторін не мала вирішальної переваги. Усі попередні конфлікти, незважаючи на незначні зміни, не змогли встановити явного лідера. Хоча за деякими критеріями (чисельність військово-морських сил, колоніального населення тощо) британці переважали над противником. Це надавало їм більшої впевненості у власних силах і сприяло формуванню усвідомленого прагнення до колоніальної експансії, що знаходило відображення в політичних програмах деяких угруповань. Але оскільки в Британії проблема розширення колоніальних володінь цікавила не всі верстви населення, то й процес формування зовнішньополітичного курсу країни проходив досить складно.

Для більш чіткого розуміння механізму вироблення зовнішньої політики Лондона, а також витоків формування поглядів провідних політичних діячів, які брали активну участь у дебатах з питань реалізації зовнішньополітичного й колоніального курсів країни, необхідно в загальних рисах окреслити особливості адміністративного апарату, який контролював її проведення, й основні вектори розвитку геополітичної доктрини «Туманного Альбіону» в той час.

Керівництво зовнішньою політикою держави в середині XVIII ст. перебувало в руках кількох чиновників. У складі уряду посади міністра закордонних справ у сучасному розумінні цього терміна тоді не існувало, його функції виконували державні секретарі Північного й Південного департаментів,

повноваження яких розподілялись за географічною ознакою. У ведення першого з них потрапляли північні, переважно протестантські, країни, такі як Пруссія, Швеція, Голландія, Данія, Ганновер, а також Австрія, Росія та ін. У ведення другого – відповідно південні, переважно католицькі: Франція, Іспанія, Португалія, італійські держави та ін., а також Індія й американські колонії [353, р. 73]. Незважаючи на їхню автономність відносно один одного, залежно від зовнішньополітичної доктрини уряду одному з них було відведено головну роль. Свободу дій названих відомств обмежував перший канцлер казначейства, що був фактичним главою уряду – будь-яке зовнішньополітичне рішення необхідно було погоджувати з ним. Результатом цього стали розбіжності не тільки в думках, але й у діях членів однієї адміністрації, коли державний секретар певного департаменту дотримувався – таємно чи відкрито – курсу, протилежного тому, який виробив прем'єр. Кабінету був також підконтрольний Комітет із торгівлі і плантацій, у відання якого потрапляли колонії, але займався він лише справами адміністративними й до зовнішньої політики не мав відношення.

На процес вироблення зовнішньополітичного курсу суттєво впливав, зрозуміло, і монарх. Його влада, хоча й обмежена, однак, не була номінальною, як у XIX і тим більше у XX ст. У затвердженні міністрів і відповідно програм, які вони представляли, слово короля було визначальним.

Особливу роль відігравав і парламент, оскільки деякі зовнішньополітичні рішення, особливо підписання договорів, мали фінансову основу й тому вимагали його схвалення. За твердженням англійського історика Б. Уільямса, престиж британського парламенту, в обговореннях якого стикались політичні угруповання, що протистояли одне одному, ніколи не був настільки великий, як у першій половині XVIII ст. [397, р. 21]. Істотно впливала на прийняття зовнішньополітичних рішень парламенту й уряду також громадська думка.

Отже, механізм вироблення зовнішньої політики Великої Британії в середині XVIII ст. мав досить складну структуру, що створювало проблеми в процесі втілення прийнятого курсу, хоча й не заважало зайняти гідне місце у сформованій на той час системі міжнародних відносин.

Щодо векторів розвитку зовнішньополітичної доктрини Великої Британії, до періоду, що розглядається, їх сформувалось два. Умовно їх можна позначити як «вігську» й «торійську» концепції.

Виникнення першої з них припадає на часи «Славної революції» 1688 р., коли керівну роль у владних структурах держави після воцаріння Вільгельма III закріпили за собою представники партії вігів, тому вона й отримала відповідну назву. Вона була пов'язана з так званою «системою короля Вільгельма», в основі якої лежав принцип використання «природних союзників» на європейському континенті (Голландія, Австрія в першій половині XVIII ст. і Пруссія, Росія – у другій) у боротьбі проти Франції [98, с. 5]. Її прихильники закликали до активного втручання в європейську політику шляхом вступу в союзи, створення коаліцій, а за необхідності й участі у військових діях. Колоніям при цьому було відведено другорядну роль, і їхня доля зазвичай вирішувалась у Європі.

В основі другої із зазначених концепцій, навпаки, лежали принципи невтручання у справи Європи, використання розбіжностей на континенті у власних інтересах, а також активної колоніальної політики. Інтереси частини британського істеблішменту, що її підтримувала, концентрувались головним чином за океаном, а основним засобом їхнього захисту був могутній флот. Прихильниками цієї стратегії, перш за все, були представники партії торі, а також частина вігів, що відстоювала ідеї експансіонізму, у зв'язку з чим в історіографії вона отримала назву «торійської». Її також називали стратегією «блакитної води», оскільки, як писав А. Б. Соколов, «...блакитна вода» допомагала створювати політичні капітали, але в практичному плані слідувати їй у повному обсязі було неможливо: Англія не могла ігнорувати те, що відбувалось на континенті» [98, с. 6].

Важливо, що ці концепції ніколи не представляли оформлену програму того чи того політичного лідера, який перебував при владі, а лише відображали основну спрямованість його політичного курсу, у якому могли поєднуватись різні елементи кожної з них.

Боротьба представників цих концепцій спалахнула в стінах Вестмінстера з новою силою, коли в кінці 1754 р. серія військових зіткнень колоністів у долині

р. Огайо змусила уряди Великої Британії та Франції перейти до активних дій у відстоюванні своїх інтересів за океаном.

У Лондоні першим з ініціативою нанесення удару по французьких позиціях в Америці виступив керівник міністерства з питань торгівлі та плантацій лорд Галіфакс. Згідно з його планом для витіснення противника зі спірних територій необхідно було організувати чотири експедиції: першу – проти форту Дюкенн, другу – форту Ніагара, третю – Краун-Пойнта і четверту – форту Босежур [395, р. 252]. Для реалізації цього плану необхідно було схвалення першого лорда казначейства (фактичного глави уряду) – Т. Пелхем-Холлса герцога Ньюкасла (1693 – 1768).

Однак останнього мало цікавило майбутнє британських заокеанських володінь, до того ж його знання про колонії, за твердженнями сучасників, були досить обмеженими [332, р. 178]. Як член панівної партії вігів, Ньюкасл залишався прихильником ізоляціоністського курсу, хоча й виступав на підтримку Ганноверських володінь короля Георга II (1683 – 1760) на континенті, за що користувався його прихильністю. Прем'єр прагнув зберегти мир, тому його сумніви в необхідності агресії за океаном постійно затягували ухвалення остаточного рішення з цього питання.

Тим часом при Сент-Джеймському дворі сформувалась і почала активно діяти так звана «партія війни», яку очолював син монарха герцог Камберленд разом зі своїми сподвижниками Г. Фоксом і лордом Гренвіллом [353, р. 355]. Це угруповання представляло інтереси військової еліти, і хоча його керівники не були поборниками колоніальної експансії, проте вони використовували виниклі суперечності за океаном для збудження войовничих настроїв у народі та зриву будь-яких спроб мирного врегулювання конфлікту.

У процесі обговорення плану дій уряду Камберленд запропонував сформувати два ірландських підрозділи для відправки в Америку і, не чекаючи затвердження цього заходу, зайнявся його втіленням [395, р. 253]. Водночас лорд Гренвілл почав листуватись із губернатором Вірджинії Р. Дінуїдді. У своїх листах останній повідомляв про зростання французької загрози на прикордонних територіях та необхідність збільшення британських сил, а також просив посприяти в отриманні допомоги з метрополії [230, р. 283 – 284, 372 – 373, 407 –

408]. Покликаючись на це листування, Гренвілл, крім підтримки ідеї Камберленда, наполягав на збільшенні військ колоністів.

Переконання представників «партії війни» поділяв у той час і У. Пітт Старший (1708 – 1778) – скарбник збройних сил і член опозиційної фракції вігів. Як прихильник колоніальної експансії за океаном, він підтримував багато їхніх ініціатив і навіть перебував у дружніх відносинах із фаворитом Камберленда – Г. Фоксом. Однак до складу цього угруповання не входив, оскільки не бажав потрапляти під вплив його голови.

Зазначимо, що інтерес Пітта до розширення колоніальних володінь Корони був деякою мірою зумовлений історією його родини. Його дід, Т. Пітт, з 1699 р. протягом 12 років займав пост губернатора Мадраса в Індії, унаслідок чого зміг сколотити величезний капітал і забезпечити тим самим безбідне існування всіх наступних поколінь Піттів. Завдяки своєму дідові Вільям зміг отримати освіту в престижних аристократичних навчальних закладах: Ітонському коледжі, потім в Оксфорді та Утрехтському університеті, а також мати зв'язки, які знадобились йому в майбутньому, з такими відомими політичними діячами, як Дж. Літлтон, Р. Гренвілл, У. Уїндхем та ін. Деякий час Вільям служив в армії у званні корнета, однак слабе здоров'я незабаром змусило його залишити службу, і в 1735 р. він став членом парламенту.

Як виходець із родини нуворишів, Пітт практично весь час свого політичного життя був членом Палати громад й отримав прізвисько «Великий комонер» («common» з англ. громада), хоча наприкінці кар'єри він був зведений у лорди й став графом Четемом. Його яскраві й нерідко різкі промови відразу ж забезпечили йому безліч впливових і покровителів, і ворогів. Серед останніх через відкрити антиганноверську позицію і зв'язок із фракцією графа Лейстера («Лейстерський дім» – опальне політичне угруповання спадкоємця престолу) практично відразу опинився Георг II. Проте політичний вплив Пітта зростав завдяки підтримці комерційних кіл Сіті, інтереси яких він постійно відстоював у стінах парламенту й кабінету.

Беручи до уваги обізнаність Пітта в питаннях заокеанських володінь Великої Британії, Ньюкасл звертався до нього як до члена уряду за консультаціями. Так, 2 жовтня 1754 р. прем'єр зустрівся з ним, щоб дізнатись

його думку щодо ідей Галіфакса, Камберленда та Гренвілла. У бесіді Пітт підтримав їх, але також засудив тривалий процес прийняття рішення з цих питань [395, р. 253].

Тим часом ініціативу перехопили представники «партії війни». Військовий міністр Фокс без консультацій з Ньюкаслем передав королю на підпис ордери про призначення офіцерів у підрозділи, які формувались для Америки. У результаті до кінця жовтня 1754 р. кабінет був змушений затвердити проект відправлення військ у північноамериканські колонії, хоча Ньюкасл підкреслив, що вся відповідальність за результати лежатиме на Камберленді.

15 січня 1755 р. два ірландських підрозділи на чолі з генерал-майором Е. Бреддоком відпливли до Нового Світу. У переданих йому інструкціях був план, запропонований раніше Галіфаксом, атаки чотирьох французьких фортів: Дюкена, Ніагари, Краун-Пойнта і Босежура [401, р. 398 – 400].

У зв'язку з цим зауважимо, що всі перелічені стратегічні пункти знаходились на територіях, які не раз переходили з рук у руки в ході попередніх зіткнень. Тому, затверджуючи цю експедицію, Ньюкасл, як і раніше, сподівався уникнути війни, оскільки військові дії передбачалось проводити на спірних територіях, а не визнаних за французькою стороною, що не могло бути розцінене як відкрита інтервенція. До того ж сама операція була відповіддю на поразку загону Вашингтона роком раніше. Отже, підприємство вважалось оборонним, а не наступальним, про що свідчать слова Ньюкасла з листа до британського посла у Версалі лорда Олбермейля: «Спробуйте описати ці оборонні заходи так, щоб французьким міністрам було соромно скаржитись на них» [210, р. 27].

Але, незважаючи на запевнення британців, французи також вирішили відправити додаткові війська в Канаду. Поки в Бресті та Рошфорі велась підготовка до відплиття, між Дворами зав'язалось дипломатичне листування. Французький посол у Лондоні герцог де Мірепуа зажадав від секретаря Південного департаменту Т. Робінсона пояснити мету спрямованих напередодні підрозділів в Америку, тоді як Олбермейл висунув у Версалі голові морського й колоніального міністерства М. де Арновіллю аналогічну вимогу щодо розпочатих приготувань у французьких портах. Крім того, Мірепуа запропонував, щоб кожна зі сторін відправила своїм губернаторам в Америці розпорядження, які

застерігають їх від прояву агресії [401, р. 188]. Британці погодились за умови, що французи евакуюють усі свої західні поселення аж до р. Уобаш.

Невдовзі відповіді на запити було представлено. У них уряди обох держав пояснювали переведення військ за океан виключно оборонними цілями й гарантували збереження миру, хоча в той же час направляли своїм головнокомандувачам секретні розпорядження протилежного змісту. Так, губернатор Канади Дюкень отримав наказ атакувати і зруйнувати британський форт Галіфакс, створивши враження, що операцію здійснено за його власною ініціативою [332, р. 183].

Разом з тим британці зробили все можливе, щоб запобігти збільшенню сил противника в Америці. Зокрема, глава Адміралтейства Дж. Ансон (1697 – 1762), проінформований про відплиття 3 травня 1755 р. з Бреста ескадри, що конвоювала тринадцятий контингент разом з новим губернатором маркізом де Водрейлем у Канаду, дав розпорядження віце-адміралу Е. Боскауену перехопити й знищити її [332, р. 184]. Однак французький конвой усе ж зміг пройти повз позиції Боскауена, і тільки два кораблі було захоплено. Коли звістка про це в липні досягла Європи, Мірепуа було відкликано з Лондона, але оголошення війни не було. Хоча, як зауважив французький посол, ця подія стала відправною точкою до початку неприхованої агресії [401, р. 192].

У той же час у британській столиці «партія війни» змогла ще більше посилити свій вплив, коли після від'їзду монарха в Ганновер у квітні того року було тимчасово встановлено Регентську раду на чолі з Камберлендом. Єдиною перешкодою до початку війни було небажання британців виступити в ролі агресора, хоча було вжито всі заходи для обмеження французьких морських сил і торгівлі. У липні 1755 р. британський адмірал Е. Хоук отримав наказ від Адміралтейства на проведення між Уессаном і мисом Фіністерре каперських рейдів із захоплення комерційних і військових судів французів [210, р. 72]. Подібні накази надалі стали видавати й іншим британським капітанам, здатним проводити військові операції. На потреби флоту було виділено близько 2 000 000 ф.ст. [353, р. 365]. Як наслідок протягом року було захоплено близько 300 французьких суден на суму 6 000 000 доларів і близько 6 000 французьких матросів [68, с. 317].

Незабаром військові дії почались і в Північній Америці. Одразу після прибуття в березні 1755 р. генерал Е. Бреддок розпочав реалізацію плану щодо захоплення долини р. Огайо. 14 квітня в Олександрії відбувся Конгрес, на якому Бреддок як головнокомандувач сухопутними силами ознайомив присутніх – главу флоту А. Кеппеля, губернаторів Массачусетсу, Вірджинії, Нью-Йорка, Пенсільванії та Меріленда – з переданим йому з Лондона планом майбутньої кампанії [377, р. 63]. Головною метою був форт Дьюкен, після окупації якого планувалось просуватись далі до форту Ніагара і Краун-Пойнт. Очолити війська, що прибули, разом із додатковими підрозділами з Меріленда й Вірджинії, треба було самому головнокомандувачу. Однак погана організація, а також чванлива поведінка генерала, у результаті якої він відштовхнув від себе безліч необхідних у цій війні індіанських союзників, призвели до провалу всієї кампанії. Її кульмінацією стала битва, що відбулась 9 липня 1755 р. біля р. Мононгахела, під час якої загін Бреддока потрапив в оточення франко-індіанських військ і був розсіяний, а самого воєначальника вбито.

Єдиним успішним підприємством стала операція під командуванням підполковника Р. Монктона проти французького форту Босежур в Акадії, яка завершилась 16 червня остаточним завоюванням півострова Нова Шотландія. Після підкорення цього регіону сталося насильницьке виселення франкомовного населення, яке Ф. Маклін назвав одним із перших близьким до нас за часом прикладом «етнічної чистки» [62, с. 61].

Початок військових дій у колоніях та на морі, однак, не спровокував офіційного оголошення війни між Сент-Джеймським і Версальським дворами. Це було зумовлено в першу чергу двояким характером міжнародних відносин XVIII ст., що розділяли європейську й колоніальну політику, причому остання, як бачимо, продовжувала зберігати другорядне значення.

Загроза широкомасштабної війни змусила її головного противника в Лондоні, герцога Ньюкасла, виробити комплекс превентивних заходів. Уникнути конфлікту він хотів шляхом ізоляції Франції за рахунок субсидних договорів із європейськими державами, які б фінансували наймані армії на континенті для протидії французькій агресії. Підтримували прем'єра в цьому секретарі Північного й Південного департаментів граф Холдернесс і Т. Робінсон, а також

впливовий парламентарій У. Мюррей, який згодом отримав титул лорда Менсфілда.

Йдучи цим курсом, 18 липня 1755 р. британський монарх уклав оборонну угоду з правителем Гессен-Касселя, а 30 вересня було підписано подібний договір і з Росією [125, р. 137].

Для узаконення цих заходів Ньюкаслу була потрібна підтримка в Палаті громад, яку він розраховував отримати завдяки союзу з одним із найбільш впливових її членів – Піттом або Фоксом. Незважаючи на різницю в політичних поглядах, прем'єр спочатку звернувся до першого. Посередником у переговорах виступив лорд-канцлер граф Хардвік.

Як і передбачалось, однією з найважливіших умов цього союзу було питання про перспективи колоніальної політики. Тому 9 серпня в бесіді з Піттом Хардвік відразу ж зазначив: «Наша політика полягає в підтримці морської й американської війни та захисті німецьких володінь короля, якщо вони піддадуться нападу в ході конфлікту» [258, р. 32]. У відповідь на це Пітт висловив готовність підтримати Ганновер у разі агресії проти нього, але відносно загальної стратегії заявив, що більш розумно зосередити зусилля кампанії на захисті Ямайки або будь-якого іншого володіння британської корони, а не Ганновера. Субсидна політика Ньюкасла здавалась йому марною, за винятком континентальної війни на захист німецького курфюрства монарха, бо, крім її непопулярності, вона була ще й дуже дорогою. За словами Пітта, близько 6 000 000 ф. ст. на рік необхідно для війни на морі, в Америці й захисту Британських островів, а додатковий 1 000 000 для субсидій було б неможливо отримати без амортизаційного фонду. Тому в разі окупації Ганновера було б простіше надати королю 5 000 000 ф. ст. для його викупу після завершення війни, ніж витратити їх на субсидії для його захисту на початку [258, р. 32 – 33].

У вересні відбулося кілька зустрічей Ньюкасла з Піттом, у ході яких вони так і не змогли домовитись, бо останній, незважаючи на можливість здобути прихильність короля й важливий пост в уряді, погоджувався лише з необхідністю захисту Ганновера, але не з субсидною політикою прем'єра, яка ігнорувала колоніальні інтереси країни. У результаті Ньюкасл був змушений піти на зближення з Фоксом і вже до кінця місяця, надавши йому пост секретаря

Південного департаменту та лідера Палати громад, заручився його підтримкою в парламенті. Це призвело до розриву близьких відносин Фокса та Пітта, які раніше здійснювали суттєвий тиск на політику кабінету Ньюкасла.

Неприйняття Піттом субсидних договорів було зумовлено в першу чергу тим, що внаслідок їхнього затвердження в британській зовнішній політиці з початком війни саме європейський театр зайняв би основне місце, а протистояння за океаном знову розглядалося б як другорядне. Тому концепція Ньюкасла, по суті, була продовженням традиційної зовнішньої політики Лондона першої половини XVIII ст., у той час як пропонований Піттом курс концентрації на колоніальній боротьбі був новим етапом в еволюції зовнішньополітичної доктрини Великої Британії.

13 листопада 1755 р. відбулось відкриття нової сесії парламенту. На ній згідно з традицією було зачитано тронну промову короля, у якій Георг II, покликаючись на критичний стан справ і загрозу початку війни, наголосив на необхідності збільшення сухопутних і морських сил з метою захисту володінь Корони в Америці й лише в кількох словах згадав про субсидні договори з огляду на їхню непопулярність [371, р. 179]. Його промова за своєю суттю мала компромісний характер, але все ж сесія згодом запам'яталась веденням особливо гострих дебатів.

Проурядові погляди найбільш активно відстоювали У. Мюррей та герцог Гамільтон, а опозиційну сторону зайняли Ч. Тауншенд і, незважаючи на належність до кабінету, У. Пітт, Дж. Гренвілл, Г. Легг. Хоча головними темами обговорень були субсидні договори й необхідність захисту Ганновера, проте Пітт не припиняв нагадувати присутнім про необхідність концентрації сил і уваги на найважливішому, на його думку, театрі війни. «В ім'я чого почалась ця війна, – говорив він, – як не в ім'я довго гнобленого, довго ігнорованого й давно забутого народу Америки» [395, р. 269]. Тому затвердження субсидних договорів на континенті він вважав каменем на шії кожного з наступних міністерств.

20 листопада відбулось найбільш гостре зіткнення позицій Мюррея та Пітта. Після того як перший виступив із промовою на підтримку політики Ньюкасла й підкреслив важливість того факту, що завдяки цьому курсу в розпорядженні російського імператора знаходиться 140 000 армія в Європі.

Другий зауважив: «Якщо ми не звільнимо в Америці землі всіх наших індіанських союзників, як і свої власні, від кожного французького посту й гарнізону, ми втратимо свої володіння подібно до того, як самі захоплюємо кораблі супротивника... і наш монарх повинен буде стати кимось на зразок віце-короля на службі Його Християнської величності (французького короля – В. Г.)... Перед такими загрозами, що є більш важливим: 140 000 солдатів у Європі, готовністю яких до захисту Ганновера хвалився Мюррей?... Хто похвалиться такою кількістю готових до захисту Англії? Америки? Порівняйте країни, порівняйте сили, що призначаються для захисту кожної з них! Два жалюгідних ірландських батальйони, які ледь зустрічались, були відправлені до Америки під керівництвом Бреддока, щоб бути принесеними в жертву!» [395, р. 276].

Однак, незважаючи на палкі промови Пітта, у проголошенні яких він, за твердженням сучасника Г. Уолпола, перевершив себе й Цицерона з Демосфеном, за результатами голосування взяли верх прихильники Ньюкасла, і субсидні договори з Росією та Гессеном було ратифіковано [83].

У той самий день Пітта разом із кількома його однодумцями – Г. Леггом, Джорджем і Джеймсом Гренвіллами – було виключено зі складу кабінету.

У новостворений уряд увійшло ще більше представників «партії війни». Крім Г. Фокса, який отримав напередодні пост секретаря Південного департаменту, на посаду військового міністра було призначено лорда Баррінгтона. Разом з главою комітету з торгівлі лордом Галіфаксом вони закликали до відкритого протистояння з Францією, хоча, на відміну від опозиційних сил Пітта, головним театром майбутньої війни для сподвижників Камберленда був не Новий, а Старий Світ.

Оскільки позиція Ньюкасла продовжувала залишатись вирішальною, ніяких розпоряджень щодо розпочатого протистояння в Північній Америці не було. Замість цього в продовження своєї стратегії прем'єр зробив наступний крок у бік зближення з Пруссією. Однак саме він і зірвав його плани зі створення антифранцузької коаліції, бо ця концепція мала низку неузгоджених аспектів. Було незрозуміло, яким чином він збирався об'єднати затятих супротивників по боротьбі за гегемонію в німецьких землях Австрію та Пруссію заради протидії Франції і яку роль при цьому відігравала б Росія. Крім того, намагаючись

ізолювати Францію на континенті, Ньюкасл не розробив чіткого плану дій за океаном, незважаючи на загострення там англо-французького конфлікту.

Політика прем'єра знову викликала протест опозиції, особливо її лідера Пітта. Хоча останній ніколи не був противником зближення з державою Фрідріха II, проте в той момент він розглядав його як небажане й на це в нього були свої підстави. По-перше, угода з пруським монархом анулювала б його «силезький борг» (позика, узята Фрідріхом у Великої Британії після захоплення Силезії в 1740 р., виплачувати яку він відмовлявся через шкоду, нанесену діями британських каперів – В.Г.). По-друге, хоча надання субсидій не було обумовлено, було очевидно, що в разі початку військових дій уникнути цих виплат Великій Британії буде складно. По-третє, що більш суттєво, на думку опозиційного лідера, вплутування країни в політичні союзи в Європі відверне безліч коштів й уваги від основного заокеанського театру, на якому необхідно було виступати. Як писав американський біограф Пітта У. Д. Грін, «...він не передбачав, що Америка буде завойована в Німеччині, і його неприйняття цього договору було однією з найбільших помилок у його політичній кар'єрі» [250, р. 84]. Це судження, можливо, служить виправданням того, у чому деякі сучасники звинувачували Пітта, – у лицемірстві, оскільки надалі, після входження до складу уряду, він змінив свої погляди на це питання, хоча його подальша зміна в поглядах усе ж була продиктована зміною зовнішньополітичної ситуації, до якої призвела діяльність кабінету Ньюкасла.

Утім, думка глави уряду продовжувала залишатись визначальною, тому 16 січня 1756 р. у Вестмінстері представники Великої Британії та Пруссії підписали конвенцію [125, р. 160]. Хоча в ній не було вказано жодного з можливих противників і за своєю суттю вона була оборонною угодою, мимоволі вона стала причиною зміни системи союзів, що склалась у Європі, – «дипломатичної революції».

Відомий російський історик М. М. Яковлев, який займався вивченням проблем міжнародних відносин у Європі напередодні Семирічної війни, з цього приводу писав: «Причини, що спонукали Велику Британію піти на зближення з Пруссією, мали куди більш серйозний характер, ніж бажання захистити Ганновер ... більш обґрунтованою є думка, згідно з якою Сент-Джеймський двір, не

скидаючи остаточно з рахунків Ганновер і визнаючи необхідність його оборони з престижних і, частково, стратегічних міркувань, головним завданням уважав утягнення Франції у війну на європейському континенті з тим, щоб полегшити Великій Британії боротьбу за колонії» [122, с. 182].

З викладеним вище можна погодитись, однак, з деяким зауваженням. Керівники зовнішньої політики Лондона в той час – герцог Ньюкасл і граф Холдернесс, – завдяки яким відбулось підписання цієї конвенції, були прихильниками континентального курсу, і проблеми заокеанських володінь їх мало цікавили. У той же час головний ідеолог колоніальної експансії Пітт, як відомо, не був прихильником англо-прусського союзу. Тому вважати, що в момент підписання угоди перспективам колоніальної політики було приділено особливу увагу, було б неправильно, однак той факт, що з часом, після зміни уряду, у нових реаліях міжнародних відносин його значення було переосмислено, видається цілком припустимим.

Звістка про підписану Вестмінстерську конвенцію викликала особливе обурення в Парижі, оскільки її було розцінено як антифранцузьку. У результаті почалось активне франко-австрійське зближення, яке призвело до підписання 1 травня 1756 р. оборонної угоди у Версалі. До того ж, підсумком Вестмінстерського договору стало перетворення російсько-австрійського оборонного союзу на наступальний і розвиток франко-російського зближення [83].

Отже, концепція Ньюкасла зі створення антифранцузької коаліції розсипалась, як картковий будинок. Більше того, його зовнішньополітична діяльність стала каталізатором зворотного процесу: замість ізоляції Франція вступила в широку коаліцію континентальних держав, хоча саме провал стратегії Ньюкасла надав британцям великих перспектив для ведення колоніальної боротьби, бо союзницькі зобов'язання в Європі не дозволили згодом французам сконцентруватись на протистоянні за океаном.

Незабаром по британських позиціях було нанесено перший удар. Його сценарій обговорювався в Парижі ще з грудня 1755 р. Вибір лежав між Гібралтаром і о. Менорка. Щоб ввести противника в оману, французи активізували переміщення військ біля Ла-Маншу, чим збільшили страх перед

вторгненням у Лондоні. Через це ніяких заходів щодо запобігання загрози в середземноморському регіоні вжито не було, хоча британський уряд неодноразово отримував відомості й про військові приготування в Тулоні [233, р. 243 – 246].

Оскільки про мету підприємства, що готувалось, британцям достеменно не було відомо, однією з них уважали спробу перекинути війська до Північної Америки. Ці побоювання дійсно підтвердились, але тільки щодо Бреста, звідки у квітні 1756 р. змогла безперешкодно відпливти французька ескадра, яка конвоювала в Канаду допоміжні підрозділи й нового головнокомандувача маркіза де Монкальма, у той час як більшість британських військово-морських сил через загрозу вторгнення було стягнуто до Ла-Маншу.

Наслідком непродуманої кабінетом Ньюкасла стратегії захисту власних володінь незабаром стала й утрата о. Менорки. Напад на неї виявився несподіваним, оскільки в момент появи кораблів ворога перед головною цитаделлю острова Порт-Маоном губернатор разом із більшою частиною офіцерського складу був відсутній. 20 травня 1756 р. відбувся вирішальний морський бій, у результаті якого допоміжну флотилію британського адмірала Дж. Бінга було відкинуто й острів перейшов до рук французів. Трьома днями раніше – 17 травня – у відповідь на агресію Велика Британія оголосила війну Франції, на що остання відповіла 20 червня. Так обидві країни офіційно вступили в чергову колоніальну війну.

Новина про окупацію о. Менорки викликала обурення громадськості в Лондоні й хвилю критики з боку опозиції, що дорікала уряд у нездатності запобігти цьому акту. Зокрема, Пітт звинувачував герцога Ньюкасла й першого лорда Адміралтейства Дж. Ансона, які, як він стверджував, були проінформовані про експедицію, що готувалась у Тулоні, але нічого не зробили для захисту середземноморських позицій країни.

Однак, головною особою, на яку поклали всю відповідальність, став адмірал Бінг. Відразу ж після прибуття до Лондона його було звинувачено в тому, що він не зробив усього можливого, щоб зняти облогу з Порт-Маону або знищити французький флот. За законами того часу за таким звинуваченням слідував розстріл. Не вдаючись у детальний аналіз тактичних помилок Бінга і з'ясування

частки його провини в поразці британського флоту, стає очевидним, що настільки сувора міра покарання в момент, коли критикований з усіх боків уряд намагався знайти спосіб зберегти свою репутацію, мала відверто політичні мотиви. Причому цю особливість відразу ж озвучив головний опозиціонер, який не припиняв атакувати уряд: «Головний суддя Уїлліс прямо сказав йому (Ньюкаслу – В. Г.), що першою необхідністю був розстріл Бінга. Ніяке менше покарання не задовольнить обурення людей. Ньюкасл не потребував цих порад, його першою реакцією на новину про лихо було врятувати власну шкуру, віддавши наказ про негайне проведення суду й винесення вироку Бінгу» [395, р. 280 – 281].

Крім цього, щоб покращити своє становище в очах громадськості, прем'єр вирішив організувати морську або сухопутну операцію у відповідь. У серпні 1756 р. на засіданні Секретного комітету Георг II схвалив його пропозицію атакувати протягом поточного року або наступної весни якесь володіння французького короля в Середземномор'ї, у Вест-Індії або в Північній Америці з метою повернення Менорки [210, р. 144]. Але здійснити задумане Ньюкаслу все-таки не вдалось, оскільки незабаром прийшли звістки про втрати в іншому кінці світу, які виявились вирішальними для долі його кабінету.

Як бачимо, невдала реалізація зовнішньополітичних ініціатив Ньюкасла і стратегічні втрати Великої Британії змусили прем'єра звернутись до організації заокеанського підприємства, однак, незважаючи на це, він, як і раніше, продовжував поділяти зовнішньополітичні інтереси держави на континенті та в колоніях, віддаючи перевагу першим. Проте в очах громадськості події за океаном набували все більшого значення. Так, велике обурення викликали звістки, що прийшли у вересні, про ще одну втрату в Північній Америці.

Весь цей час протистояння колоністів там не припинялось, хоча після поразки Бредока ніяких серйозних перемог жодна зі сторін не отримала. Але з появою нових головнокомандувачів у кожному з протиборчих таборів у 1756 р. ситуація змінилась.

У британські колонії в червні було доставлено допоміжні війська – 900 осіб регулярної армії та один підрозділ горців під керівництвом генерала Дж. Еберкромбі та полковника Д. Уебба, а 23 липня прибув глава британських сил в Америці, ставленик Камберленда, шотландський граф Лаудон [269, р. 20].

На цій посаді останній замінив генерал-майора Дж. Ширлі, який на той час зміг самостійно розробити план майбутньої кампанії, що включав об'єднання колоніальних військ із індіанським Союзом п'яти племен біля форту Освего та спільний наступ на форти Ніагара та Фронтенак [332, р. 393]. Однак новий головнокомандувач, незважаючи на відсутність чітких інструкцій з метрополії, не підтримав ідеї свого попередника і, прибувши зі своїми військами в Олбані, вирішив атакувати інші цілі – форт Тікондерого та Краун-Пойнт.

Зазначимо, що в той час французьку армію також поповнили два батальйони з новим талановитим головнокомандувачем Луї-Жозефом маркізом де Монкальмом. Згідно з розпорядженням Людовика XV його діяльність була обмежена повноваженнями губернатора де Водрейля, який прибув роком раніше, з останнім він повинен був радитись під час прийняття важливих рішень. Це значно ускладнило роботу головнокомандувача, оскільки губернатор, крім відсутності військових здібностей, постійно плів проти нього інтриги разом з інтендантом Ф. Біго. Завдяки корупції й шахрайським операціям останнього фінансова система Нової Франції постійно перебувала в критичному стані й ускладнювала ведення колоніальної боротьби.

На відміну від французького колеги, британський головнокомандувач завжди користувався самостійністю, що обмежувалась тільки розпорядженнями з Лондона, хоча з питань розквартирування військ або отримання необхідних припасів доводилось співпрацювати з губернаторами колоній, що не раз призводило до розбіжностей і ускладнень.

Подібний конфлікт якраз і виник після прибуття Лаудона в Олбані, де він відмовився оплачувати розквартирування своїх військ. Цим замішанням зумів скористатись противник – поки головнокомандувач сперечався з провінційними асамблеями, а британські війська неспішно стягувались для облоги Тікондерого і Краун-Пойнта, Монкальм на чолі франко-індіанського загону в серпні раптово атакував і захопив форт Освего. Утрата такого важливого стратегічного пункту позбавила британців контролю над долиною Великих озер і змусила Лаудона припинити військові дії.

У своє виправдання Лаудон у листі до Фокса від 3 жовтня 1756 р. скаржився на складність свого становища й небажання провінційних асамблей

співпрацювати, а також стверджував, що британські колоністи, незважаючи на розпочату війну, продовжують вести торгівлю з французами й поставляють їм продовольство та припаси [269, р. 30]. Головним винуватцем утрати форту він уважав колишнього головнокомандувача Ширлі, який, на його думку, не зміг вчасно й належним чином забезпечити гарнізон усім необхідним, і тому він відправив його у вересні в метрополію. Хоча, як згодом писав у своїх мемуарах очевидець подій Б. Франклін, «...генерал Ширлі... зміг би, на мою думку, організувати набагато більш успішну кампанію, якби зберіг свій колишній пост, ніж це зробив у 1756 р. Лаудон – так легковажно, дорого й ганебно для нашої нації» [363, р. 220].

Відомості про взяття французами форту Освего в Північній Америці, резонансна «справа Бінга» й початок війни в Європі після раптового вторгнення Фрідріха II в жовтні того року в Саксонію, до якої Велика Британія виявилась не підготовленою, – усе це остаточно похитнуло й без того німічні позиції кабінету Ньюкасла. Незабаром герцог позбувся свого основного союзника в Палаті громад – Мюррея, після смерті головного судді Уїлліса він зайняв його пост, отримавши титул барона Менсфілда. Слідом за цим зі складу уряду в листопаді вийшов Фокс. Прем'єр зрозумів, що його міністерство доживає останні дні, тому він почав уживати безуспішні спроби встановити контакт з очевидним претендентом на керівну роль у майбутньому уряді – У. Піттом.

Восени 1756 р. формування нового уряду стало головною проблемою політичного життя країни. Ньюкасл намагався будь-якими способами забезпечити собі місце й у наступному. Однак у ході переговорів з У. Піттом представникам Ньюкасла не вдалось досягти бажаного результату, оскільки «Великий комонер» не збирався йти на співпрацю. Пітт установив контакт з Леді Ярмут, королівської коханкою, чий вплив на британського монарха робив її важливою політичною фігурою того часу. Через неї він намагався домовитись із Георгом II про склад майбутньої адміністрації. Після нетривалих консультацій дійти компромісного рішення вдалось, і на початку грудня 1756 р. було сформовано новий уряд. У ньому основні посади зайняли: герцог Девоншир – перший лорд казначейства; У. Пітт став секретарем Південного департаменту; граф Холдернесс залишився

секретарем Північного департаменту; Г. Легга призначили канцлером казначейства; лорда Темпля – першим лордом Адміралтейства [250, р. 94].

Отже, Пітт здобув перемогу над своїми основними супротивниками, серед яких троє колишніх членів кабінету – герцог Ньюкасл, Г. Фокс і Дж. Ансон – не ввійшли до складу нового. І хоча номінально головою уряду було призначено герцога Девоншира, проте фактично керівну роль у ньому відігравав саме Пітт, тому він став відомий як перший кабінет Пітта [232, р. 80]. Відома фраза Пітта, яку він висловив незадовго до призначення герцогу Девонширу («Упевнений, що тільки я здатний врятувати Англію і ніхто більше!»), виявилась деякою мірою пророчою, хоча, перш за все, відобразила його рішучий настрій щодо майбутньої боротьби за океаном [274, р. 532].

Прихід до влади Пітта був не тільки його особистою перемогою, а й безлічі людей, чий інтереси були нерозривно пов'язані з тріумфом політичного курсу, який він представляв. Впливові лідери комерційних кіл із лондонського Сіті надавали йому свою підтримку, розраховуючи на проведення вигідної їм зовнішньої політики в майбутньому. Сім'я Гренвіллів і «Лейстерський дім» на чолі зі спадкоємцем престолу Георгом і його фаворитом лордом Б'ютом, які в подальшому відіграли визначальну роль у політиці держави, протегували Пітту і прагнули таким чином збільшити свій вплив у правлячих колах. Навіть опальні торі (особливо джентрі) як противники дорогої субсидної політики та прихильники стратегії «блакитної води» бачили в кандидатурі Пітта можливість реалізації своїх інтересів [353, р. 67].

Курс Пітта, спрямований на знищення морської й комерційної могутності Франції та захоплення її колоніальних володінь, підтримувало й багато публіцистів того часу. Зокрема, М. Постлетвейт писав: «Досвід показує, що у всіх війнах між Англією та Францією з часів Революції (1688 р. – В. Г.) результат не виявлявся вигідним для Англії, у будь-якому випадку він не був пропорційний до величезних людських і фінансових втрат... Ось чому зараз виникла необхідність для Англії змінити її стратегію щодо Франції і прийняти більш справедливий курс, ... щоб ніколи більше вона не змогла розпалити полум'я війни проти нас» [343, р. 2 – 3].

На відкритті сесії парламенту 2 грудня 1756 р. Георг II виголосив промову, складену Піттом, у якій було проголошено новий і певною мірою революційний для зовнішньої політики Великої Британії курс. «Підтримка та захист Америки не повинні, але становлять головний об'єкт моєї уваги та турботи, – говорив монарх, – оскільки збільшення загроз, яким наші колонії піддаються в результаті останніх втрат у тому регіоні, вимагають застосування швидких і рішучих заходів...» [371, р. 196]. Так, уперше в історії Великої Британії боротьбу за колонії проголошено найбільш пріоритетним напрямом зовнішньої політики держави під час війни.

Розпочавши виконання своїх обов'язків, Пітт негайно здійснив ті заходи, за які боровся раніше. 11 грудня того ж року було віддано накази про повернення ганноверських контингентів з Великої Британії до Німеччини, альтернативою їм повинні були стати 15 англійських і 2 шотландських нових батальйони. Продовжував розроблятися білль про міліцію, який тільки в червні 1757 р. був остаточно прийнятий парламентом. Усі ці заходи були спрямовані головним чином на забезпечення оборони Британських островів власними силами без залучення іноземних військ і дозволили використовувати більше коштів для ведення заокеанської боротьби, що, по суті, означало відмову від обтяжливої і малоефективної субсидної політики попереднього міністерства.

Серед перших розпоряджень, як і було обіцяно, стало надання допомоги північноамериканським колоніям. 16 грудня 1756 р. на засіданні кабінету з ініціативи Пітта вирішено відправити 8 000-й контингент і потужний флот до Америки. До складу королівських військ передбачалось включити й два полки шотландських горців. Ідею їхнього використання за океаном запропонував Пітту в анонімному листі герцог Камберленд [353, р. 83]. Згідно з наказом від 1 січня 1757 р. було сформовано два шотландських батальйони, командування над якими передавалось у руки А. Монтгомері та С. Фрейзера – впливових шотландських лідерів [133, р. 268]. Головною метою цього заходу було переміщення за океан якомога більшої кількості військових з'єднань бунтівних шотландських кланів, які в минулому не раз надавали допомогу арміям інтервентів під час якобітських повстань. Використання цих сил у колоніальній війні значно знижувало ступінь загрози самій метрополії.

19 лютого 1757 р., коли всі приготування завершилися, керівники експедиції генерал Хопсон (сухопутні сили) й адмірал Ф. Хоберн (флот) отримали останні інструкції Пітта, згідно з якими після прибуття до Америки вони повинні були об'єднатись із силами головнокомандувача графа Лаудона й атакувати Луїсбург, а потім Квебек [217, р. 9].

Також відзначимо досить важливу особливість політики Пітта щодо американських колоній. На відміну від своїх попередників, ураховуючи досвід англо-французьких воєн минулих років, Пітт розумів, що результат протистояння в Північній Америці значною мірою залежить від сил самих колоністів. Тому він усіляко прагнув налагодити з ними договірні відносини та схилити до скоординованих із колоніальною адміністрацією спільних військових дій. Так, відмова Комітету у справах торгівлі на чолі з Галіфаксом підвищувати гербовий збір стала одним із проявів його лояльності до колоністів [395, р. 299]. До того ж, у своїх листах він не раз звертав увагу на особливу занепокоєність британського монарха долею своїх підданих за океаном. У листі від 4 лютого 1757 р. до губернаторів Південних провінцій в Америці Пітт писав: «Король, не маючи нічого більше в серці, ніж захист його добрих підданих і колоній у Північній Америці, вирішив діяти з більшою енергією в тих регіонах, на які пошириться майбутня кампанія. Усі необхідні приготування вже ведуться для відправки значного військового підкріплення, разом з потужною морською ескадрою, з тією метою, щоб зробити наступ на французів у Канаді» [217, р. 5].

Уперше зовнішньополітичні інтереси метрополії зійшлися з інтересами колоній, тому саме Семирічну війну російський історик Ю. Г. Акимов назвав цілком «імперським конфліктом» [2, с. 247].

Для успішного досягнення переваги за океаном Пітт приділив особливу увагу нарощуванню могутнього флоту. Хоча його батьківщину і так вважали найсильнішою морською державою того часу, проте постійне збільшення французького флоту, а також плановане переміщення основного театру військових дій далеко за океан переконувало в необхідності значного збільшення військово-морських сил. Утім, схожий процес спостерігався й до його призначення. У період з 1752 – 1756 рр. численність британського флоту збільшилась з 291 до 345, у період 1756 – 1760 рр. – з 345 до 412 [353, р. 77 – 78].

Так само активно зростала кількість моряків на службі Його Величності, до 1757 р. вона досягла 50 000 і в подальшому лише збільшувалась [259, р. 77]. Для порівняння у головних супротивників – французів – до початку війни налічувалось лише 60 лінійних кораблів, 30 фрегатів і близько 20 транспортів, а іспанський флот був наполовину меншим [119, с. 507].

Така активна діяльність Пітта, крім його особистісних характеристик, мала й інші об'єктивні причини. Згідно з відомостями, отриманими з Парижа від колишнього прусського посла Барона фон Кніпхаузена, стало відомо, що французький флот концентрується біля Бреста, Рошфора й Тулона, а з менш важливих портів постійно надходять підкріплення до Нового Світу [215, р. 206 – 209]. Те саме джерело повідомляло, що у Франції затверджено план щодо захоплення британської столиці в Індії – Мадраса і вже ведуться приготування. Очолити операцію доручили графу Лаллі-Толландалю. До того ж, Кніпхаузен стверджував, що після захоплення Менорки й перемог в Америці у французів значно зросло прагнення до організації будь-яких експансіоністських проєктів, які вони спроможні були здійснити. Однак вторгнення на Британські острови він не припускав, оскільки до розриву франко-пруських відносин у бесіді з ним військовий міністр Франції маршал Бель-Іль рішуче спростував подібну можливість і заявив, що підтримає вторгнення лише в разі крайньої необхідності.

Ці новини стали ще одним приводом для того, щоб зосередити всі сили на заокеанських операціях. На можливу загрозу своїм позиціям в Індії британський уряд відразу ж відповів належними заходами. У січні 1757 р. у той регіон було відправлено ескадру адмірала Ч. Стівенса у складі 4 кораблів, у той час як ескадра адмірала Т. Уеста у складі 11 суден отримала наказ блокувати порт Лорьян, звідки французький флот повинен був відправитись в Індію.

Відзначимо, що становище британців у той час на індійському субконтиненті було досить складним. Тому необхідно змалювати загальну картину англо-французьких відносин, які тут склались після підписання миру в 1754 р.

Незважаючи на укладання цієї угоди, за якою французи відмовлялись від значної частини своїх придбань на півдні субконтиненту, вони все ж змогли зберегти практично всі позиції, якими володіли в момент відкриття з Індії

Дюпле. І це не було випадковістю, бо новий губернатор Пондішері Годьо, вступаючи в переговори й підписуючи договір з англійцями, прагнув досягнення єдиної й основної мети, яку перед ним поставили директори французької ОІК, – якнайшвидше завершення війни й відновлення торгівлі. Підтвердженням того служать слова Годьо з його листа до Бюссі за день до підписання договору: «Ви не повинні турбуватись ні про що, що б не побачили в ньому (договорі – В. Г.), бо він призначений тільки для того, щоб виграти час і місце для Компанії та можливість прийняти мудре рішення, коли стане відомо про справжній стан справ; ми повинні забезпечити себе необхідними умовами, щоб не допустити втрати ні п'яді землі» [197, р. 81].

Рада директорів англійської ОІК на Леденхолл-стріт, як і французькі конкуренти, перед службовцями Компанії в Індії ставила аналогічні завдання. Так, у листі від 3 квітня 1754 р. зазначено: «Ми сподіваємось, що ви докладете максимум зусиль для укладання попередньої домовленості з агентами французької Компанії в Індії, щоб покласти край військовим діям. За умови, що жодна зі сторін не буде примушена до поступок, ретроцесіям (зворотним поступкам – В. Г.) і евакуаціям, які будуть обговорюватись під час підписання остаточного договору... з санкції двох Корон» [Там само, р. 82].

Однак саме збереження володінь, які на момент підписання угоди фактично займали обидві Компанії, стало причиною відновлення протиріч. Спочатку владнати конфлікт повинні були уповноважені представники від кожної зі сторін, але дійти згоди їм так і не вдалось. Особливо гостро обговорювались питання щодо земель, які не входили в безпосереднє володіння Компаній, а перебували у сфері їхнього впливу. Так, французи оскаржували землі біля Трічінополі, на які претендував британський союзник Мухаммед Алі. Своєю чергою, британці з метою збільшення збору податків направили експедицію в Мадурі й Тіннвеллі, а також погрожували профранцузьки налаштованому Муртазу Алі з Віллора [Там само, р. 117].

Саме в той час у Бенгалії відбулись сумнозвісні події, які в подальшому не тільки змінили розстановку європейських сил на Індостані, але й вплинули на долю всього субконтиненту. У квітні 1756 р. після смерті Алівірді-хана навабом Бенгалії став його онук Сирадж-уд-доуле. З усіх європейців найбільш

привілейоване становище в цьому регіоні займали англійці. Знаючи про ту роль, яку зіграли останні в недавній феодальній війні (1749 – 1754 рр.), ще колишній наваб відчував занепокоєння щодо можливої загрози, яка могла б надходити від них у разі заколоту будь-кого з його підлеглих. Справедливість цих побоювань підтвердили подальші події. Зі сходженням на престол Сирадж-уд-доуле один із претендентів, Шуакат Джанг, заручився підтримкою англійців й укриття в Калькутті. На вимоги молодого наваба видати противника англійці відповіли відмовою, що й стало приводом для початку військових дій.

Бенгальський правитель негайно приступив до організації наступу. Для цього склались усі умови: погано укріплений британський Форт-Уільям у Калькутті, нечисленний гарнізон, відсутність кваліфікованого командування (губернатор Калькутти Р. Дрейк разом із Радою, отримавши звістки про можливість облоги, благополучно евакуювались із міста) [197, р. 120]. Тому вже на початку червня того ж року війська наваба окупували Касімбазар, де знаходилась англійська факторія з торгівлі шовком, і підійшли до Калькутти. Перед тим як розпочати облогу, Сирадж-уд-доуле хотів заручитись підтримкою з моря французів і голландців, однак вони відхилили цю пропозицію, покликаючись на мирний стан, у якому перебували їхні Компанії й метрополії. Щодо останнього, як відомо, вони помилялись, але через значну віддаленість ще не знали про це.

Облога Калькутти тривала кілька днів, після чого 19 червня 1756 р. місто було з легкістю взяте. Подальший інцидент відомий у британській історіографії як «трагедія Чорної ями» завдяки записам очевидця Холуелла, командувача гарнізоном міста після відплиття губернатора. Він писав, що з 146 британців, розміщених на одну ніч у слабо вентильованій невеликій кімнаті, до ранку залишилось у живих лише 23 особи [260, р. 387]. Сучасні дослідники ставлять під сумнів заяви Холуелла, який у своїй розповіді про оборону міста навмисно намагався підкреслити власний героїзм і жорстокість загарбників [94, с. 305; 6, с. 85; 48, с. 502; 197, р. 122].

Зазначимо, що окупацію Калькутти бенгальський правитель проводив зовсім не з метою витіснення британців із регіону, «Наваб прагнув лише звести британців до становища простих купців, якими вони починали в Бенгалії, – пише

К. А. Фурсов, – тобто повернути їх «на початок гри», на старт, цим стартом і обмеживши» [107, с. 126]. Однак у середині 1750-х років і в економічному, і у військовому відношенні ОІК стала набагато потужнішою організацією, ніж раніше.

Відомості про захоплення Калькутти досягли Мадраса лише в серпні. У той час там повним ходом ішла підготовка експедиції в Декан, тому ця новина поставила Раду міста в скрутне становище. Існувало кілька виходів із ситуації. Перший – продовжити підготовку експедиції в Декан, кинувши Калькутту напризволяще. Другий – відправити військове підкріплення невеликому загону майора Кіллпатрика, який був спрямований туди раніше на підтримку обложеної Калькутти, але не встиг її досягти. Третій – спорядити великий контингент військ для повернення міста англійцям. За останній активно виступав полковник Р. Клайв. Головною перешкодою для вибору цього варіанта був той факт, що в результаті організації такої експедиції Мадрас позбудеться значних сил і стане вразливим для супротивників. Але після тривалих дискусій його все ж схвалили. Так Рада Мадраса самостійно прийняла досить важливе рішення, ризикуючи власною безпекою, на користь іншого британського резидентства в Індії, хоча керівництво над експедицією Рада зберегла за собою, що гарантувало отримання значних матеріальних компенсацій.

Сформований із 800 європейських солдат та 1000 сипаїв загін на чолі з Р. Клайвом відплив із Мадраса до Калькутти й через два місяці, 2 січня 1757 р., місто було взяте. Услід за цим з навабом уклали договір, за яким англійцям повертались усі їхні колишні привілеї, а також усе награване за час окупації [126, р. 12 – 13]. Ніяких умов щодо інциденту з «Чорною ямою» він не передбачав (що дає підстави сумніватись в істинності масштабів трагедії, описаної Холуеллом), як і не були чітко сформульовані гарантії щодо збереження миру. Тому в подальшому цей договір дозволив Клайву безперешкодно проводити експансіоністську політику в Бенгалії.

У той же час активну діяльність щодо захисту заокеанських володінь не припиняв і новий голова уряду в метрополії. Так, відомості з листа Кніпхаузена про відправку у Вест-Індію підкріплень противника спонукнули Пітта вжити аналогічних заходів. 26 січня 1757 р. ескадра контр-адмірала Кута, конвоюючи

торговельні судна й припаси, була відправлена на Ямаїку, тоді як комодор Мур з аналогічним завданням відплив до Підвітряних островів [133, р. 271].

Крім того, Пітт схвалив план захоплення французьких поселень на р. Сенегал і о. Горе в Африці. Цей план йому запропонував підприємливий комерсант Т. Каммінг ще в 1756 р., проте тільки в наступному році у своєму листі від 9 лютого до ініціатора Пітт запевнив: «Я обіцяю допомогти вам отримати особливу хартію на обмежений термін щодо тієї торгової артерії, яку ваші підприємливість і ризик повинні відкрити вашій країні» [215, р. 222].

Так, з моменту утворення нового кабінету центральне місце в зовнішній політиці Лондона зайняли саме колонії, а Європі практично не було приділено уваги, за винятком відправки німецьких найманців на континент. Цей факт викликав особливе обурення у пруського короля Фрідріха II, який постійно нагадував своїм союзникам про обов'язок надавати йому підтримку відповідно до підписаної раніше конвенції. Тому новий глава уряду був змушений переглянути своє ставлення до проведення континентальної політики, але не на шкоду основного курсу колоніальної боротьби.

17 лютого 1757 р. Пітт уперше виступив як перший міністр перед Палатою громад. У своєму зверненні він зачитав послання короля до парламенту, у якому йшлося про необхідність формування «армії спостереження» для захисту кордонів Пруссії та Ганновера згідно з оборонною угодою [133, р. 286]. Наступного дня, коли обговорювалось питання про надання Пруссії субсидії в розмірі 200 000 ф. ст., Пітт спробував довести парламентаріям необхідність її прийняття. Завдяки йому цей захід мав таку широку підтримку, що навіть деякі представники комерційних кіл Сіті й торі – головні противники континентальної політики субсидних договорів – прийняли її як вимушену.

Але були й ті, хто критично поставився до нової позиції Пітта. Зокрема, єдиної думки були члени діючого уряду граф Холдернесс (секретар Північного департаменту) і лорд Беррінгтон (військовий міністр), бо, як писав останній британському послу в Берліні Е. Мітчеллу, «...ці заходи, згідно з поясненнями Пітта в перший день сесії, нічим не відрізняються від пропонованих колишньою адміністрацією». Хоча надалі, розглядаючи зовнішньополітичний курс загалом, він зауважив: «Кожне досягнення в Америці взаємопов'язане з нашою безпекою

вдома, кожен успіх на морі та де б то не було ще, надає підтримку нашим союзникам на континенті» [309, р. 11]. Дорікнув прем'єру також один із опонентів, Г. Фокс, нагадавши йому вислів про надягання каменю німецьких справ на шию попереднього міністерства [133, р. 287].

Така оцінка, однак, уявляється не зовсім правильною. Хоча судження Пітта щодо субсидного договору з Пруссією дійсно змінилось, значення йому надавалось інше. Якщо попереднє міністерство мало намір використовувати його як окрему ланку в міцному ланцюзі антифранцузької коаліції, то для нового кабінету він став необхідною умовою відволікання сил Франції на континенті для проведення колоніальних захоплень за океаном. Крім того, у момент входження Пітта в уряд субсидна угода з Пруссією була вже фактом здійсненим, тому у виробленні зовнішньополітичного курсу він не міг її не враховувати.

На особливу увагу заслуговують кілька мемуарів Фрідріха II, що потрапили в руки Пітта у грудні 1756 р. [299, р. 416 – 417]. У них прусський король викладав свої думки щодо можливого сценарію війни, що почалась, і давав поради союзникам. Примітна та далекоглядність, завдяки якій автор бачив, що участь британців у цій війні не замикається лише на ганноверських інтересах, але має головною метою протистояння з французами за океаном. Тому він пропонував здійснювати відволікаючі операції в Європі, зокрема: проводити десанти на узбережжя Нормандії та Бретані; готувати оборонну кампанію в Німеччині, сформувавши субсидовані армії на Рейні; відправити сильний флот на Балтику для залякування Росії; посилити свої позиції в Середземномор'ї, захопивши Корсику або інші важливі стратегічні пункти, після чого розгорнути експансію в Америці, Африці, Індії. Така позиція була близька Пітту, і загалом жоден із представлених Фрідріхом II заходів не вступав у протиріччя з його поглядами.

Однак, у момент таких значних перетворень у зовнішній політиці держави перший міністр на своє розчарування виявив, що для подальшого проведення самостійної політики його вплив у владних структурах Лондона є занадто обмеженим. Бо, по-перше, головні сили, на які він спирався, – «Лейстерський дім», сім'я Гренвіллів і нечисленні партії опозиційних вігів і торі – були дуже малі. По-друге, сам король Георг II і його оточення – герцог Камберленд, Г. Фокс,

лорд Бедфорд та ін., як і раніше, уважали перебування його при владі неприйнятним. По-третє, Ньюкасл продовжував мати великий вплив у парламенті й мав доступ до секретної інформації про діяльність кабінету. Відомо, як граф Холдернесс вибачався перед герцогом за те, що не зміг своєчасно надати йому важливі іноземні депеші, оскільки був змушений їх терміново передати Пітту й Девонширу [395, р. 307]. Противники Пітта лише чекали моменту, коли можна буде поставити під удар його репутацію й розпустити уряд.

Таким шансом стала тривала «справа Бінга», яка була серед основних причин, що призвели до кризи попередній кабінет Ньюкасла. Його рішення мало особливе значення, оскільки в разі винесення обвинувального вироку адміралу вся провина за втрату о. Менорка покладалася б на нього, а в разі виправдання – на попередній уряд. Унаслідок такого стану справ при Дворі навіть сформувались дві партії: перша виступала за розстріл і підтримувала колишнє міністерство, друга, більш помірна, була тісно пов'язана з діючим [353, р. 99]. Оскільки Георг II був більш прихильний до членів кабінету Ньюкасла, він також виступив проти обвинуваченого. 14 лютого 1757 р. суд визнав Бінга винним і засудив до розстрілу. Пітт спробував захистити адмірала, але ні парламент, ні король не підтримали його, і 17 березня на борту корабля «Монарх» Бінга було розстріляно.

Противники Пітта змогли використати цю ситуацію проти нього, звинувативши в зраді національних інтересів. Крім того, виступаючи на боці Бінга, Пітт остаточно втратив прихильність короля. Тому, коли герцога Камберленда призначили головнокомандувачем «армії спостереження», що прямувала до Німеччини, той не побоявся висунути умову, що не розпочне виконувати свої обов'язки, поки існує уряд, очолюваний Піттом. Це стало приводом до того, щоб 6 квітня 1757 р. за розпорядженням короля його відправили у відставку. Слідом за ним пішли його союзники: Г. Легг, Дж. Гренвілл, а кількома днями раніше у відставку відправили й лорда Темпля.

Відсторонення від влади Пітта викликало небувалу реакцію обурення громадськості. Значна частина преси виступила на боці колишнього першого міністра, зобразивши його справжнім патріотом і рятівником країни. Впливові лідери комерційних кіл Сіті посприяли тому, щоб Пітт отримав від міської ради

Лондона грамоту почесного громадянства, після чого так само зробили й інші великі торгові міста Британії. Очевидець цих подій Г. Уолпола писав, що «дощ із золотих футлярів йшов кілька тижнів» [391, р. 5].

Така реакція була зумовлена тим, що результати діяльності Пітта як першого міністра підтвердили його прихильність заокеанським інтересам Великої Британії, що було вигідно в першу чергу комерційним колам. Тому, доводячи твердість своєї позиції при закритті поточної сесії парламенту, коли він знову ввійшов до складу уряду, Пітт склав промову короля, де зазначено: «Підтримка та захист моїх володінь в Америці були моєю основною турботою, і поряд із захистом свого власного королівства вони повинні продовжувати залишатись моїми основними і найважливішими цілями» [395, р. 312].

Висновки до розділу 3

Ескалація суперництва Великої Британії та Франції за океаном у середині XVIII ст. активізувала протистояння правлячих кіл Лондона навколо питань розробки зовнішньополітичного й колоніального курсів країни. На той час сформувалось дві провідні стратегії: прибічниками найпоширенішої, «вігської», концепції концентрації на європейському континенті були король Георг II та більшість партії вігів на чолі з герцогом Ньюкаслем; за активну заокеанську політику та ігнорування континентальної, так звану стратегію «блакитної води», виступали партія торі та опозиційна фракція вігів на чолі з У. Піттом. Разом з тим існувала достатньо впливова партія «Лейстерського дому» – опальне політичне угруповання спадкоємця престолу майбутнього короля Георга III та його фаворита графа Б'юта, яка підтримувала зверхність колоніальних інтересів, проте концентрувалась переважно на внутрішньополітичних проблемах.

Отже, коли на початку 1755 р. британська агресія на морі та в колоніях, спровокована лондонською «партією війни» на чолі з герцогом Камберлендом, призвела до чергового англо-французького колоніального конфлікту, британський уряд до нього виявився невідготовленим. Втрати о. Менорка в Середземному морі та форту Освего в Америці стали тому підтвердженням. До того ж, недалекоглядність керівників зовнішньої політики Сент-Джеймського двору

замість створення великого антифранцузького альянсу призвела до зворотного процесу вступу Франції в широку коаліцію європейських держав у ході так званої «дипломатичної революції». Хоча, як з'ясувалось пізніше, вступ Франції в цей альянс до вигоди Британії прив'язав її зобов'язаннями до континентальної війни на шкоду колоніальній.

Невдала спроба кабінету Ньюкасла реалізувати власний зовнішньополітичний курс, а також стратегічні втрати за океаном призвели до його розпуску і формування нового на чолі з головним опозиціонером У. Піттом.

Перший кабінет Пітта пропрацював лише п'ять місяців (XII. 1756 – IV. 1757). Однак за такий нетривалий період його керівник завдяки своїй енергійній діяльності встиг закласти новий зовнішньополітичний курс концентрації на колоніальній експансії за океаном, яким згодом слідувала Велика Британія в ході Семирічної війни. Але у внутрішньополітичній обстановці, що склалась, головний ідеолог колоніальної боротьби усвідомив, що для проведення цієї політики його вплив у владних структурах країни є занадто обмеженим.

У той же час роль військової еліти при формуванні та реалізації колоніальної політики значно зросла, оскільки відомо, що спровокована «партією війни» неоголошена війна на морі та в північноамериканських колоніях у 1755 р. призвела до початку офіційного протистояння в 1756 р. До складу цієї «партії» входили саме представники військових кіл під керівництвом герцога Камберленда, який згодом очолив британські війська в Європі. Надалі, під час активізації експансії за океаном, керованої Піттом, головними радниками прем'єра були саме військові, на відміну від попереднього уряду Ньюкасла, який після оголошення війни продовжував концентруватись на дипломатичній діяльності.

Одночасно зі змінами в колоніальній доктрині, що відбувались у метрополії, британські службовці в Індії перейшли до енергійних дій. У червні 1757 р було здобуто перемогу над одним із місцевих правителів, у результаті якої британці порушили наявний баланс європейських торговельних конкурентів і встановили контроль над найбагатшим регіоном – Бенгалією. Його ресурси в подальшому допомогли військам на чолі з полковником Р. Клайвом поширювати експансію вглиб субконтиненту.

РОЗДІЛ 4

АКТИВІЗАЦІЯ БРИТАНСЬКОГО ЕКСПАНСІОНІЗМУ ЗА ОКЕАНОМ, 1757 – 1760 РР.

Після відсторонення У. Пітта король довго не міг сформувати новий кабінет, що призвело до міністерської кризи, яка тривала до середини червня 1757 р. Головною причиною, через яку ніхто з провідних політичних лідерів не хотів брати на себе обов'язки глави уряду, було тривале розслідування у справі про втрату о. Менорки. У результаті довгий час найважливіші державні посади – канцлера казначейства, секретаря Південного департаменту – у критичний для Великої Британії момент війни фактично не мали керівників. Весь цей час діяльність кабінету контролювали головний суддя Менсфілд і секретар Північного департаменту граф Холдернесс.

Для врегулювання конфлікту 19 квітня було створено комісію, що розслідувала «справу Менорки». Проте суть цієї справи звалась не до притягнення когось до відповідальності, а скоріше до виправдання розпуску старого кабінету. Через тиждень комісія ухвалила, що на той момент уряд не мав можливості направити більш потужну флотилію під керівництвом Бінга [391, р. 10]. Так завершилась одна з найбільш резонансних справ того часу, що вплинула на долю двох міністерств Великої Британії.

Утім, незважаючи на виниклі внутрішньополітичні труднощі, військові операції, заплановані раніше Піттом, продовжували виконуватись. 16 квітня 1757 р. з Корка вийшла велика ескадра на чолі з контр-адміралом Холберном, якому наказувалось дістатись до Галіфакса в Америці й надати підтримку з моря сухопутним силам Лаудона в наступі на Луїсбург і Квебек [210, р. 159].

Фактична відсутність у країні уряду не перешкоджала діяльності інших органів влади. 20 травня 1756 р. у Палаті громад король виніс на обговорення питання кредитування 1 000 000 ф.ст. на потреби війни. Найбільш активно протестував проти цього Пітт, оскільки ніяких подробиць щодо призначення грошей не вказувалось. За умови кредитування колоніальної війни він негайно підтримав би його, але, знаючи про зовнішньополітичні інтереси Георга II, експрем'єр був упевнений, що ці гроші призначались для субсидій і ведення війни в

Німеччині, що означало повернення до політики кабінету Ньюкасла [391, р. 17], тоді як боротьба за океаном знову відійшла б на другий план. Проте цей захід усе ж отримав підтримку в парламенті.

Тривала міністерська криза змусила представників британського істеблішменту шукати альтернативні шляхи виходу з неї. Майбутній кабінет повинен був формуватись на договірній основі й збалансовано відобразити інтереси широкого кола осіб, щоб уникнути подальшої дестабілізації внутрішньополітичної ситуації під час військового протистояння за океанами.

У цей момент і відбулось неможливе раніше зближення Пітта з Ньюкаслем. Причому воно будувалось на взаємовигідній основі. Для Пітта велике значення мав чималий вплив Ньюкасла в парламенті, яким той продовжував користуватись, а також прихильність до нього короля. У той же час Ньюкасл бачив у «Великому комонері» талановитого політика, котрий мав широку підтримку громадськості. Крім того, після зміни поглядів Пітта щодо «Вестмінстерської конвенції» його план з проведення зовнішньої й колоніальної політики загалом влаштовував герцога. Кожен з них повинен був виконувати ту роль, яка вдавалась йому найбільше. Як писав Ф. Маклін, «...у результаті Пітт зайняв публічну сцену, а він сам (Ньюкасл – В. Г.) залишався працювати за завісою – інтригуючи, беручи хабарі, укладаючи сумнівні тіньові політичні угоди, розподіляючи піклування, посади і пенсії» [62, с. 155].

Переговори про союз велись через третіх осіб, і головним питанням було погодження складу майбутнього кабінету. Ньюкасл намагався зберегти свій переважний вплив через призначення якомога більшої кількості союзників. Для Пітта важливою умовою було збереження за собою всієї повноти влади над Адміралтейством і військовим міністерством аналогічним способом. Після довгих консультацій 18 червня 1757 р. відбулась зустріч Ньюкасла, Пітта та лорда Б'юта (представника інтересів «Лейстерського дому»), у результаті якої граф Хардвік, ініціатор зустрічі, представив королю остаточний список кандидатів.

29 червня новий уряд було сформовано, до його складу ввійшли: герцог Ньюкасл – перший лорд казначейства; У. Пітт – секретар Південного департаменту; граф Холдернесс – секретар Північного департаменту; Г. Легг – канцлер казначейства; лорд Ансон – глава Адміралтейства; віконт Баррінгтон –

військовий міністр; Г. Фокс – генеральний підскарбій збройних сил; Дж. Гренвілл – скарбник флоту; Бедфорд – лорд-лейтенант Ірландії; Галіфакс – глава комітету з торгівлі та плантацій; Темпл – лорд-охоронець друку.

За своїм складом цей уряд мав найширшу базу, оскільки в ньому перебували представники провідних політичних сил країни – прихильники Пітта, Ньюкасла, герцога Камберленда, представники «Лейстерського дому», навіть торі мали своє представництво. Британський історик Лікі назвав цей коаліційний уряд найбільш удалим за всю історію Великої Британії [275, р. 155].

Зазначимо, що в складі цього кабінету Пітт отримав ще більше переваг, ніж мав у минулому. Бо тепер він був позбавлений закулісних інтриг, які вели його противники, та міг присвятити всю свою увагу заокеанській боротьбі. До того ж у новому уряді він зберіг вплив на морське й військове міністерства, що дозволило йому керувати організацією військових операцій і самостійно проводити зовнішню та колоніальну політику. Німецький біограф Пітта А. Равілл зауважив, що «навіть у монархічній Франції прем'єр-міністр не користувався такою самостійністю, як Пітт» [353, р. 131].

Роботу свого департаменту Пітт організував з властивою його особистості енергією, вимогливістю та знанням своєї справи. Причому до розробки планів кампаній та отримання необхідної інформації він привертав також і фахівців із різних галузей: капітанів кораблів, військових офіцерів, вест-індських плантаторів, агентів із колоній, священиків, журналістів або торговців із Сіті [395, р. 329]. Виняткова працездатність також була однією з відмінних рис як самого керівника, так згодом і його міністерства. Відомо, що в моменти загострення хвороби, коли Пітт був прикутий до ліжка, він не припиняв роботу й проводив наради, а також збирав членів уряду в себе вдома. Завдяки таким якостям уряд Великої Британії зміг вивести країну з того стану, у якому вона опинилась на момент утворення нового кабінету. А стан цей, на думку деяких дослідників, був просто катастрофічним [45; 100].

У період міністерської кризи зовнішньополітичним і колоніальним питанням не приділялось достатньо уваги. Тому з усіх фронтів надходили лише невтішні відомості.

В Америці досі не було приведено у виконання заплановану операцію проти Луїсбурга, оскільки допоміжна ескадра контр-адмірала Холберна прибула в Галіфакс лише 9 липня. Через цю затримку на військовій раді, проведеній відразу ж після прибуття флоту, було вирішено відкласти операцію проти Квебека і сконцентрувати всі сили на взятті Луїсбурга [210, р. 170].

У результаті відсторонення Пітта експедиція проти французьких поселень на р. Сенегал і о. Горе в Африці, за яку виступав Т. Каммінг, не отримала очікуваної підтримки уряду й тому також була відкладена.

У Німеччині армія Камберленда відступала під натиском французів, залишаючи портові міста, і до середини липня була повністю відрізана від зв'язку з батьківщиною. Хоча тут відбулась одна досить вигідна для Великої Британії подія: 1 травня 1757 р. був підписаний II Версальський договір, за яким Франція зобов'язалась збільшити розмір субсидій і кількість військ, задіяних на континенті, що прив'язало ще більше її уваги та сил до Європи на шкоду заокеанському протистоянню.

Але найбільш сумні новини прийшли 4 червня з Індії, у яких зазначалось про втрату британцями Калькутти. Хоча, як відомо, до того моменту завдяки успішним діям полковника Р. Клайва британська столиця Бенгалії була повернута до рук ОІК.

У той самий час в Індію прийшли звістки про початок війни між Великою Британією і Францією [239, р. 1]. Це повідомлення докорінно змінило ситуацію в регіоні. Гарантом миру в Бенгалії здавна був наваб, проте після прибуття загону Клайва баланс сил порушився. Невелике французьке поселення на північ від Калькутти – Чандернагор, жителі якого недавно відмовились брати участь у військових діях разом із навабом проти англійців, виявилось беззахисним. Цим поспішив скористатися Клайв. Відхиливши всі пропозиції французів укласти угоду про нейтралітет, у березні 1757 р. він атакував місто й після запеклої триденної облоги, яка була підтримана морськими силами адмірала Уотсона, взяв його. Утрата Чандернагора серйозно підірвала позиції французів в Індії, оскільки торгівля цього міста була однією з найбільш прибуткових для їхньої ОІК.

Однак цим Клайв не обмежився, його наступною метою стало повалення наваба Бенгалії. Приводом до цього були контакти останнього з Бюссі та

запрошення його в регіон для витіснення англійців із Калькутти [82, с. 41]. Знаючи про можливість змови проти Сіраджа, у якій були зацікавлені багато відсторонених ним чиновників і воєначальників, а також найбільший фінансист регіону Джагат Сетх, британський головнокомандувач уклав таємну угоду з візиром наваба Мир Джафаром. Згідно з її статтями в обмін на престол Бенгалії останній повинен був допомогти англійцям повалити Сирадж-уд-доула, надати в заміндарство територію на південь від Калькутти й не допустити в майбутньому французів у цей регіон [126, р. 16 – 18]. Крім того, Мир Джафар у разі успіху зобов'язався виплатити досить щедру компенсацію за завдані в ході операції збитки. За словами К. А. Фурсова, у цьому договорі ОІК виступила вже не стільки як торговельна корпорація, а як повноцінна «політія» [107, с. 129].

Кульмінацією цієї змови, званої іноді «революцією» [48, с. 499], став бій, що відбувся 23 червня 1757 р. біля невеликого селища Плессі, під час якого тритисячний загін під керівництвом Клайва розбив п'ятдесятитисячну армію бенгальського володаря. Колосальна різниця в співвідношенні сил не мала особливого значення, оскільки більша частина військ наваба, командував якою Мир Джафар, не вступила до бою. Тому деякі дослідники схильні стримано відгукуватись про звеличуваний британськими істориками військовий геній Клайва, продемонстрований у цій битві [6; 92]. Проте, що стосується впливу результатів цього бою на подальшу долю не лише Бенгалії, але й усього субконтиненту, думки істориків збігаються – з цього моменту загальноприйнято відраховувати початок британського панування в Індії [47, с. 162].

Хоча метою змови було повалення непоступливого наваба й забезпечення безперешкодного ведення торгівлі в Бенгалії, а також усунення головних європейських конкурентів, «вона замислювалась не для зміни існуючого порядку, – писав британський індолог Дж. Кей, – а скоріше заради стабілізації» [48, с. 499]. Усе ж застосування військової сили для вирішення власних проблем змінило характер ОІК. Тепер вона була не просто торговельною Компанією, а й військовою силою, здатною впливати на владні відносини в Індії. Не випадково після перемоги Клайв не поспішав відводити свої війська, а розташував їх поблизу Муршідабада, столиці Бенгалії, поклавши витрати щодо їхнього утримання на місцеву владу [107, с. 131].

Під час подальших подій англійці остаточно затвердились у Бенгалії – Сирадж-уд-доула незабаром був захоплений у полон та вбитий, а на його місце наваба був зведений Мир Джафар, який відразу ж винагородив своїх союзників за надані послуги. Він виділив Компанії в заміндарство територію на південь від Калькутти, відому згодом як «24 паргани», виплатив необхідну за договором суму в 17 700 000 ф.ст. [6, с. 88, 90]. Також новий наваб одарив вище британське командування досить щедрими подарунками, зокрема, губернатор Калькутти Дрейк і переможець при Плессі Клайв отримали по 280 000 рупій, англійський резидент у Муршідабаді Уоттс і майор Кіллпатрик – по 240 000 [312, р. 187]. Загалом сума дарів службовцям ОІК, армії та флоту склала близько 1 250 000 ф.ст. [94, с. 307].

Стрімке збагачення службовців Компанії стурбувало її керівництво в Лондоні, яке порахувало, що така велика корупція зможе підірвати інтерес до розвитку торгівлі. А зміна самого характеру діяльності організації на Сході може призвести до згубних для торгівлі наслідків. Як відзначалось пізніше: «Ряд революцій, погано організоване управління грабували тубільців, але компанія не багатіла, кожне судно привозило щасливих авантюристів, які могли купувати маєтки і будувати чудові особняки, але так само привозили з собою тривожні звістки про фінансові кризи уряду, війну на кордоні, незадоволення в армії» [82, с. 66]. Тому в своєму листі до влади Калькутти від 3 серпня 1757 р. Рада Директорів підкреслювала: «Мирна діяльність повинна бути, якщо можливо, основою на яку ви спираєтесь, як на кращий засіб для просування комерційних інтересів Компанії, а також ухилення від обтяжливих витрат, які держава в стані війни змушена нести, і до яких Компанія на цей момент не схильна» [298, р. 16].

Але в своє виправдання Клайв написав наступне: «З якої причини або приводу Компанія очікувала, що я, піддавшись безлічі ризиків на її службі, повинен відмовитись від єдиної почесної можливості, яка мені випала, чесно скласти собі статок не за її рахунок? Коли Компанія отримала півтора мільйона стерлінгів, а також дохід близько 1 000, 000 в рік, завдяки успіху, якого я досяг, очоливши її сили» [207, р. 18]. Переконавшись, що завоювання Бенгалії й отримання колосальних прибутків військово-політичним шляхом не відповідає

інтересам верхівки правління Компанії в метрополії, Клайв згодом звернувся до пошуку інших покровителів для своєї діяльності.

Крім того, те, що у Великій Британії вважали корупцією у вищих ешелонах влади, стосовно Індії таким не було. Навіть навпаки, з придбанням того чи іншого титулу перед чиновником відкривалась можливість отримання безлічі подарунків і підношень, що було відображенням рівня його пошани і, по суті, було його легалізованим доходом. Тому отримання таких щедрих подарунків можна вважати зовнішнім відображенням проникнення ОІК та її службовців у владні структури навабства.

Проте, не дивлячись на побоювання на Леденхолл-стріт, звістки про перемогу Клайва під Плессі були зустрінуті у Лондоні з великим піднесенням. Зокрема У. Пітт виступив у грудні 1757 р. в парламенті з хвалебною промовою на адресу хороброго генерала, який відповідав дійсним прагненням діючого уряду. «Ми втратили свою славу, честь і репутацію всюди, але не в Індії: там у країні є небом народжений генерал, який ніколи не вивчав мистецтво війни, його ім'я не було зареєстровано у великих списках офіцерів, які протягом багатьох років жили за рахунок державних відрахувань; і він не побоявся напасти на численну армію з жменю солдатів» [215, р. 387].

Однак ця промова мала швидше повчальний характер для тих британських генералів, що терпіли поразки в інших частинах світу і в першу чергу в Америці. Ця деталь дозволяє відзначити досить важливу особливість поглядів Пітта на проведення колоніальної політики. Як прихильник заокеанської експансії, головною і найважливішою її метою він вважав саме американські колонії. І навіть такі успішні операції в Індії не змогли вплинути на це. Хоча згодом, вступивши в листування з Піттом, Клайв намагався пояснити наскільки важливіший успіх британців в Індії по відношенню до інших заокеанських володінь і що успіху цього можна було б досягти, отримавши лише 2 000 європейських солдат. «Це варто того, – писав Клайв, – оскільки це підприємство може бути не настільки збитковим для метрополії, як в більшості випадків з нашими володіннями в Америці» [Там само, р. 391].

Подібні пріоритети в колоніальній політиці в той час будувались на цілком прагматичних міркуваннях і користувались підтримкою більшості комерційних

кіл країни. Аж до середини XVIII ст. індійська торгівля хоч і була одним з найважливіших факторів економічного і фінансового стану країни, але саме вест-індська та північноамериканська були найбільш прибутковими. До того ж вони були настільки переплетені, що, по суті, виступали як єдина торговельна мережа, і разом із західноафриканським регіоном становили «трикутну торгівлю». Тому не дивно, що вест-індське та північноамериканське лобі в парламенті було могутніше ост-індського [107, с. 70]. Відповідно, в проведенні колоніальної політики саме ці регіони мали більший пріоритет. Як вірно зауважив німецький дослідник Л. Дехійо: «В очах британських державних діячів цінність колонії зазвичай вимірювалась торговельним балансом» [40, с. 121].

Як наслідок англо-французькі протиріччя в Індії продовжували залишатись в рамках взаємин комерційних компаній, але ніяк не держав, які, безсумнівно, надавали їм свою протекцію. Тому британський історик Корбетт вважав, що в Лондоні «на той момент не було ніяких мрій про імперію (в Індії – В.Г.), а протистояння там не розглядалось, як театр війни подібно Північній Америці або навіть Вест-Індії» [210, р. 337].

Тим часом, контрастуючи з перемогами в Індії, на основному заокеанському театрі – в Америці – операції британців не мали такого успіху. Граф Лаудон, витративши кілька місяців на марну боротьбу з американськими контрабандистами, лише наприкінці червня 1757 р. рушив зі своїми військами в Галіфакс, де вони з'єднались з ескадрою Холберна, що прибула з метрополії. У розпорядженні британського головнокомандувача виявилось 12 000 осіб сухопутних сил і флот. Однак замість того, щоб послідувати приписанням Пітта – після кількох днів відпочинку приступити до захоплення Луїсбурга, Лаудон витратив кілька тижнів на приготування і виступив лише на початку серпня [353, р. 156]. Тоді як французи вже встигли отримати підкріплення – три ескадри на чолі з адміралами: де Бофремоном, де Рівера і де ля Моттом. Тому, коли ескадра Холберна увійшла у гавань Луїсбурга, виявилось, що його 15 лінійним кораблям протистояло 22 французьких [332, р. 469, 471]. Ця перевага сил противника разом з отриманими доповідями про неприступні укріплення міста посприяли тому, що на військовій раді було вирішено відкласти операцію проти Луїсбурга до наступного року.

Невдала експедиція Лаудона мала ще один набагато більш трагічний для британців наслідок. В результаті широкого залучення військових сил для цієї кампанії більша частина прикордонних регіонів виявилась беззахисною. Цим поспішив скористатись енергійний французький головнокомандувач Монкальм. Зібравши армію з 7 600 чоловік і задіявши в якості союзників ще 1 600 індіанців, представників 33 різних племен, на початку серпня 1757 р. він атакував британський форт Уільям-Генрі. Гарнізон форту складався з 1 100 чоловік на чолі з підполковником Монро, до яких згодом приєдналась ще 1 000, відправлених на допомогу генералом Уеббом з довколишнього форту Едуард [62, с. 72]. Після п'ятиденної облоги через брак сил і необхідної підтримки, 9 серпня Монро був змушений капітулювати. Так французи з легкістю заволоділи важливим стратегічним пунктом біля о. Джордж. Однак перемогу цю затьмарила влаштована індіанцями в таборі різанина, і хоча французи втрутились і зупинили її, все ж встигло загинути безліч англійців, що здались.

На довершення всього ескадра адмірала Холберна, що курсував між Кейп-Бретоном і Новою Шотландією з місією перехопити ескадру де ля Мотта на шляху до Франції, 25 вересня потрапила в сильний шторм, в ході якого 6 кораблів затонуло, а ворог дещо пізніше зміг безперешкодно пройти [353, р. 157].

Так завершилась кампанія 1757 р. у Новому Світі. Отримавши звістки про ці події, Пітт не приховував свого розчарування. У виступі перед Палатою громад у грудні 1757 р. провину за поразки він покладав на офіцерів, як армії, так і флоту. Особливо його обурило поведінка Лаудона, який при наявності переважаючих сил перебував з незрозумілих причин в бездіяльності з 9 липня по 5 серпня, і за весь цей час від нього було отримано тільки одне коротке повідомлення без будь-яких згадок про майбутню кампанію [395, р. 349].

Проте, прем'єр не впадав у відчай і продовжував будувати плани щодо наступних дій. Зокрема, за кілька днів до згаданої вище промови він віддав розпорядження двом британським адміралам – Хоуку та Боскауену, перехопити французький флот, який повертався з Луїсбурга.

Крім того весь цей час в Європі так само відбувались події, які в тій чи іншій мірі впливали на результат англо-французького протистояння за океаном. Серед таких в першу чергу необхідно відзначити розроблену Піттом систему

диверсійних рейдів біля французького узбережжя. Про її переваги ще роком раніше згадував Фрідріх II у своїх мемуарах [299, р. 416 – 417]. Зміст зводився до наступного: використовуючи флот і невеликий контингент військ, проводились несподівані десантні операції проти французьких портів, з метою змусити ворога витратити максимальну кількість військ та засобів, що призначались проти пруського союзника на континенті та самих же британців за океаном.

При затвердженні плану цих рейдів Пітт натрапив на опір прихильників континентальної політики – Ньюкасла, Холдернесса та Хардвіка, які стверджували, що кошти, які призначались для цього, краще вжити для проведення військових операцій в Німеччині. Однак позиція Пітта виявилась визначальною.

Метою першої експедиції став порт Рошфор. 23 вересня ескадра адмірала Е. Хоука досягла порту і в ході подальшого штурму десант під командуванням талановитого генерала Дж. Уолфа взяв укріплену частину порту – о. Аякс. Однак розвинути успіх не вдалось, так як керівник операції Дж. Мордаун не ризикнув своїми силами і не атакував форт, після чого було вирішено повертатись додому.

Результат цієї експедиції обурило громадськість і особливо Пітта, який звинувачував Мордауна в прояві злочинної нерішучості, подібно Лаудону в Америці, а також у впливі на нього покровителів – короля Георга II і герцога Камберленда, зацікавлених у збільшенні військ для континентальних операцій.

Хоча, незважаючи на таке обурення, через деякий час на західне узбережжя Франції з Парижа було направлено 7 гвардійських полків і 10 полків піхотинців [395, р. 343]. А отже, є підстави стверджувати, що ця експедиція все ж досягла головної мети – відволікання сил противника від основних театрів воєнних дій.

Тим часом в результаті несанкціонованих урядом дій на континенті Камберленд був негайно відкликаний на батьківщину, а на його посаду головнокомандувача британських військ в Європі та Америці було призначено лояльного Пітту генерала Дж. Лігоньєра [210, р. 231]. До цього призвела спроба герцога укласти з французами в Клостерсевені 8 вересня угоду, що суперечила інтересам чинного британського уряду. У підсумку домовленість була розірвана, а

командування над британською армією в жовтні того ж року було передано Ф. Брауншвейзькому – одному з офіцерів Фрідріха II.

Пруський монарх незабаром довів переваги союзу з ним, розгромивши 5 листопада 1757 р. франко-австрійську армію під Росбахом. Цей успіх прусського військового генія також святкували і у Лондоні, а сам Пітт остаточно утвердився в думці, що Фрідріх – та необхідна військова сила в Європі, що «здатна зробити кардинальний вплив на хід франко-англійського протистояння в колоніях». Це судження підтверджують наступні події.

На відкритті сесії парламенту 1 грудня 1757 р. Георг II виступив із промовою, складеною, як і в попередньому році, Піттом. Зміст її був практично тим самим: головною метою проголошено захист королівства, а також володінь в Америці й усюди. Крім того, особливу увагу приділено підтримці протестантського союзника короля Пруссії для досягнення загальних цілей.

Згідно з цим курсом 11 квітня 1758 р. Велика Британія і Пруссія підписали II Вестмінстерську угоду, яка зазначала, поміж іншого, обов'язок британців продовжувати організацію диверсійних рейдів біля французького узбережжя [125, р. 160].

Перший з них 4 червня 1758 р. був направлений проти французького піратського порту Сен-Мало і завдав шкоди противнику в розмірі 500 000 ф.ст., паралізувавши порт і знищивши безліч кораблів [395, р. 360]. Подібні диверсії проводились протягом усього року. Найбільш великі відбулись у серпні проти Шербура й у вересні знову проти Сен-Мало. Невдалий результат останньої змусив Пітта не тільки переглянути стратегію проведення цих операцій, але й відкласти їх на деякий час, оскільки в країні з'явилося безліч незадоволених витратами, які вони викликали, і відсутністю ясного результату.

Аналізуючи місце диверсійних рейдів у ході англо-французького колоніального протистояння, зазначимо, що за своїм впливом вони були ефективні у відволіканні не стільки колоніальних, скільки континентальних сил Франції. Однак важливо, що чим успішніші завдяки їм були дії армій Фердинанда і Фрідріха в Німеччині, тим міцніше Франція вплутувалась у європейський конфлікт на шкоду своїм заокеанським інтересам. Пітт переконався в цьому після першого рейду на Сен-Мало й одночасної перемоги Фердинанда. Не дивно, що з

того моменту він підтримав рішення про відправку британських контингентів на допомогу Фердинанду, хоча раніше був зятим противником цих заходів. У глобальному баченні цілей і завдань війни позиція Пітта залишилась незмінною, змінилися лише деякі шляхи до їхнього досягнення. Але не всі зрозуміли й підтримали Пітта, зокрема син принца Уельського й лорд Б'ют виступили проти, після чого відносини з однією з найбільш впливових політичних сил, які підтримували Пітта, – «Лейстерським домом», – у нього почали погіршуватись.

Хоча основна увага прем'єра, як і раніше, була звернена до Америки. Всю зиму кабінет під його керівництвом розробляв план майбутньої літньої кампанії 1758 р. При цьому залучалось безліч різних фахівців. Переважно це були представники військової еліти.

У виборі командного складу Пітт поклався на думку Дж. Лігон'єра, якого напередодні було призначено на посаду головнокомандувача військ в Європі та Америці. Кампанія попереднього 1757 р. показала, що не дивлячись на плани військових дій, успіх їх багато в чому залежав від керівників армій і офіцерів, на яких покладалось їх втілення. Лігон'єр добре розумів стан британської армії того часу, в якій часто завдяки титулам і впливу на вищі посади призначались люди з сумнівними здібностями. Подібна ситуація, до речі, спостерігалась і в багатьох інших арміях Європи. Тому Лігон'єр рекомендував тих людей, з якими був особисто знайомий і в чиїх здібностях не сумнівався, серед таких були: генерал Дж. Амхерст, Дж. Уолф і Дж. Форбс [309, р. 53].

Подобиці про стан справ у Північній Америці Пітт дізнавався від тих, хто безпосередньо був пов'язаний з цим регіоном, серед таких можна відзначити: губернатора Нью-Йорка Ч. Харді, губернатора Массачусетса Т. Поунелла, агента з Вірджинії та Північної Кароліни Дж. Еберкромбі (однофамільця відомого генерала), полковника міліції у Мені Дж. Брадстріта та багатьох інших [395, р. 364 – 365]. Що стосується особливостей ведення морської війни біля американських берегів, в них добре розбирався адмірал Боскауен.

Після тривалих консультацій і обговорень план кампанії 1758 р. в Північній Америці був затверджений. Військові дії передбачалось вести у трьох напрямках і, відповідно, вони представляли три окремі операції [210, р. 306 – 307]. Перша, по суті, повторювала завдання місії Бреддока і була спрямована на

повернення долини Огайо. Для цього на чолі армії з одного батальйону горян і 4 000 колоністів поставили бригадира Дж. Форбса. Друга була спрямована на повернення території між озерами Джордж і Шамплейн, втраченої в попередньому році в ході невдалої спроби Лаудона штурмувати Луїсбург. Для цього відводилось вісім батальйонів регулярних військ кількістю 6 000 осіб та 9 000 місцевих ополченців. Очолював їх генерал Еберкромбі, який змінив Лаудона на посаді головнокомандувача британських військ в Америці, разом зі своїм талановитим помічником лордом Дж. Хоу, про якого згодом Уолф відзивався, як про «найбільш шляхетного англійця свого часу» і «кращого солдата британської армії» [189, р. 123 – 124]. Він був старшим братом комодора Р. Хоу.

Третя і основна операція на чолі з Дж. Амхерстом і Дж. Уолфом знову була направлена проти «морських воріт Нової Франції» – Луїсбурга. Військові сили, що призначались для цієї операції, за кількістю поступались армії Еберкромбі, але не за якістю, так як повністю складались з регулярних частин – 11 000 осіб. Крім того цю експедицію супроводжував потужний флот Боскауена з 23 лінійних кораблів. Після падіння Луїсбурга наступною ціллю для них був Квебек, а за ним Монреаль та інші менші поселення на канадському узбережжі.

При здійсненні цих операцій Пітт зміг значно збільшити кількість задіяних ополченців – планувалось залучити близько 25 000 осіб. Для цього йому довелось піти на певні поступки і підвищити фінансування місцевої колоніальної адміністрації для покриття супутніх витрат [217, р. 136 – 143]. До того ж одним із заохочувальних заходів став наказ Пітта про зрівняння всіх колоніальних чинів з чинами регулярної британської армії, що значною мірою стимулювало місцевих жителів до ведення військових дій своїми силами.

Ці заходи звільнили від необхідності перекидати велику кількість військ з метрополії. Оскільки в Північній Америці регулярна армія налічувала 23 000 осіб, уряд вирішив, що двох додаткових полків буде цілком достатньо. До порівняння у французів в Канаді було регулярних військ трохи більше 8 000 [309, р. 55].

У той же час вживались заходи для запобігання спроб французів поповнити свої сили. З цією метою Ч. Харді з невеликою ескадрою під керівництвом Боскауена блокував гирло р. Св. Лаврентія від проходження

ворожих судів. В Європі британські флотилії отримували накази не давати французьким кораблям виходити в океан [277, р. 370].

Зокрема, коли стало відомо, що у французьких середземноморських портах готувались до відплиття ескадри Дюкена і Де ла Клю, до Гібралтару проти них були спрямовані військово-морські сили Осборна і Сандерса. В кінці лютого 1758 р. ескадра Дюкена, при спробі з'єднатись з Де ла Клю, вийшла з порту, але її атакували британці. В ході битви два корабля були захоплені, а сам керівник полонений. Дізнавшись про це, Де ла Клю не наважився виходити в море і сховався в Тулоні [210, р. 260]. Біля протилежних французьких берегів, в Біскайській протоці, в квітні адмірал Е. Хоук зміг перешкодити спробі Де ля Мотта доставити в березні 1758 р. французькі війська в Канаду.

Водночас відправка військ з Великої Британії проводилась в найбільш ранні терміни. Флотилія Боскауена вийшла з Лондона ще в лютому з надією потрапити в Північну Америку до моменту відтавання льодів на р. Св. Лаврентія для якнайшвидшого блокування судноплавства по ній. До її складу входили 23 лінійних корабля, 18 фрегатів і понад 100 транспортних кораблів, які перевозили 13 600 солдатів регулярної армії [353, р. 200]. Однак, внаслідок поганих погодних умов, потрапити до наміченого терміну Боскауену не вдалось, він досяг Галіфакса лише 9 травня. У схожу ситуацію потрапив і флот, що перевозив Амхерста, прибувши в Галіфакс 29 травня. Останній не зміг застати там Боскауена, оскільки адмірал, слідуєчи інструкціям, вже відплив до Кейп-Бретону, де готувався до майбутньої облоги Луїсбурга. Так погодні умови внесли свої корективи в намічений план дій, в результаті чого операція почалась на місяць пізніше запланованого терміну. Але Пітт розумів, що провина за цю затримку не лежала на керівниках підприємства, як в минулий раз.

Фортеця Луїсбург, вважалась, на думку дослідника Корбетта, найбільш неприступною в Новому Світі [210, р. 323]. Крім того у французів була можливість посилити свої військово-морські сили, після прибуття в квітні з Бреста ескадри на чолі з дю-Шаффо, хоча він тут надовго не затримався і незабаром відплив до Квебека, залишивши для оборони міста лише 6 лінійних кораблів. Утім, серед британців у захопленні Луїсбурга ніхто не сумнівався, головною причиною для занепокоєння був термін, в який вони зможуть

вкластись, оскільки в разі швидкого успіху планувалось атакувати Квебек. Зазначемо, що в той час внаслідок особливостей ведення війни і кліматичних умов Канади військові дії в тому регіоні могли вестись лише чотири місяці на рік, переважно літніх.

Вранці 8 червня після висадки корпусу на чолі з генералом Уолфом на захід від міста почалась операція по його захопленню, утім, лише 26 липня командувач гарнізоном міста наказав вивісити білий прапор. За умовами здачі о. Кейп-Бретон і Сент-Джин переходили до британських рук, весь гарнізон, як військовополонені, вирушав до Великої Британії, а мешканцям міста гарантувалось збереження власності [333, р. 78]. Французи прийняли ці умови, після чого на наступний день британські війська увійшли до Луїсбурга.

Так, перша з основних цілей кампанії була досягнута. Завдяки захопленню цього найважливішого північноамериканського морського порту французів, британці остаточно позбавили супротивників можливості отримувати підкріплення з метрополії. Останні, в свою чергу, не скориставшись можливістю посилити захист своєї бази, силами адмірала дю-Шаффо, прирекли себе на такий результат. Тому, як справедливо зауважив німецький дослідник військово-морських сил А. Штенцель: «тактичний успіх спричинив за собою важливі стратегічні наслідки» [119, с. 508].

Після взяття Луїсбурга генерал Уолф радив іншим керівникам операції не витрачати часу і готуватись до виконання наступної місії – штурму Квебека. Однак новини з іншого американського фронту розстроїли всі плани воєнних дій.

Війська британського головнокомандувача Еберкромбі були розбиті біля французького Форту Карильйон (Тікондерого для британців), розташованого на південь від озера Шамплейн. Оборону Форту очолював французький воєначальник Монкальм, в розпорядженні якого перебувало лише 3 300 осіб. Наступальна армія Еберкромбі налічувала близько 15 000 чоловік. Фактичне керівництво над нею знаходилось в руках генерала Хоу, який користувався великою повагою в армії, однак напередодні вирішальної битви він несподівано був убитий, що позначилось як на моральному стані армії, так і на потенціалі її керівництва. 8 липня Еберкромбі, розраховуючи на кількісну перевагу, наказав почати напад і, не використовуючи для прикриття артилерію, послав війська в

лобову атаку. В ході численних безуспішних спроб прорвати оборону британці зазнали значних втрат – близько 2 000 осіб було або вбито, або поранено. Головнокомандувач вирішив, що битва програна і наказав відступати. 9 липня британські війська сіли на кораблі на о. Джордж і відплили до Олбані.

Так Еберкромбі не тільки програв битву, але і зірвав ретельно розроблену Піттом операцію проти Квебека. Хоча успіху досягла інша, менш масштабна і не планована спочатку, але значна за своїми результатами операція проти французького Форту Фронтенак, розташованого біля берегів озера Онтаріо. Спланував і очолив її підполковник Бредстріт, який служив під керівництвом Еберкромбі. Після своєї поразки останній підтримав ініціативу підлеглого і виділив йому в серпні загін з 2 500 осіб [368, р. 378]. Форсованими темпами цей загін досяг Форту, гарнізон якого складався приблизно зі 100 солдат і не був готовий до нападу. На наступний день 26 серпня Форт Фронтенак перейшов до рук британців. Це придбання було важливим, оскільки французи після цього втратили доступ до долини Огайо, крім того в числі цінних надбань виявились кораблі, озброєння і припаси, що призначались для підтримки іншого французького Форту Дюкен [353, р. 210].

Тим часом військова операція проти Дюкена під керівництвом Форбса вже була в самому розпалі. Хоча в порівнянні з місією Бредстріта армія Форбса не вирізнялася великою мобільністю. В ході пересування генерал вів переговори з індіанцями, намагаючись якщо не вступити з ними в союз то, хоча б відштовхнути від французів. Останнє виходило досить успішно, так як французи перестали отримувати з метрополії необхідні товари для ведення торгівлі та підкупу індіанців. Це було одним із наслідків вдало організованої під керівництвом Пітта морської блокади північноамериканських берегів. Крім того, відсутність продовольства та інших припасів, а також звістка про захоплення Форту Фронтенак, звідки очікувалась доставка необхідних товарів, привели до скорочення гарнізону Форту Дюкен, втечі його жителів і збільшення випадків дезертирства. Тому, коли в листопаді біля його стін з'явилась армія Форбса, гарнізон складався всього з 250 чоловік і без бою здався.

Так до рук англійців повернувся форт, втрата якого у 1754 р. стала однією з причин відновлення англо-французького протистояння в Північній Америці.

Переможець відразу ж перейменував його в Піттсбург, на честь головного організатора і покровителя колоніальної експансії. Подібно двом іншим фортам, названим на честь високопоставлених співвітчизників (Лігоньера і Бедфорда), Форбс обґрунтовував цю практику в такий спосіб: «Я сподіваюсь, що «батьки міст» нададуть їм своє заступництво, в результаті чого ці похмурі пустки незабаром стануть найбагатшими і найбільш родючими з усіх британських володінь у Північній Америці» [217, р. 409].

Зі взяттям Форту Дюкен завершилась північноамериканська кампанія 1758 р. Її результати показали, що англійці змогли досягти значного успіху: блокували морське сполучення французької Канади з метрополією на сході і відрізали доступ до долини Огайо на заході. Маючи кількісну перевагу армії та флоту, вони оточили противника з усіх основних фронтів. І хоча запланованого удару в «серце Канади» – Квебек ще не послідувало, внаслідок поразки Еберкромбі, тим не менш, в ситуації, що склалась, все вказувало на те, що при першій нагоді він негайно відбудеться.

Відомості про перемоги за океаном у Лондоні зустрічали з особливим натхненням. Зокрема Пітт не приховував свого захоплення щодо операцій, які досягли своєї мети. Одним з найбільш вражаючих повідомлень стало взяття Луїсбурга. У листі до генерала Амхерста Пітт зазначав: «Маю задоволення вам повідомити, що новини про ваш успіх були зустрінуті демонстрацією захоплення по всьому Королівству» [Там само, р. 347]. Дійсно з цієї нагоди в столиці Великої Британії 7 вересня 1758 р. навіть організували торжество схоже на те, що колись королева Єлизавета влаштувала після розгрому «Непереможної Армади». Через вулиці міста пронесли трофеї з Луїсбурга, а в Соборі Св. Павла відслужили подячний молебень [354, р. 215].

Ці новими сприймалися із натхненням, оскільки війська британського союзника Фридріха II на континенті зазнали великих втрат після однієї з кровопролитніших битв під Цорндорфом. В реляції російського генерала Фермора до імператриці Єлизавети від 15 серпня 1758 р. зазначалось: «І так я, стоячи ще на місці баталії, поспішаю через вручителя цього, Полковника Розена, Вашій імператорській величності всеніжайше донести, що допомогою Всевишнього, по найжорстокішому і кровопролитнішому, яке тільки уявити собі можна, з лишком

через десять годин бою, місце баталії здобуто, і достатня кількість ворожих полонених, гармат і прапорів в трофеї отримано; ... а між полоненими знаходиться Королівський Ад'ютант Граф Шверін» [35, с. 42]. Такі втрати союзника британці намагались компенсувати на інших фронтах глобальної війни.

На Західному узбережжі Африки було завдано удару по французькій торгівлі. Операція, за яку виступав британський комерсант Т. Каммінг, при підтримці Пітта була нарешті здійснена, хоча і невеликими силами. Ескадру з декількох лінійних кораблів і суден меншого рангу очолив капітан Марч, сухопутні сили з 200 піхотинців – офіцер Мейсон [210, р. 337]. 23 квітня 1758 р. вони досягли р. Сенегал і вже в травні французький форт Луї був узятий. Дізнавшись про результат операції, Пітт відразу ж віддав наказ про відправку підкріплень в той регіон для розвитку успіху. В результаті, коли 28 грудня підкріплення прибуло, в ході форсованої атаки британці змогли підкорити укріплений о. Горе – центр французької работоргівлі [395, р. 363].

Таким чином, британці в ході невеликої операції на Західному узбережжі Африки змогли завдати значний удар по комерційним позиціям свого супротивника. При цьому територіальна експансія, до якої вони вдалися, виявилась найбільш дієвим методом боротьби з торговельними конкурентами. Хоча і саме існування фортів на африканському узбережжі обумовлювалось лише можливою загрозою військового вторгнення ворога. «Бо білі, – писав Ф. Бродель, – що грали в одну і ту ж саму торговельну гру, при всякому разі рвали один одного на шматки, захоплювали форти один одного, вели військові дії, активні, якщо і не успішні, поза межами великих конфліктів» [18, с. 476].

Подібна ситуація, але в значно більших масштабах, спостерігалась в Індії. Для цього регіону британський уряд в порівнянні з Америкою досить скупо виділяв необхідні підкріплення. Хоча, незважаючи на перемоги Клайва в Бенгалії, положення британців там після відволікання військових сил з Карнатіка стало досить небезпечним. Тому через рік після відплиття у січні 1757 р. Ч. Стівенса міністерство вирішило відправити ще один батальйон Його Величності на підтримку ОІК. Спорядження експедиції доручили полковнику Дрейперу і декільком представникам Компанії [309, р. 49]. Експедиція ця, як і більшість

попередніх, не відрізнялась масштабністю поставлених перед нею завдань, а лише переслідувала одну основну – захист британської комерції в Індії в особі ОІК.

Практично одночасно з британцями у Франції також приступили до підготовки допоміжних сил. Однак їх кількість була значно більшою. Ескадра на чолі з комодором А. Д'Аше конвоювала 2 000 солдат і нового головнокомандувача французьких військ в Індії, ірландця за походженням, графа Лаллі-Толландаля. Різкий і непоступливий характер цієї людини можливо і став причиною того, що саме його направили до Індії з місією викоринити корупцію в лавах французької ОІК. Як писав про нього Ф. Маклін: «Якщо Дюпле приніс славу Франції своєю передовою політикою, то Лаллі переконали, щоб він забув про експансіонізм і зосередився на оборонних діях, скоротивши наступальні» [62, с. 271 – 272].

Хоча найбільш імовірними виглядають інші мотиви і цілі: на значні втрати і неможливість протистояння переважаючим силам противника в Америці, французьке міністерство вирішило відповісти методом взаємної експансії в іншому регіоні. Подібного погляду дотримувався Клайв, про що свідчать його слова з листа, написаного в лютому 1759 р. Пітту: «Виглядає так, ніби французький уряд простягає свої руки в цю сторону (Індію – В.Г.) сподіваючись отримати еквівалент тих втрат, які вони очікують понести в Америці, в результаті відправлених нами туди грізних сил» [396, р. 26]. Однак, якщо в минулому у Франції був такий військовий і політичний геній в Індії як Дюпле, то новопризначений Лаллі за своїми якостями багато в чому йому поступався.

З'явившись в кінці квітня 1758 р. біля берегів Індії ескадра Д'Аше зіткнулась з менш чисельним флотом Дж. Покока, який після смерті адмірала Уотсона очолив британські військово-морські сили в регіоні. Практично відразу між ними відбулась битва, але закінчилась вона безрезультатно. Французька ескадра спрямувала до Пондішері, прикриваючи прохід туди Лаллі, а британці, зазнавши серйозних втрат, не стали їх переслідувати. Дії Покока розкритикувала Рада Мадраса за те, що він не зміг перешкодити проходу французьких кораблів в Пондішері, і тому частково був винен у подальших подіях.

Події ці взяли різкий оберт. Після прибуття граф Лаллі вирішив відразу ж одержати швидку й рішучу перемогу. Для цього він атакував британську колонію

Кудаллур, головна цитадель якої – форт Сент-Девід здалась вже 2 червня, після чого французький генерал, демонструючи свою нещадність, віддав наказ знищити там всі оборонні споруди ворога [62, с. 275].

На цьому загроза британським позиціям не вичерпалась, бо основною метою Лаллі в Індії було взяття Мадраса. Тому він відправив у Хайдарабад лист офіцеру Бюссі, щоб той допоміг йому в здійсненні цього плану і прибув у Пондішері. Останній, до слова, після падіння Чандернагора в Бенгалії зумів помститись британцям – вторгся до Орісси і 24 червня 1757 р. захопив їх порт в Масуліпатамі, так вся територія між Бенгалією і Мадрасом, звана «Північними Сіркарами», повністю потрапила під французький вплив [210, р. 344]. Бюссі деякий час опирався волі нового головнокомандувача, пояснюючи це тим, що після його відходу французи втратять плато Декан. Так воно і вийшло, коли Бюссі все ж пішов, британський полковник Форд вторгся в регіон, розбив залишений французький загін і, уклавши угоду з Салабат Джангом, встановив там британське панування [6, с. 63].

Тим часом Рада Мадраса, розуміючи зміну ситуації в регіоні після прибуття нового французького головнокомандувача і небезпеку свого становища, активно зайнялась організацією оборони міста. На чолі гарнізону був поставлений досвідчений британський полковник С. Лоуренс, який брав участь у багатьох індійських конфліктах. Під його керівництвом зміцнились оборонні споруди Форту Св. Георга, були стягнуті війська з сусідніх постів, здійснились поповнення продовольства і боєприпасів. При цьому британці в зайвий раз змогли переконатись в перевагах свого становища, зайнятого після перемоги при Плессі, оскільки саме на бенгальські гроші вони змогли зробити необхідні приготування. Як писав Клайв: «французам катастрофічно не вистачало грошей і продовольства, якими Форт Св. Георга був забезпечений з Бенгалії сповна» [207, р. 9].

Брак грошей змусив французів на деякий час відкласти штурм британської столиці в Індії. Для поповнення відсутніх ресурсів Лаллі відправився в Танжор до місцевого правителя з вимогою виплатити йому належну суму за зобов'язанням 1749 р. [47, с. 171]. Однак кампанія ця провалилась, оскільки у французькому війську незабаром закінчились припаси і почалось дезертирство. На довершення всього, звістка про те, що в морській битві 3 серпня 1758 р. Д'Аше був

розгромлений ескадрою адмірала Покока і Пондішері опинилось під загрозою британського вторгнення, змусила Лаллі зняти облогу і поспішити назад до французького міста. Після прибуття Лаллі дізнався, що результати морської битви були перебільшені й закінчилась вона подібно до попередньої – без результатів. Хоча втрати французів виявились більш значними, з 850 постраждалих 250 були вбиті, у британців постраждало лише близько 200 чоловік [119, с. 504].

Пошкодження, нанесені британським адміралом під час битви, змусили Д'Аше, незважаючи на наказ залишатись біля індійських берегів до 15 жовтня, відійти до Іль-де-Франса для поповнення запасів і проведення необхідного ремонту [68, с. 343]. На прийняття такого рішення вплинули також і складні взаємини комодора з французьким головнокомандувачем, який наполягав на його присутності в регіоні і захисті від морських нападів британців. Посилаючись на плачевний стан кораблів і неможливість протистояти британцям в разі чергового зіткнення 2 вересня Д'Аше все ж покинув Коромандельське узбережжя. В результаті перед початком найважливішої операції своєї індійської кампанії – штурм Мадраса, Лаллі-Толландаля опинився з обмеженими засобами до її здійснення і без флоту, на який він міг би спиратися.

У той же час Покок після битви з Д'Аше замість того, щоб повернутись у Мадрас для усунення пошкоджень захопив французьку якірну стоянку біля Карікала і провів ремонт там. Це в зайвий раз підтвердило, що британський адмірал відчував себе на морі впевненіше і не ухилявся від бою з ворогом.

Так, незважаючи на перші успіхи французів після прибуття Лаллі-Толландаля, британці все ж змогли поставити їх у вочевидь не вигідне становище перед початком нової військової кампанії, забезпечивши себе ресурсами з Бенгалії і критично необхідним домінуванням на морі. Тому головне завдання, яке ставили британський уряд і Директора ОІК перед своїми військами в Індії, в цілому поки вдавалось виконувати.

Дізнавшись про відплиття Д'Аше на Іль-Де-Франс, британський адмірал Покок вирішив відправитись на зимову стоянку до віддаленого порту в Бомбеї. У свою чергу Лаллі побачив в цьому хороший шанс напасти на Мадрас. Захоплення багатой британської столиці для французів на той час набуло особливого

значення, так як завдяки її ресурсам представлялась остання можливість поправити катастрофічне фінансове становище французької ОІК.

У листопаді 1758 р. французи приступили до початку операції. Їх армія налічувала 2 300 європейських солдатів і 5 000 сипаїв, тоді як британці мали в своєму розпорядженні 1 700 європейських солдатів і 2 200 сипаїв [396, р. 26]. Але, незважаючи на перевагу сил противника, гарнізон Мадраса все ж був добре підготовлений до оборони: форт Сент-Джордж було зміцнено, необхідні запаси поповнено, війська з довколишніх районів стягнуто. Крім того спеціально залишений гарнізон в Чінглепуті мав можливість постійно практикувати диверсії проти комунікаційних шляхів французької армії.

14 грудня війська Лаллі та Бюссі увійшли у так зване «чорне місто» Мадраса – неукріплений район, де проживало переважно індійське населення. Тут відразу ж проявилась основна проблема французької армії – недисциплінований натовп солдатів відразу ж кинувся грабувати і підпалювати місто. Керівник гарнізону Лоуренс вирішив завдати несподіваний удар, але у запеклих боях на вузьких вулицях міста обидві сторони зазнали великих втрат, після чого британцям довелось відступити назад за стіни «білого міста». Утім результат битви все ж виявився їм на руку, так як у французькому таборі остаточно посварились Лаллі та Бюссі, які і без того перебували у натягнутих відносинах.

30 січня 1759 р. до Форту Сент-Джордж прорвався британський фрегат з невеликим підкріпленням і новиною про те, що на допомогу обложеним вже рухається Королівський флот. Це підняло бойовий дух гарнізону. У той же час у таборі противника спостерігалась протилежна ситуація. Корумпована Рада Пондішері не надавала підтримки армії Лаллі під час облоги. З кожним днем нестача продовольства і боєприпасів відчувалась все гостріше, почастишали випадки дезертирства, зустрічалися навіть ганебні прецеденти втеч до лав обложених, французька армія перебувала на межі бунту [47, с. 176]. Генеральний штурм був призначений на 16 лютого 1759 р., проте саме в цей день до міста підійшов британський флот Покока з підкріпленням. Лаллі зрозумів, що битва за Мадрас програна і наказав відступати у Пондішері.

З провалом цієї операції французи остаточно втратили надії на позитивний для себе результат англо-французького протистояння в Індії. Як зауважив

Ф. Маклін: «Тепер французи знаходились в небезпечному становищі: грошей у банку не було, а в буфеті виявилось пусто... Солдати були без зарплати, всі ресурси вичерпані, холерик-головнокомандувач буркотливо думав про те, як би відмовитись від командування...» [62, с. 289].

Тим часом в метрополії почалась підготовка до майбутньої кампанії 1759 р. На відкритті нової сесії парламенту 23 листопада 1758 р. король знову зачитав промову, складену Піттом. Головним питанням, винесеним на обговорення, було збільшення витрат на армію та флот. У порівнянні з минулорічними 10 471 007 ф.ст. бюджетні розтрата передбачалось збільшити до 12 705 339 ф.ст. з них: на військово-морські сили – 3 568 491 ф.ст., а також 1 000 000 ф.ст. – військово-морський борг; на сухопутну армію – 5 137 221 ф.ст.; допомога північноамериканським колоніям для військових експедицій – 200 000 ф.ст.; ОІК – 20 000 ф.ст. [354, р. 217 – 218]. Це було найбільше бюджетне асигнування військових дій з усіх, що приймались у Великій Британії раніше [62, с. 166]. На превеликий подив засідання Палати громад пройшло в досить тихій і мирній обстановці і плани прем'єра в цілому були схвалені.

Все вказувало на те, що уряд під керівництвом Пітта збирався не тільки продовжувати, але і розширювати масштаби ведення колоніальної війни. Це в свою чергу не могло не відобразитись на поглядах панівних класів і політичних угруповань країни. Збільшення військових витрат, які, зрештою, могли довести державу до банкрутства, не припали до душі багатьом колишнім прихильникам Пітта. Зокрема торі, які представляли інтереси невеликих землевласників, обурював той факт, що подібна система збагачувала лише великих землевласників і багатих мануфактуристів, переважно вігів. Вони укладали вигідні контракти на поставки військових матеріалів, розподіляли між собою безліч вигідних державних посад, пов'язаних зі збільшенням військових сил, а також надавали позики державі і збагачувались ще більше [354, р. 221]. Тому Пітт, намагаючись утримати торі на своєму боці, покладав всю відповідальність за роздування фінансових витрат на казначейство і пропонував вивчити бюджетні витрати за допомогою циркулярного листа.

Крім того після повідомлень про взяття Луїсбурга герцог Ньюкасл і його прихильники стали схилитись до укладання миру, а захоплену фортецю

пропонували обміняти на о. Менорка. Як перший лорд казначейства Ньюкасл відзначав, що кредитні можливості держави не безмежні, а зростання фінансових витрат у зв'язку з військовим часом приводило до збільшення суми позик, а також відсотків по їх виплаті, які доходили до максимальних 4% [309, р. 90] .

Однак Пітт не збирався зупинятись на досягнутому і в цьому його підтримували впливові представники Сіті. Зокрема, У. Бекфорд і Т. Дженсон підкреслювали значення Луїсбурга не тільки зі стратегічної, а й комерційної точки зору, як важливий центр рибних промислів. Заміну Менорці вони пропонували шукати серед французьких островів у Вест-Індії та найбільш підходящим бачили о. Мартиніку.

Судження У. Бекфорда щодо вест-індського регіону мало певну вагу не тільки завдяки його політичному впливу, але й в силу того, що він був знайомий з ним не з чуток: на о. Ямайка у нього була своя власність, до того ж під час попередньої війни він служив там у рядах волонтерів. Бекфорд був одним з найбагатших британських плантаторів свого часу, а його сім'ю в Британії називали «королями» Ямайки. Він зазначав, що Мартиніка, як і багато інших плантаційних островів, значною мірою залежала від ввезених продуктів харчування з Північної Америки, тому, взявши її в блокаду, можна було б з легкістю гарантувати собі успіх. Більш того, на його думку, місцеві плантатори були вкрай незадоволені французькою системою правління й оподаткування, отже британське вторгнення не повинно було зустріти опору з їхнього боку. Саму операцію пропонувалось проводити одним рішучим ударом, бо специфічний місцевий клімат міг згубно позначитись на здоров'ї солдатів в разі затяжних бойових дій.

Розширення театру військових дій і на цей регіон, де з початку війни проводились лише каперські рейди, було значною подією, адже проблема збільшення масштабів війни полягала не тільки в зростанні фінансових витрат, але й у зміні самого характеру ведення колоніального протистояння. Якщо раніше будь-яка експансія виправдовувалась захистом своїх колоніальних володінь або комерції від загрози ворога: як це спостерігалось в Північній Америці, біля західноафриканського узбережжя та в Індії. То в організації експедиції проти о. Мартиніки концепція захисту підмінялась експансією як самоціллю.

Тому на знак вдячності Бекфорду Пітт виголосив перед Палатою громад хвалебну промову, в якій зазначав, що заслуги цієї людини в підтримці британського уряду разом з такими великими знаннями і досвідом у справах торгівлі дозволяють його назвати другим Дж. Чайлдом [354, р. 223].

Враховуючи, що успіх цієї операції багато в чому залежав і від вмілої організації дій флоту, Пітт не міг обійтись без допомоги глави Адміралтейства Дж. Ансона. Останній спочатку негативно ставився до цієї експедиції, оскільки відволікання великої кількості військово-морських сил, на його думку, могло зробити дуже небезпечним положення самої Британії в разі можливого французького вторгнення. Проте, коли в жовтні 1758 р. операція проти Мартиніки все ж була затверджена, Ансону довелось взяти участь у розробці її плану. Причому, як з'ясувалось, в успішному результаті він нітрохи не сумнівався.

При затвердженні цього плану Пітт несподівано знайшов собі союзника в особі Георга II. Король зауважив, що збереження о. Кейп-Бретон, на якому розташовувався Луїсбург, представляє великий державний інтерес, як і витіснення французів з Північної Америки в цілому, а захоплення Мартиніки в якості можливого об'єкту обміну на Менорку є більш пріоритетним [395, р. 379 – 380]. Тому операція була з легкістю схвалена.

З представленою Піттом списку кандидатів на пост головнокомандувача сухопутними силами король затвердив свого фаворита, літнього генерал-майора П. Т. Хопсона. Очолити військово-морські сили належало комодору Р. Хьюзу. Флотилії наказували до кінця жовтня вийти з Плімута і слідувати до о. Барбадос, де командування над нею передавалось в руки Дж. Мура, після чого об'єднані сили повинні були атакувати о. Мартиніку.

Ескадра досягла Барбадосу 3 січня 1759 р. і після десятиденного відпочинку операція проти Мартиніки почалась. В ході двох невдалих спроб оволодіти головною фортецею острова Форт-Роялем і комерційним центром Сен-П'єром «червоні мундири» зазнали великих втрат і не досягли значної стратегічної переваги. В результаті керівники операції Хопсон і Мур через безперспективність подальших дій відмовились від продовження спроб захопити острів.

Замість цього вони вирішили переключитись на інший не менш значний французький острів – Гваделупа. Його цінність полягала в тому, що крім комерційних вигод: виробництво цукру, бавовни, кави, меліси, він мав ще й стратегічні: зручна гавань для стоянки Королівського флоту і боротьби з французькими каперами, які, до слова, мали свою базу і тут. У листі до Пітта Хопсон спробував пояснити причини невдалої операції проти Мартиніки і перспективи подальших дій в регіоні [218, р. 20 – 26].

В умовах колосальних витрат, викликаних експансіоністськими планами Пітта, новина про невдалий результат вест-індійської кампанії могла б згубно вплинути на долю діючого міністерства. Тому Пітт, беручи до уваги ситуацію, що склалась, схвалив новий план. Крім того, оскільки захопити Гваделупу цілком навряд чи вдасться, адже вона фактично складалась з двох островів: Бас-Тера і Гран-Тера, Пітт наказав також атакувати профранцузьки нейтральний о. Сент-Люсія. Для підтримки експедиції він направив допомогу з необхідних припасів [Там само, р. 56 – 59].

22 січня з обстрілу цитаделі о. Бас-Тера почалась операція зі взяття Гваделупи. В ході неї підтвердились застереження У. Бекфорда: в результаті тривалих військових дій в рядах британської армії спалахнула епідемія, яка знищила значну її частину, також плантатори острова не чинили опору загарбникам і навіть схилили місцеву владу до якнайшвидшого завершення військових дій. Після смерті головнокомандувача Хопсона 27 лютого 1759 р. армію очолив молодий та енергійний генерал Баррінгтон, якого спочатку і хотів призначити на цей пост Пітт. Військові дії почали вестись більш активно і до 21 квітня британці захопили останню фортецю острова. 1 травня губернатор Гваделупи Н. Дютрейль підписав акт капітуляції, а вже на наступний день до острова підійшла французька ескадра на чолі з Бомпаром, але губернатор, під тиском плантаторів, відмовився відновлювати бойові дії з огляду на вигідність умов капітуляції. Хоча, як писав пізніше Баррінгтон: «Якби ця підтримка прибула годиною раніше, то зробила б завоювання острова значно складнішим, а може і неможливим» [Там само, р. 105].

Невдовзі після відплиття Бомпара з острова Баррінгтон завершив завойовницьку кампанію проти Гваделупи підпорядкуванням менших островів,

що належали до однієї групи: Марі-Галант, Дезірад, Сантс і Пті-Тер. Однак всупереч наказу Пітта від взяття о. Сент-Люсія Баррінгтон відмовився, посилаючись на відсутність достатніх сил для проведення цієї операції. Тому, відправивши два полки в Луїсбург, для підтримки головної операції літньої кампанії 1759 р. проти Квебека, Баррінгтон 25 червня відплив до метрополії [210, р. 392].

У той же час коммодор Мур не міг похвалитись подібними досягненнями. Після капітуляції Бас-Тери він так і не наздогнав флотилію Бомпара, яка саме з його вини змогла безперешкодно підійти до Гваделупи і загрожувала зірвати всю операцію. Так само Мур не виконав одне з основних своїх завдань – не ліквідував каперську загрозу для британських торговельних судів в Карибському морі. Відомо, що в період між січнем і липнем 1759 р. капери захопили близько 90 суден британців [62, с. 185]. З такими результатами він відплив додому у вересні того ж року.

Все ж, в Лондоні звістки про результат цієї кампанії були зустрінуті в цілому позитивно, а успіх захоплення Гваделупи затьмарив розчарування, пов'язане з провалом операції проти Мартиніки. Навіть Ньюкасл не приховував свого задоволення. Проте, окрім основної мети, заради якої здійснювалось захоплення, цей багатий плантаційний острів надав значну фінансову допомогу Великій Британії під час війни. Так, протягом першого року після захоплення з Гваделупи до Великої Британії було направлено 10 000 т. цукру вартістю 425 000 ф.ст., а також імпортовано 5 000 рабів, чавун і безліч інших товарів [Там само, с. 187].

На той час крім вест-індійської ескадри в Лондон повернулись адмірал Боскауен з Луїсбурга й адмірал Сандерс, який крейсував біля Бреста. В руках Пітта опинились значні військово-морські сили: 49 лінкорів і 53 фрегата [354, р. 228]. Все це було дуже доречно, з огляду на тривожні новини, що приходили з Франції з грудня минулого 1758 р.

Там після відсторонення нерішучого кардинала де Берні, якому ставили в провину останні невдачі французів у війні, на посаду державного секретаря з закордонних справ в листопаді 1758 р. був призначений діяльний Е. Ф. де Стенвіль, який напередодні отримав титул герцога де Шуазеля. Це був

талановитий і енергійний політик, який володів досвідом дипломатичної служби і знаннями міжнародних відносин свого часу. Його позиція щодо Великої Британії та планів продовження боротьби за океаном була цілком ясно сформульована ним самим: «У наших серцях і у всіх наших діях ми – вороги Англії, вороги зараз більше ніж будь-коли раніше, і ми так само не хочемо бачити кінця цієї ворожнечі» [395, р. 388]. Разом з тим зміна міністрів відбулась і в інших відомствах: військово-морські сили очолив Р. Беррьєр, а дещо пізніше, на початку 1759 р. міністерство фінансів – Е. де Сілуєт. Зміни у французькому уряді призвели до відповідних змін у зовнішній і колоніальній політиці.

Беручи до уваги досягнуті успіхи британців за океаном під час кампанії 1758 р. Шуазель спробував натиснути на них силами інших держав. Для цього він добився підтримки австрійського міністра графа Кауніца. Запевнивши його, що продовжить війну, Шуазель отримав гарантію приєднання Австрійських Нідерландів до Франції в обмін на надання допомоги на континенті. Також він встановив більш близькі стосунки з Росією і завдяки його сприянню з часом ця держава разом з Данією, і Швецією створила лігу збройного нейтралітету, метою якої було обмеження проникнення британців на Балтику. Герцог так само ввійшов у контакт з антибританськими силами в Голландії, намагаючись переконати їх в необхідності протистояння британським каперам на морях [362, р. 34]. До слова, останні були основною проблемою нейтральних держав, оскільки їх судна, що перевозили французькі товари, часто зазнавали нападів британських піратів.

Однак найважливішим союзником в колоніальній та морській війні з Великою Британією для першого міністра Франції була Іспанія. Як він пояснював своєму послу в Мадриді: єдиними державами здатними впливати на баланс сил в Європі були ті, що володіли колоніями, комерцією та морською силою, тому Росія, Австрія, Пруссія, були державами вторинними в порівнянні з Великою Британією, Францією, Голландією та Іспанією [395, р. 389]. З останніх Голландія фактично була підпорядкована Великій Британії і тільки Іспанія могла стати корисним союзником. Крім родинних зв'язків монархів, обидві держави мали також загальні інтереси у боротьбі проти британської загрози, що зростала, за океаном. Адже після падіння французької Канади, а потім і Луїзіани на черзі могли опинитись іспанські володіння в Північній Америці – цей принцип отримав

назву «теорія доміно» [62, с. 141]. Але до тих пір, поки на іспанському троні сидів Фердинанд VI, бажаного союзу Шуазелю так і не вдалось досягти.

Але найбільшу тривогу в Лондоні, після призначення нового глави Державної ради у Версалі, викликала концентрація сил самої Франції. Більш конкретно ця політика втілювалась у розробленому Шуазелем в грудні 1759 р. плані вторгнення на Британські острови.

Як привід для інтервенції була використана якобітська ідея зведення Ч. Е. Стюарта, званого «Красунчиком-принцем», на престол Великої Британії. Однак не державний переворот і не завоювання британського королівства цікавили главу французького уряду. Насправді основною метою підприємства було нанесення противнику такої шкоди, в результаті якої всі втрати Франції у війні, особливо колоніальні, можна було б повернути при укладанні мирної угоди. На думку Шуазеля, на той момент, в умовах поглиблення фінансової кризи держави, це був єдино можливий і дієвий спосіб уникнути катастрофи.

Згідно з планом, вторгнення передбачалось проводити у трьох напрямках. Першим був південь Англії, де Брестська і Тулонська флотилії повинні були висадити 50 000 армію на чолі з Субізом. Другим – Шотландія, куди під ескортом шведського флоту доставлялася б 12 000 армія герцога д'Агійона, 12 000 російських і 22 000 шведських військ. Третю експедицію планувалось направити до Ірландії [395, р. 391 – 392].

Хоча втілити цей план виявилось справою досить непростюю. Більшість союзних країн відмовилось брати участь у підприємстві з безлічі причин, головною серед яких була їх залежність від британського ринку.

Однак найбільшою перешкодою для успішного проведення інтервенції виявилась насамперед діяльність британського уряду. Перше засідання його членів, присвячене французькій загрозі, пройшло 19 лютого 1759 р. На ньому були присутні Пітт, Ньюкасл, Ансон, Лігоньер, Хардвік, Холдернесс, Дж. Картрайт граф Гренвілл. У такому складі вони надалі збирались регулярно протягом весни і літа того року. Ф. Маклін охарактеризував роботу цих так званих «Людей Пітта» наступним чином: «вони стали ефективним військовим кабінетом, що значно менше роздирався на частини фракціями та інтригами, ніж їхні

суперники в державній раді Франції... Це частково пояснюється тим, що діяли вони в умовах конституційної, а не абсолютної монархії» [62, с. 366].

Для успішного продовження колоніальної експансії за океаном кабінет був змушений розробити дієвий план оборони Британських островів. Крім обговорення необхідності збільшення чисельності армії та флоту, а також розміщення на півдні Британії й о. Уайт військових контингентів, найважливішим результатом їх діяльності стала розробка оборонної військово-морської стратегії. Головною її особливістю була концентрація військово-морських сил не біля власних берегів, а біля берегів противника. Так, до Дюнкерка була спрямована ескадра коммодора Бойса, з метою перешкоджати можливим наступальним операціям ворога. Неподалік, на Ярмутському і Даунському рейдах його підстраховувала інша ескадра коммодора П. Бретта. Пройти з Тулона в Атлантику французам не дозволяла флотилія адмірала Боскауена. У водах метрополії очолити найбільший флот доручили адміралу Е. Хоуку. Йому пропонувалось встановити систематичну блокаду Бреста – головного атлантичного порту Франції. Інформацію про пересування сил противника отримували від фрегатів, розподілених по різним секторам навколо Британських островів і прилеглого французького узбережжя.

Важливо відзначити, що, незважаючи на переслідування головної оборонної мети, ця стратегія також дозволила відрізати морське сполучення метрополії противника від його володінь за океаном і надала, в свою чергу, свободу дій британському флоту.

Ще одним заходом, який торкнувся морських інтересів Великої Британії, стало прийняття в травні 1759 р. білля «Про обмеження піратів» [395, р. 401]. Збільшення кількості піратських нападів британських судів на кораблі нейтральних держав, що перевозили французькі колоніальні товари, цілком підпорядковувалось інтересам комерційних кіл. Останні і чинили найбільшу протидію цьому біллю. Однак в умовах постійної антибританської дипломатичної активності Шуазеля цілком реальна була загроза об'єднання флотів постраждалих держав з французьким. Тому Пітту довелось постаратися, щоб переконати парламентаріїв у необхідності прийняття цього непопулярного рішення.

В умовах можливого вторгнення дії Пітта вирізнялись великою холоднокрівністю у порівнянні з попереднім кабінетом Ньюкасла. Якщо останній, піддавшись паніці, не зміг вчасно відправити на підтримку о. Менорка необхідні підкріплення, то Пітт, в свою чергу, вживши необхідні заходи для захисту, не дозволив противнику диктувати собі новий сценарій ведення війни. Найвиразніше це проявилось в організації нової літньої кампанії в Північній Америці.

Робота над її планом велась ще з осені 1758 р. Як і раніше ця частина світу мала найбільший пріоритет в очах Пітта. Головною метою був Квебек – столиця Нової Франції, за підкоренням якої неодмінно послідували б усі інші французькі володіння. Згідно з розробленим планом, вторгнення передбачалося здійснювати по двом напрямкам: перший зі сходу через р. Св. Лаврентія, відправною точкою якого був Луїсбург, до Квебеку; другий із заходу від озера Шамплейн через р. Гудзон до Монреалю. Додатковою стала експедиція проти форту Ніагара, так як цей важливий пост контролював район Великих озер і зв'язував лінію французьких комунікацій з долиною Огайо [309, р. 100].

Як показувала практика попередніх років, найбільш важливою умовою в досягненні позитивного результату місії був правильний вибір керівників кампанії. Тому закономірним стало зняття з посади головнокомандувача британських сил в Америці генерала Еберкромбі, в результаті дій якого була не тільки програна битва під Тікондерого, але й зірвано подальший наступ британських військ. На його місце був призначений тріумфатор облоги Луїсбурга – генерал Дж. Амхерст. Однак затвердження на такому важливому посту зовсім не означало, що саме йому буде доручена основна операція майбутньої кампанії. Спираючись на численні рапорти минулого року, де підкреслювались особливі заслуги іншого героя підкорення Луїсбурга – Дж. Уолфа, керувати облогою Квебека Пітт доручив саме йому [399, р. 401].

Уолф, безсумнівно, мав талант воєначальника і вважався після смерті Хоу кращим офіцером британської армії в Америці, хоча деякі сучасники відзначали його схильність до жорстокості і надмірну імпульсивність. Він мав безліч впливових покровителів в метрополії. Так, завдяки рекомендації Лігоньера восени 1758 р. він зміг особисто зустрітися з Піттом, коли прибув у Лондон.

Внаслідок чого і отримав незалежне командування в операції проти Квебека. Єдиний сумнів викликало підірване здоров'я Уолфа, після тривалого плавання через океан. Але його рішучий настрій виявився більш переконливим.

Ще одна важлива зміна торкнулась керівництва військово-морськими силами. Колишнього головнокомандувача адмірала Боскауена, як було зазначено вище, поставили на чолі середземноморського флоту, а в Америці на його місце призначили більш молодого і, за запевненнями багатьох, хороброго, адмірала Р. Сандерса.

До підготовки операцій, як і в попередньому році, Пітт підійшов досить серйозно. Вивчивши звіти довірених осіб про стан Квебека, він дізнався, що місто було погано забезпечено продовольством, а колоністи, зайняті військовими приготуваннями закинули сільськогосподарські роботи. Тому необхідно було блокувати будь-які поставки у місто. Для цього Пітт наказав, як тільки навігація по р. Св. Лаврентія буде можлива, направити туди судна для обмеження ворожих пересувань. З консультацій з інженером П. Макіларом, який в результаті полону провів в столиці Канади протягом року, була отримана детальна інформація про фортифікації міста і його найбільш уразливі місця. Судження цієї людини лягли в основу міністерського плану захоплення Квебека [309, р. 102].

Також Пітт продовжив практику залучення до боротьби колоніальних сил і відправив губернаторам колоній відповідні розпорядження [217, р. 414 – 420]. У них було вказано сформувати таку ж кількість військ, як і в попередньому році, побудувати транспортні судна для переміщення армії по річці і заздалегідь підготувати всі необхідні припаси. Війська північних провінцій повинні були брати участь у зіткненнях біля озер Шамплейн та Онтаріо і звідти просуватись до Квебеку, в той час як південні повинні забезпечити захист власних кордонів.

Відносно командування військами Пітт зазначав, що певна свобода дій згідно з обставинами, що склалися, за офіцерами зберігалась, але відступати від основного плану намічених дій не дозволялось.

Що стосується британських противників, то напередодні чергової й, по суті, вирішальної сутички в Північній Америці ніяких заходів для захисту своїх колоній вони не вжили. Коли інтендант Монкальма – Л. А. де Бугенвіль прибув до Парижа з доповіддю про стан справ і запитом про надання життєво необхідної для

Нової Франції допомоги, він отримав відмову. Військовий міністр Бель-Іль пояснював це наступними причинами: по-перше, всі основні ресурси країни в цей момент були кинуті на підготовку наступальної операції проти Великої Британії; по-друге, якби навіть метрополія і відправила бажані підкріплення, з огляду на британську перевагу на морях і блокування гирла р. Св. Лаврентія, вони навряд чи досягли б місця призначення; по-третє, Державна Рада дотримувалась думки, що на даному етапі війну за Новий Світ можна виграти лише у Старому, а її голова Шуазель і зовсім вважав, що війна у Північній Америці вже практично програна. Тому Бель-Іль рекомендував французьким головнокомандувачам сконцентрувати всі свої сили на обороні найбільш важливих стратегічних пунктів і постаратись їх утримати. «Якою б маленькою не була та область, – писав він Монкальму, – яку ви зможете втримати, дуже важливо зберегти свою присутність у Північній Америці, оскільки якщо одного разу ми будемо повністю витіснені з цієї країни, повернутися назад буде практично неможливо» [250, р. 141]. Не отримав підтримки Бугенвіль так само і від короля Людовика XV, і його фаворитки Мадам де Помпадур. Так, озброївшись невеликою кількістю провіанту і боєприпасів, і найкращими побажаннями Двору, він прибув у травні 1759 р. назад у Канаду.

Таким чином, співвідношення сил у Північній Америці перед початком військової кампанії 1759 р. було цілком на користь британців. Якщо можливості французької армії обмежувались 20 000 чоловік, з яких лише 3 500 регулярних військ і 1 500 навчених колоністів, а решта ополчення й індіанські союзники, то британці мали близько 30 000 регулярної армії і близько 20 000 колоніальних військ [395, р. 398]. Крім того важливим виявився успіх британців в залученні союзників. За результатами Істонського конгресу один з найбільш могутніх північноамериканських союзів племен – конфедерація шести племен ірокезів з нейтральної зайняв пробританську позицію, а постійні союзники французів племена делаверів позначили свій нейтралітет [62, с. 225].

У момент підготовки до літньої кампанії в Лондоні несподівано розігралась чергова політична інтрига проти Пітта, яка загрожувала зірвати всі його плани. У середині квітня 1759 р. національний запас Великої Британії впав на 10%. Як наслідок, знизилась активність на ринку, а також довіра до виплат за державною позикою. Пруський посол у Лондоні барон Кніпхаузен бачив у цьому

наслідок невдалих фінансових операцій, що проводились казначейством на чолі з Ньюкаслем. Але противники Пітта, які схилились до завершення війни, використовували цю ситуацію, щоб дискредитувати його дорогу експансіоністську політику. З'явилась реальна загроза укладення сепаратного миру з Францією за його спиною. Однак у справу втрутився прусський король Фрідріх II, який побоювався подібного розвитку подій.

За пропозицією його послів і за посередництва Пітта була розіграна наступна політична комбінація. Фрідріх сам виступив з ініціативою укладення миру шляхом скликання Європейського конгресу. З цією пропозицією він звернувся до французького і британського дворів. В останньому він не зустрів протидії ні з боку короля, ні кабінету. Однак, що стосується першого, за твердженням посла Фрідріха в Лондоні, очікувати, що там, в момент колосальних втрат за океаном і підготовки наступальної операції у відповідь, підуть на укладення миру з Великою Британією, не доводилось, це було можливо лише у разі повернення французьких колоній [354, р. 237]. Тому з даної пруссько-британської мирної ініціативи нічого не вийшло. Провал мирних переговорів, проте, досяг своєї справжньої мети – показав громадськості, що як Пітт, так і Фрідріх не були противниками миру, а також зірвав будь-які інші таємні спроби укласти сепаратний мир.

Досягнувши сприятливих умов для продовження боротьби, Пітт узявся за збільшення британських сил за океаном. У січні 1759 р. в Індію був направлений знов сформований полк під командуванням Е. Кута, а також через кілька місяців на підтримку боротьби ОІК з французькими конкурентами уряд виділив 20 000 ф.ст. [395, р. 399].

В самій Індії після провальної спроби французів взяти Мадрас позиції британців лише посилились. В рядах армії противника розігрався бунт, пов'язаний з несплатою жалування. На його придушення Лаллі довелось пустити значні кошти з і без того спорожнілої скарбниці французької ОІК. У той час як Р. Клайв, скориставшись відволіканням сил французів на облогу Мадраса та їх подальшою дезорганізацією, вирішив завдати їм удар в іншому регіоні. Для цього він спорядив експедицію на чолі з полковником Фордом проти французьких «Північних Сіркар». В результаті 8 квітня 1759 р. після двомісячної облоги

Масуліпатам, головне місто і порт регіону, перейшов до рук британців, а низам Декана Салабат Джанг, в свою чергу, визнав права найсильніших. Комерційний збиток французької ОІК від цієї втрати склав 8 – 9 лакхів рупій [197, р. 177].

До того ж Клайву в Бенгалії довелося несподівано зіткнутись з новою загрозою. Ще з кінця 1758 р. британський ставленик Мир Джаффар, намагаючись обмежити вплив своїх покровителів, вступив в таємне листування з голландцями з метою залучити їх в регіон на більш вигідних для себе умовах. У липні 1759 р. голландці заручилися також підтримкою наваба з Ауда, вступивши з ним у союз, і вже у жовтні 7 їх кораблів, які перевозили європейських і малайських солдат, увійшли в р. Хуглі. До Форту Уільям було направлено меморандум, в якому згадувались минулі зловживання англійців на морі та загрози в разі можливого перешкодження проходженню голландського флоту через річку [400, р. 127]. Слідом за цим, за підтримки бенгальського наваба, 7 британських кораблів було захоплено, у Фальті та Райпурі зняті британські прапори, а також спалені будинки агентів Компанії.

У відповідь на ці дії голландців Клайв спорядив військо, очолюване Фордом. Полковник знову зміг успішно впоратись з покладеною на нього місією: 19 листопада він окупував голландську факторію в Барнагорі, далі рушив на Чінсуру і вже 24 листопада зміг зайняти її. Вирішальна битва цієї кампанії відбулась біля Бідерри і перемогу в ній здобув Форд. Відповідно до укладеної угоди голландці зобов'язались не утримувати в Бенгалії понад 125 європейських солдат, а також виплатити компенсацію за завданий збиток британській ОІК, британці, в свою чергу, пообіцяли повернути всі захоплені в ході кампанії кораблі противника [400, р. 129].

Крім організації військових експедицій не менш важливою була діяльність Р. Клайва й у відстоюванні експансіонізму в Індії. З цією метою в січні 1759 р. він відправив в метрополію свого агента Уолша з листом до Пітта [211, р. 121]. У ньому Клайв намагався переконати першого міністра збільшити військову допомогу уряду, оскільки влада ставленика британців в Бенгалії – Мир Джафара не була твердою, а власних сил для захисту і подальшого зміцнення британських позицій у головнокомандувача не вистачало. Додатковий контингент з 2 000 європейських солдат, за його словами, міг би докорінно змінити ситуацію і

дозволив би Компанії міцно затвердити своє панування в регіоні. Наполягаючи на необхідності більш активного залучення метрополії, він писав, що «распоряджатись настільки великою територією, можливо, не під силу торговельній компанії. Є побоювання, – продовжував Клайв, – що вона не здатна самостійно утримати настільки велике володіння без державної підтримки. Тому я наважився звернутись до вас, Сер: чи можливо, реалізувати цей задум, який згодом може привести до ще більших придбань, руками уряду» [215, р. 389 – 390].

Що стосується вигід, які придбала б Велика Британія, полковник відзначав: «судіть самі, чи повинен щорічний прибуток в два з лишком мільйона фунтів стерлінгів, разом з володінням трьома провінціями (в Бенгалії – В.Г.), що рясніють найціннішими продуктами природи та мистецтва, бути об'єктами суспільної уваги. І що може бути гірше для нації, ніж не вживання необхідних заходів для того, щоб захистити це придбання, – придбання, яке під керівництвом такого здібного і незацікавленого (у власній вигоді – В.Г.) міністра, склало б джерело величезного багатства для королівства, і, можливо частково, було б засобом до зменшення ваги тягаря (державного – В.Г.) боргу, під тиском якого ми в даний час працюємо» [215, р. 390].

Виходячи з цього, в поглядах Клайва можна простежити спадковість ідей, що відстоювались раніше французьким головнокомандувачем Ж. Ф. Дюпле. Однак, якщо останній намагався переконати в цьому директорів французької ОІК, оскільки їх Компанія була підпорядкована державі, а члени її правління, по суті, були державними чиновниками, то Клайву в своїх пропозиціях доводилось рахуватись з незалежним становищем комерційної компанії. Натрапивши так само, як і Дюпле в минулому, на несхвалення директорів ОІК, єдиною можливістю подальшого проведення експансії для Клайва залишалось заступництво лондонського уряду. Тому звернення до його фактичного голови, який відстоював ідеї розширення заокеанських володінь, стало цілком закономірним кроком британського головнокомандувача.

23 листопада 1759 р. У. Пітт прийняв агента Уолша і обговорив з ним отриманий лист. Про зміст цієї бесіди можна дізнатись зі звіту, складеного Уолшем і відправленого 26 листопада Клайву [289, р. 126 – 128]. Спочатку Пітт відразу ж підкреслив, що намір полковника він знаходить цілком «практичним» і

«по суті, дуже корисним» [Там само, р. 126]. Але, як він далі зауважив, надана ОІК хартія буде діяти ще 20 років, а протягом цього часу, як показувала практика тих років, право власності на завоювання і придбання в Індії присуджувалось не Короні, а Компанії. Крім того «він сказав, – писав Уолш, – що складність у досягненні мети цього підприємства не була значною, під керівництвом такого генія, як полковник Клайв. Однак збереження цього придбання виявилось б проблемою, оскільки малоімовірно, що згодом його замінять люди придатні до такого завдання» [Там само, р. 126 – 127]. У відповідь Уолш запевнив Пітта, що якщо держава відмовиться від цього плану, рано чи пізно його буде змушена втілити сама Компанія, причому не стільки через комерційні вигоди, скільки з метою власної безпеки. «Здавалось, він усвідомлював це, – писав Уолш, – але, наскільки я міг судити з подальшого ходу бесіди, був готовий залишити свободу дій за Компанією» [Там само, р. 127]. Крім цього Уолш згадав про французьких суперників, які, на його думку, в майбутньому збирались сконцентрувати свої основні сили на боротьбі за індійські володіння, про що свідчили плани Дюпле, листи Бюссі та підкріплення для Лаллі, які на щастя не досягли наміченої цілі.

У розмові Пітт поцікавився думкою Уолша щодо о. Маврикія та його значення для французьких колоній в Індії. Агент спробував викласти все, що йому було відомо про цю стратегічну базу, але для більш точного уявлення порекомендував досвідченого офіцера Спіка, знання якого в цьому питанні були глибші. По завершенні бесіди, як зауважив Уолш, перший міністр натякнув, що впродовж поточного сезону в Індію все ж буде відправлено підкріплення з 1 000 осіб на 4 лінійних кораблях, але через виявлену на той час загрозу вторгнення французів на Британські острови точної дати він не міг йому сказати.

Втім, відзначемо, що встановленню британського панування в Індії сприяв не тільки Клайв. На морі до цього прагнув адмірал Покок. Після ремонту кораблів в Бомбеї він крейсував біля Цейлону в надії зустріти флот Д'Аше і не дозволити йому пройти з можливим підкріпленням до Пондішері. Коли французький адмірал все ж з'явився у вересні 1759 р. Покок негайно атакував його, хоча співвідношення сил було не на його користь: 11 лінійних кораблів французів проти 9 британських. Результат битви, як і двох попередніх, залишився не визначеним. Після кровопролитного бою ескадра Д'Аше рушила до Пондішері, а

Покок не зміг її переслідувати через численні ушкодження своїх кораблів. Але втрати у складі: близько 886 осіб французів і 569 британців, дають підстави історикам вважати дії Покока більш успішними [197, р. 182] Однак про успіх Покока свідчить не стільки кількість убитих французьких моряків, скільки подальші дії його противника біля Коромандельського узбережжя.

Після прибуття в Пондішері Д'Аше передав місцевій владі залишок отриманої з метрополії фінансової допомоги – 800 000 ліврів, решту він вже встиг розтратити на потреби свого флоту [47, с. 178]. Після чого під приводом морського крейсування біля Масуліпатама він вирішив покинути місто. Лаллі, Бюссі та губернатор Пондішері Лейрі шляхом умовлянь і погроз намагались зупинити адмірала від згубного для майбутнього французької Індії кроку. Однак, залишивши 500 солдатів з регулярної європейської армії, яких Д'Аше повинен був відправити в метрополію, 1 жовтня він все ж покинув Коромандельське узбережжя. І хоча ще рік адмірал перебував на Іль-де-Франсі, до Індостану він більше не повертався. Так французька влада в Індії остаточно втратили підтримку з моря. «З цього моменту результат визначився. – писав А. Т. Мехен, – Англіїці продовжували отримувати підкріплення з Європи, тоді як французи не отримували таких...» [68, с. 344].

В діях французького адмірала багато дослідників вбачають спробу уникнути ще одного зіткнення з Пококом, який на відміну від свого ворога був більш рішучий і не боявся вступати до бою з противником, що переважав його не тільки кількісно, але й якісно (французькі кораблі були могутніші британських) [65, с. 344]. До слова, Покок також незабаром відплив з Індії, але зробив він це, на відміну від Д'Аше, на підставі розпорядження уряду, залишивши замість себе на чолі флоту свого колишнього підлеглого віце-адмірала Стівенса [211, р. 127].

Досягнуті успіхи британських головнокомандувачів армії та флоту в Індії, втім, не змінили позиції лондонського уряду. Продовжуючи направляти невеликі військові підкріплення на захист позицій ОІК, основну увагу і сили кабінет продовжував приділяти боротьбі в Північній Америці, прагнучи остаточно витіснити противника з регіону. Тому з кожним роком військові кампанії набували там все більш запеклого характеру.

З початком чергової кампанії 1759 р. наступ на Канаду згідно з планом здійснювався із заходу і сходу практично одночасно. Зі східного фронту діяв головнокомандувач Дж. Амхерст. Перед початком своєї експедиції він розділив надані йому війська на три частини. Перший підрозділ з 4 000 осіб на чолі з Стенвіксом він направив на допомогу невеликому гарнізону форту Пітт і до поселень, розташованих біля озера Ейр. Другий з 5 000 на чолі з Прайдоксом – проти форту Ніагара. Третій 11 000 підрозділ, який наполовину складався з регулярних частин, він очолив сам і пішов проти форту Тікондерого [396, р. 7]. Невдалий для Еберкромбі форт на цей раз взяти виявилось досить просто. Коли 23 липня війська Амхерста підійшли до нього – з'ясувалось, що французів тут вже не було, вісім днів по тому з такою ж ситуацією британці зіткнулись і біля Краун Пойнта. Французьке військо під керівництвом генерала Ф.-Ш. Бурламака відійшло з цих укріплень до Іль-а-Нуа біля озера Шамплейна, звідки могло вести тривалий опір без ризику бути оточеним.

Пояснювалось це тим складним становищем, в якому опинились французи перед початком кампанії. Брак сил змусив Монкальма сконцентруватись на захисті основних стратегічних пунктів. Такими вважались: Квебек, Монреаль і підступи до нього біля озера Онтаріо, форт Ніагара, і підрозділ Бурламака біля озера Шамплейн. Стрімкий наступ британців із заходу міг значно збільшити шанси армії Уолфа проти Квебека, тому робилось все можливе, щоб затримати цей поступ.

24 липня успіху досягла британська експедиція проти форту Ніагара. Гарнізон цієї неприступної фортеці, очолюваний капітаном П. Пушо, після запеклої оборони здався британському головнокомандувачу Джонсону, який змінив на цій посаді загиблого Прайдокса [368, р. 379]. В цей же день на допомогу обложеному прийшло франко-індіанське з'єднання, але Джонсону вдалось розбити і його. Внаслідок знищення цих сил зникла всяка загроза форту Пітт, куди раніше на допомогу був направлений загін Стенвікса. В ході операції проти форту Ніагара британське військо отримало значну підтримку з боку індіанських союзників – ірокезів. Союз шести племен розраховував, що після того як французи будуть витіснені з долини Огайо цей регіон перейде під їх контроль, але незабаром вони переконались у зворотньому. Як писав Ф. Маклін: «ірокези

занадто пізно з'ясували, що, зробивши з себе слухняних пуделів Амхерста, вони зменшили свій вплив серед інших племен» [62, с. 249].

Після цього Амхерст наказав бригадиру Гейджу атакувати французькі поселення на захід від Монреаля, але Гейдж визнав неможливим виконання завдання виснаженими силами свого загону [250, р. 142].

Незважаючи на відносно успішний результат операцій, Амхерст все ж не скористався цим, щоб швидше приступити до наступного етапу кампанії – відправитись на допомогу армії Уолфа для облоги Квебеку, як було заплановано спочатку. Замість цього він наказав зміцнювати захоплені французькі форти і будувати судна, на яких його військо змогло б безпечно пройти через озеро Шамплейн до Квебеку. Не отримуючи жодної звістки зі східного фронту протягом всієї кампанії, головнокомандувач не знав, чи варто було взагалі рухатись у тому напрямку і ризикувати в разі невдачі Уолфа. Тривалі роботи привели до того, що в жовтні через погіршення погодних умов йому довелось відкласти це підприємство. Але на той час операція Уолфа вже була завершена.

Під час військових дій на східному фронті Уолф зіткнувся з більш запеклим опором ворога. Складність операції по захопленню Квебека полягала не тільки в неприступності самої фортеці, а й співвідношенні сил. Якщо в розпорядженні британського головнокомандувача перебувало 8 600 осіб, то у його противника маркіза де Монкальм – більше 15 000, переважно ополченців [250, р. 143]. Однак британці могли спиратись ще й на потужний флот Сандерса, який складався з 22 лінійних кораблів. Перед початком експедиції Уолф поділив свої війська на три частини, на чолі яких поставив бригадирів: Р. Монктона, Дж. Тауншенда і Дж. Мюррея.

З Луїсбурга британська армія вийшла 4 червня. Пересування здійснювалось по р. Св. Лаврентія, орієнтуватись на якій допомагали найняті французькі лоцмани. Хоча сплаватися виявилось досить складно, проте, в ході пересування британці не зустріли жодного опору. 26 червня ескадра досягла острова Орлеан, розташованого неподалік від Квебека, і після висадки військ він перейшов під британський контроль. З цього і почалась визначна не тільки для історії Канади, а й Британської імперії облога Квебека, її подробиці не раз висвітлювались багатьма істориками [333, р. 311 – 339; 210, р. 417 – 476;

189, p. 144 – 210; 399, p. 436 – 494; 269, p. 241 – 305; 62, с. 329 – 348, 449 – 491]. Тому позначимо лише найбільш важливі етапні події.

Слідом за появою британського флоту французи зробили невдалу спробу підпалити його. У той же час загін бригадира Р. Монктона зміг зайняти висоти Пойнт-Леві, звідки почалось бомбардування міста. Послідувала війна на виснаження: верхня частина Квебека була зруйнована, почастишали випадки дезертирства і сутичок невеликих загонів. Але місто трималось. 31 липня «червоні мундири» здійснили наступ в районі р. Монморансі та зазнали нищівної поразки, в результаті якої з'явилась реальна загроза провалу всієї операції. Тому весь наступний місяць пройшов в очікуванні допоміжної армії Амхерста. Партизанська війна і спустошення довколишніх сіл не вплинули на стратегічну розстановку сил. Усвідомивши, що ніяких підкріплень не прийде, Уолф 2 і 9 вересня написав два листа Пітту та його колезі графу Холдернессу, в яких виклав причини невдалого проведення операції, туманні перспективи її продовження і можливого відступу назад у Луїсбург [399, p. 469 – 475].

Проте головнокомандувач не міг не скористатись останньою спробою піти на штурм. На військовій раді він затвердив запропонований бригадними генералами план наступу біля узбережжя Пуент-о-Трембль. Але в останній момент Уолф прийняв несподіване рішення висадитись поблизу Квебека у невеликій бухті Ан-дю-Фулон. В ніч з 12 на 13 вересня він здійснив успішну висадку на узбережжя і вийшов на рівнину Авраама, де і відбулась знаменита битва. Під час неї загинули обидва великих головнокомандувача: першим на полі бою був смертельно поранений Дж. Уолф, а дещо пізніше і маркіз де Монкальм. Перед смертю британському головнокомандувачу доповіли, що війська ворога «біжать». Віддавши наказ відрізати їм шлях до відступу, Уолф помер [189, p. 201]. Однак дезорганізована британська армія не змогла цього зробити, наслідком чого стала необхідність проведення військової кампанії в наступному 1760 р.

Втім, з перемогою на рівнинах Авраама і взяттям Квебека кінець у боротьбі за панування у Північній Америці був визначений. Тому результат цієї битви і облоги Квебека прийнято розглядати, як одну з найважливіших подій у долі Британської імперії. Зокрема, Ф. Маклін писав: «Взяття Квебека, ймовірно, було найбільшим успіхом у рік перемог. Безумовно, воно мало найважливіші

наслідки. З цього подвигу народилась легенда про Вульфа як про справжнього засновника (навіть більше, ніж Клайв в Індії) першої Британської Імперії» [62, с. 488 – 489].

Крім того результат битви за Квебек мав безпосередній вплив і на долю кабінету, керованого Піттом. У разі невдачі всю провину поклали б на прем'єра, як на автора дорогої політичної концепції. Тому, коли 14 жовтня він отримав песимістичний лист від Уолфа, він відразу ж передав його пресі, в надії, хоча б частково зняти з себе провину в разі, здавалося б, неминучої поразки [396, р. 10]. Однак буквально через два дні в Лондон прийшло нове повідомлення про триумфальну перемогу і героїчну гибель генерала.

Ця новина викликала небувалий захват не тільки самого Пітта, а й багатьох його співвітчизників. На честь перемоги палили багаття в усіх містах королівства, а також в Устерхемі – селі, де народився Уолф. У церкві Св. Павла відслужили подячний молебень. 21 листопада на засіданні парламенту під час обговорення питання про встановлення пам'ятника завойовнику Квебека у Вестмінстерському абатстві, Пітт виступив з палкою промовою на його честь, переказаною згодом Г. Уолполом: «Спроби провести паралелі з історією Греції та Риму меркнуть перед величчю моменту... Жах ночі; крута скеля, взята Уолфом; імперія, приєднана до Англії, жменею людей; і велична трагедія смерті, яка прославила його, – у Стародавній історії немає подібних прикладів» [391, р. 229 – 230].

Звістка про падіння Квебека була зустрінута з не меншим натхненням і в тринадцяти британських колоніях. Адже фактичне знищення французької загрози для американських колоністів означало кінець періоду безперервних англо-французьких колоніальних війн, і в довгостроковій перспективі було ще більш значущою подією, ніж для жителів метрополії. З того моменту в історії північноамериканського континенту почався зовсім інший, новий етап. Як писав про це британський дослідник А. Бредлі: «Вона (перемога біля Квебеку – В.Г.) не тільки надала Канаду Англії та встановила постійну перевагу англо-саксонської раси в Північній Америці, але, по суті, саме тоді, а не в Йорктауні були засновані Сполучені Штати» [189, р. 210].

В момент вирішальних сутичок за океаном у водах метрополії також відбулись події, що істотно вплинули на результат протистояння. Глава

французького уряду герцог де Шуазель продовжував розробляти план вторгнення до Великої Британії. На засіданні Державної ради 14 липня, на якому крім ініціатора були присутні міністри Бель-Іль, Беррьєр, Сілуєт, маршали д'Естре та Субіз, були остаточно затверджені основні положення підприємства. Серед них найбільш важливими вважались дві експедиції: перша, як і раніше, була спрямована на південь Англії в Портсмут, куди з Гавра доставлялася б армія Субіза; друга – до шотландського узбережжя, куди з Бреста у супроводі флоту Конфлана конвоювали б війська під керівництвом герцога д'Огюльона. В рамках другої експедиції було так само запропоновано подальше переміщення флоту Конфлана у Вест-Індію, де він повинен був розбити британського адмірала Мура, повернути Гваделупу і здійснити захоплення Ямайки [62, с. 382]. Хоч ця операція була схвалена, її все ж відклали на невизначений термін. Крім того, у Дюнкерку споряджалась допоміжна експедиція під керівництвом відомого пірата Ф. Туро з метою нанесення відволікаючого удару по Ірландії.

Тим часом, завдяки старанням британського уряду і розробленої ним військово-морської стратегії, вдалось значно знизити шанси противників на успіх. Все літо тривала блокада Бреста, Тулона й інших важливих французьких портів, що не давало можливості французам посилити свої позиції за океаном. Так само британці вдалились до випробуваного методу минулих років і здійснили на початку липня напад на великий французький порт – Гавр, в ході якого ескадра коммодора Дж. Роднея бомбардувала місто протягом декількох днів [172, р. 111]. І хоча великого збитку нанести не вдалось, проте, психологічний результат мав певну вагу.

Однак краще всього перевага цієї оборонної системи була продемонстрована 17 серпня того року. Коли Тулонська ескадра адмірала Де ла Клю, скориставшись тимчасовою відсутністю адмірала Боскауена, спробувала вночі в тумані пройти через Гібралтар, але була помічена сторожовим фрегатом, після чого почалось переслідування. В ході втечі флотилія Де ла Клю роз'єдналась: одна частина кораблів пішла в Кадіс, а інша разом з адміралом, не маючи можливості врятуватись від швидкохідних британських кораблів, викинулась в затоці Лагуш на португальське узбережжя. Однак, незважаючи на міжнародні морські закони тих років, узбережжя нейтральної держави їх не

врятувало. Боскауен, керуючись розпорядженням Адміралтейства, – за всяку ціну не дозволяти тулонському флоту вийти в Атлантику і з'єднатись з брестським – без роздумів захопив два французьких корабля, а решту спалив [158, р. 168]. Із захопленими трофеями Боскауен відправився в метрополію, залишивши свого заступника Бродріка блокувати решту тулонського флоту в Кадісі. Португалії згодом принесли лише формальні вибачення, чим підтвердилось залежне становище цієї держави по відношенню до Великої Британії.

Так, завдяки вмілим діям Боскауена Велика Британія здобула стратегічну перевагу, в той час як перспективи Франції на успіх в подальших морських пересуваннях значно знизились. Щонайменше, вторгнення армії Субіза в Портсмут відкладалось.

Перемоги британців, однак, не зломали рішучий настрій Шуазеля. Він не збирався відступати і все ще сподівався використати брестський флот для висадки в Шотландії. Але остаточного плану щодо того як варто проводити вторгнення не було до останнього моменту. Головнокомандувач брестським флотом – маршал Конфланс наполягав, що армію слід перекидати за посередництва всіх наявних військово-морських сил. Тоді як морський міністр Беррьєр вважав, що спочатку необхідно дати генеральний бій.

Втім, остаточні коригування в плани французів внесла погода. В результаті розпочатого західного шторму 7 листопада флот Е. Хоука, що блокував Брест, був змушений відплити в Торбей. Це дозволило безперешкодно увійти в Брест флоту Бомпара, який прибув з Вест-Індії. Використовуючи надану можливість, Конфланс після закінчення шторму 14 листопада вийшов у море зі своїм посиленням флотом з 21 лінійного корабля. В цей же день і Хоук покинув Торбей з флотом із 23 лінійних кораблів, в якому також відбулось поповнення за рахунок ескадри Сандерса, яка повернулася з Північної Америки. Коли Хоук з'явився біля Бреста, ворога там вже не було. З отриманих відомостей він дізнався, що Конфланс ліг на курс на південь, і негайно почав переслідування.

Вранці 20 листопада флот Хоука наздогнав Конфланса, коли той намагався розбити невелику ескадру британського комодора Даффа, який крейсував біля Кіберону. Французький адмірал не наважився вступати до бою з переважаючими силами противника і спрямував до Кіберонської бухти. Банки і мілини цієї затоки

повинні були послужити захистом проти британського флоту, який, на його думку, не наважився б слідувати за ним. Однак Хоук, незважаючи на сильний вітер і штормове море, не побоявся небезпеки і пішов в атаку. У морській битві, що відбулась, французький флот був повністю розсіяний: 11 кораблів врятувались в дрібних водах р. Вілен, 8 відступили до Рошфора, 1 взятий в полон, а решта знищена, в тому числі і флагманський, який викинувся на берег, щоб не дістатись в якості трофея противнику [58, с. 94]. Втрати британців були відносно невеликі: лише 2 корабля, що сіли на мілину, а також 300 осіб проти 2 500, що втратили французи.

Так відвага і талант британського адмірала Хоука привели до знищення в Кіберонській бухті французького флоту, а ідея вторгнення до Великої Британії стала неможлива. На думку А. Т. Мехена: «битва 20-го листопада 1759 року була Трафальгаром цієї війни, і хоча блокада залишків французького флоту, що стояли у Вілені та Рошфорі, ще підтримувалась, англійські флоти були тепер вільні для дій проти колоній Франції, а пізніше і проти колоній Іспанії, енергійніше, ніж будь-коли раніше» [68, с. 338].

Ця тріумфальна морська битва стала логічним завершенням військової кампанії 1759 р., під час якої британці змогли здобути цілий ряд видатних перемог в колоніях і на морі. Тому не дивно, що в британській історіографії загальноприйнято називати 1759 р. – «роком перемог».

Більш того, деякі історики, зокрема Ф. Маклінн, схильні вважати цей рік визначальним не тільки в рамках поточного англо-французького протистояння, а й в історії Британської імперії в цілому. «1759 рік виявився для нього (Пітта – В.Г.) подібним мрії. Він перетворив Королівський Флот в стрижень своєї глобальної стратегії, а успіхи, яких вдалось домогтись, перевершували всі найсміливіші очікування. Морська могутність дозволила здобути перемогу в боротьбі за Вест-Індію, розгромити Францію у війні за панування в Північній Америці і зірвати всі плани контрнаступу Шуазеля... Тепер Британія, безсумнівно, стала великою державою. Можливо, цей момент – її найвеличніший в усі часи. Вона контролювала морські шляхи світу: в Північну Америку, до островів у Карибському морі та на Схід» [62, с. 599].

Існує й інша точка зору, що належить Дж. Корбетту, у відповідності до якої, кампанія, що завершилась перемогою, ознаменувала кінець лише першої фази поточного англо-французького протистояння [211, р. 71]. Поділяючи стратегію ведення будь-якої війни в цілому і тієї, що розглядається, зокрема на дві фази, Корбетт відзначав, що метою першої є знищення військових сил противника, як засобів для нападу і захисту своїх інтересів, метою другої – встановлення панування над противником шляхом максимального тиску на нього, щоб в результаті він все ж прийняв найбільш вигідні умови.

Так, якщо Маклінн стверджував, що з досягненням безлічі видатних перемог за океаном Велика Британія де-факто встановила своє панування, то Корбетт розглядав ці перемоги лише як частину незавершеної боротьби, під час якої ще треба було відстояти свої завоювання і змусити противника їх прийняти. Враховуючи подальші події, останнє твердження представляється більш вірним.

Кінець військової кампанії 1759 р. змусив противників Британії зіткнутись з серйозними наслідками і переглянути план подальших дій. Фінансова система Франції була остаточно розстроєна, грошей на продовження війни не було. Після знищення флоту сполучення з колоніями було перервано, а проблема їх збереження ставала лише питанням часу. Торгівля також виявилась нічим не захищена. Тому укладання миру з найбільш сприятливими умовами стало головною метою для Шуазеля.

У той же час у Лондоні, внаслідок досягнутих успіхів за океаном так само зросло прагнення до миру. Незадовго до перемоги біля Кіберону, 13 листопада, Пітт виступив з промовою в парламенті. У заключній її частині він, демонструючи свою прихильність до загальної тенденції, підкреслив, що в даний момент схиляється до миру. «Будь-хто, говорив він, міг давати поради йому під час війни; хто тепер може порадити такий мир, який задовольнив би всіх?» – писав Г. Уолпол [391, р. 226].

Хоча позначена тенденція була далеко не однорідною. Різниця інтересів згодом вилилась у формуванні двох основних підходів до завершення колоніального протистояння [400, р. 282]. Перший підхід представляв спадкоємець престолу принц Уельський і його партія «Лейстерський дім», виступаючи за зверхність інтересів Великої Британії за океаном відносно

континентальних і союзницьких – Ганновера та Пруссії. Другий підхід відстоював король і його сподвижники, які навпаки підтримували континентальну ідею не тільки збереження, а й розширення ганноверських володінь. З цією метою король всерйоз допускав можливість обміну Канади, на що французи дивились з великим піднесенням. Союзники Пітта, особливо лорд Тампл, підтримували перше угруповання, у той час як Ньюкасл зі своїми людьми виступав на стороні короля, з умовою про необхідність залучення до підписання миру і Пруссії.

На тлі такого поділу Пітт все ж мав власний погляд. На його думку, було необхідно продовжувати боротьбу до остаточного розгрому противника і повного завоювання Канади. Але він не міг публічно заявити про це, тому що ця думка не відповідала настроям більшості політичних угруповань і могла лише стати додатковою зброєю для його опонентів. Йому доводилось завуальовано зривати спроби мирного врегулювання для продовження війни і задіяння усіх можливих сил для останньої військової кампанії в Північній Америці. Зокрема, великим успіхом Пітта стало схвалення в парламенті нової рекордної суми для продовження військових дій – 15 503 563 фт.ст., а кількість армії досягла 100 000 осіб [259, р. 116].

Все це було результатом тієї популярності та великого впливу, яким користувався прем'єр. Але, водночас, відносини Пітта з одним із найвпливовіших політичних угруповань, яке підтримувало його раніше, – «Лейстерським домом» значно погіршились. Коли принц Уельський зажадав постійно інформувати його про дії уряду, перший міністр, не бажаючи бути чиеюсь маріонеткою, відмовився [354, р. 283]. Хоча принц все ж домігся свого, отримавши згоду від іншого державного секретаря – лорда Холдернесса.

Для продовження колоніальної боротьби Пітт максимально обмежив мирні ініціативи колег і сконцентрував в своїх руках проведення всіх зовнішньополітичних переговорів. У листопаді 1759 р. такими стали конфіденційні прелімінарії британських і французьких послів в Гаазі, присвячені обговоренню можливого укладання миру. Як писав перший канцлер казначейства герцог Ньюкасл: «Я не можу вступити ні в яку ділову переписку, ні пов'язану з укладанням миру, ні з паном Йорком (британський посол в Гаазі – В.Г.), або з ким-небудь іншим з міністрів Його Величності, ні по якому б то не було

зовнішньополітичному питанню. Я не причетний і не обізнаний ні з чим, що має до цього відношення, як будь-який інший чоловік» [250, р. 156]. Така оцінка, однак, виглядає перебільшеною, оскільки відомо, що герцог все ж вступав у неофіційну переписку з Йорком, сином його друга графа Хардвіка, а також мав пряме відношення до організації і проведення разом з Холдернессом цих переговорів за спиною у Пітта, поки останній не дізнався про це і не взяв усе під свій контроль. Все ж, судячи з наступних подій вплив Пітта у зовнішньополітичних справах дійсно був визначальним.

Серйозні наміри врегулювати англо-французьке протистояння за океаном у силу близькості власних колоніальних володінь мав і новий іспанський король. Після смерті 10 серпня 1759 р. Фердинанда VI, який схилився до нейтралітету, в Мадриді на престол зійшов колишній король неаполітанський і франкофіл, Карл III. Незадовго до смерті брата Карл, як друг британського і родич французького монархів, спробував виступити в якості головного арбітра у примиренні воюючих держав, про що через свого посла в Лондоні принца Сансеверіно він сповістив Пітта [354, р. 280]. Останній, однак, відповів, що поки військова кампанія поточного року не закінчена і узгодження по цьому питанню з союзником, пруським королем, не проведено, він не може нічого гарантувати.

Хоча на той час Фрідріх II, після нищівної поразки від російської армії під Куненсдорфом 13 серпня 1759 р. став також схилитись до укладання миру. Про складність його положення під час цієї кампанії докладно відомо з реляцій фельдмаршала Апраксіна, графа Салтикова та генерала Фермора до Єлизавети [30]. Так, з листа графа Салтикова від 12 липня 1759 р. відомо: «Про число втрат, як нашого, так і ворожого точно донести ще не можу, проте ж достеменно наперед запевнити смію, що ворог більше ніж у четверо більше втратив проти нашого убитими, пораненими, полоненими і дезертирами, число яких щогодини знатним чином множитья; а при тому послані за ворогом в погоню легкі війська рапортують, що ворог весь свій екіпаж віддає вогню, і що дуже багато людей і коней в болотах потонуло, і безліч артилерійських припасів розкидано» [30, с. 34]. Також у листі графа Салтикова від 2 серпня 1759 р. повідомляється: «Вони обидва (Генерал-Порутчик Барон Лаудон і Генерал-Майор Граф Тодлебен) погонею за ворогом, здобувши над ним і без того досконалу перемогу ще більшою зробили,

відбивши майже й інші у ворога гармати, яких всього вже 176 взято, здебільшого великого калібру з превеликою безліччю артилерійських припасів, і взято багато полонених, число яких тепер вже більше 3 000 чоловік одних здорових простягається, з безліччю Штаб і Обер-Офіцерів, а число дезертирів і того більше» [30, с. 35]. Саме тому Фрідріх II сподівався, що після грандіозних успіхів британців у колоніях і на морі вони зможуть змусити французів та їх союзників піти на будь-які умови миру.

Вдруге виступити гарантом миру і завершити війну, що загрожувала іспанським позиціям по іншу сторону Атлантики, Карл спробував після сходження на престол. У листопаді 1759 р. своїм меморандумом він офіційно звернувся до Сент-Джеймського двору. Крім пропозицій посередництва він підкреслював, «що не може з байдужістю спостерігати за значними здобутками Англії в Америці, і що якщо вони (британці – В.Г.) не погодяться укласти мир, він буде змушений вступити у війну» [362, р. 51]. На цю заяву Пітт відповів, що можливість миру британський уряд як і раніше розглядає, однак та частина послання Карла, де згадувалась заклопотаність успіхами британців в Америці, дає підстави сумніватись в нейтральній позиції Іспанії при розв'язанні конфлікту [133, р. 462].

Дізнавшись про провал чергової спроби завершити англо-французьке протистояння, Карл відправив у Лондон нового посла графа де Фуентеса, в надії, що останній зможе відстояти хоча б іспанські інтереси у Новому Світі і захистить від британської агресії поселення у Флориді та Гондурасі.

Пітт, в свою чергу, під час переговорів зміг з'ясувати зовнішньополітичні пріоритети нового іспанського монарха, які згодом йому довелось враховувати при розробці планів майбутньої кампанії в Америці.

Тим часом глава французького уряду Шуазель, після провалу переговорів у Гаазі в квітні 1760 р. позбувся останніх сумнівів щодо намірів британського колеги. Підтвердженням тому служать його слова з листа до іспанського Двору: «Англія збирається завоювати в цьому році практично всі французькі колонії в Америці: спершу Канаду, потім Луїзіану та Мартиніку. Вона атакує Іль-де-Франс і Бурбон (Реюньон і Маврикій) і відріже наше сполучення з Пондішері. У той же час Пітт з легкістю обмежить діяльність М. де Фуентеса, залишаючи переговори

відкритими. З кожним новим завоюванням він буде вдавано поступатись іспанським побажанням, до тих пір, поки ми не втратимо все, і тоді він просто відхилить усі іспанські вимоги. Він не боїться її флоту(Іспанії – В.Г.), і, врешті-решт, ми будемо змушені прийняти тяжкі і ганебні умови миру» [362, р. 55]. Частково ці слова дійсно стали пророчими.

Поки велись переговори про можливість завершення війни, британський прем'єр віддавав розпорядження про підготовку нової військової кампанії в Північній Америці, яка повинна була остаточно завершити завоювання континенту. У січні 1760 р. він розіслав свої інструкції Амхерсту і губернаторам колоній [218, р. 231 – 243]. Головною ціллю було оголошено Монреаль, наступ на інші французькі поселення пропонувалось здійснювати у відповідності з розпорядженнями головнокомандувача. Сам план військових дій включав тільки це місто і за своїм характером був скоріше рекомендаційний, ніж розпорядчий, тому надавав велику свободу дій. Колоністи, в свою чергу, повинні були як і в минулому році поставити таку ж кількість допоміжних військ і припасів.

Просування до Монреалу було вирішено проводити у трьох напрямках. Головну атаку Амхерст брав на себе і збирався йти не як в минулому році через озера Джордж і Шамплейн, а з західного фронту, відкритого Прайдоксом і Джонсоном після завоювання форту Ніагара. По старій лінії з Краун Пойнта повинен був діяти полковник Хевіленд з метою відволікання сил противника і утримання його в Монреалі. Замкнути кільце оточення повинен був Мюррей зі своїм загonom з Квебека [211, р. 106]. Підтримку операції Амхерста здійснювала ескадра коммодора Колвілла, якого поставили на чолі британського флоту в Америці замість Сандерса.

Дещо пізніше Пітт відправив розпорядження відносно двох додаткових і не менш важливих завдань. Перше з них передбачало, що після успішного завершення основної кампанії в Північній Америці головнокомандувач повинен зібрати контингент з 8 000 осіб і відправити їх приблизно у кінці вересня – початку жовтня до Гваделупи для організації експедицій проти Мартиніки, Домініки і Сент-Люсії. [218, р. 247 – 249].

Друге стосувалось зруйнування Луїсбурга [Там само, р. 250]. Для цього було дозволено залучати будь-які загони, здатні нести гарнізонну службу. Коли

розпорядження було отримано, в місто відразу ж відправили саперів. Все проводилось у суворій секретності, щоб противники не спробували зірвати операцію або взяти його, коли фортифікації будуть зруйновані. У стратегічному і комерційному відношенні замінити це місто мав Галіфакс [354, р. 295].

Тим часом, незважаючи на плани британців, військові дії в Північній Америці почались саме з ініціативи французів, причому абсолютно несподівано. Залишений у завойованому Квебеку британський гарнізон з 7 000 осіб під керівництвом бригадного генерала Мюррея, внаслідок суворої канадської зими не встиг завершити відновлювальні роботи фортифікацій, відчував великі труднощі з продовольством, а також страждав від хвороб. Про все це знали французи. Вони так само знали, що це становище Мюррея, поки він не отримав підкріплення, було їхнім єдиним шансом у майбутній кампанії. Тому генерал Де Леві, який очолив французьку армію після смерті Монкальма, вирішив зробити ризикований крок. Провівши загальну мобілізацію в зимовий час, він зібрав 7 000 армію і в кінці квітня разом з індіанськими союзниками рушив на Квебек. На той час чисельність гарнізону Квебека скоротилась до 3 000 [211, р. 109]. Коли армія Де Леві підійшла до міста увечері 27 квітня Мюррей вирішив стрімко атакувати. Кровопробитна битва на рівнині Авраама призвела до значних втрат з обох сторін. В результаті, британці відступили назад у місто, а французи не зважились йти на генеральний штурм. Відправивши у Галіфакс повідомлення для Амхерста про своє безнадійне становище, Мюррей як і Де Леві зайняв вичікувальну позицію. У Галіфаксі командувач Лоуренс передав лист Амхерсту, а його копію відправив у Лондон [218, р. 283 – 286]. Результат битви тепер залежав від того чиї підкріплення прибудуть раніше.

9 травня на горизонті з'явився фрегат, над яким незабаром розгледіли британський прапор. Це був корабель капітана Діна, що відокремився в тумані від ескадри Свонтона, слідом за ним 17 травня прийшли інші судна. У розпачі Де Леві зняв облогу і, кинувши артилерію, попрямував у Монреаль. У той час як в британському таборі святкували перемогу, яка по суті зумовила результат всієї кампанії.

Конвой підтримки, який очікував Де Леві, спіткала не менше сумна доля. 14 травня, коли французькі судна підійшли до гирла р. Св. Лаврентія, стало

відомо, що британці їх випередили і вже увійшли у річку. Вирішивши сховатись в одній з бухт, ескадра незабаром була атакована і захоплена силами британського флоту.

Тим часом в Лондоні, отримана 17 червня звістка, про катастрофічне становище Мюррея, справила гнітюче враження на Пітта. В умовах посилення протестів проти продовження війни і зростання державних витрат, організувати нову масштабну наступальну операцію було б справою вкрай складною, якщо не неможливою, а укладання миру в момент втрати Квебека, найважливішого «завоювання Пітта», стало б провалом такої довгої та старанної роботи по витіснення французів з Північної Америки. Але через десять днів, 27 червня, прийшов лист від самого Мюррея з відомостями про рятівний для британців результат битви за Квебек [218, р. 291 – 297].

Успішний початок кампанії 1760 р. додав британцям впевненості, що вона стане заключним актом завоювання Канади. Хоча звістки про мирні переговори в Європі внесли коректування у встановлені раніше терміни, головнокомандувач Амхерст, переборовши побоювання колоністів понести невинуваті витрати, все ж сформував 10 000 армію і замість запланованого 1 травня вийшов з Освего в кінці червня. Просування до Монреалю затягнулось через облогу розташованого на шляху форта Огденсбург, тому до французької столиці його армія підійшла лише 6 вересня. Трохи раніше Амхерста прибув полковник Хевіленд з 2 000 підрозділом, по дорозі він також зміг захопити кілька невеликих фортів, вибивши звідти французів, очолюваних Бугенвілем. Біля міста головнокомандувачі зустріли Мюррея з військом із 2 500 осіб, який прибув до місця призначення двома тижнями раніше і розташувався зі східної сторони. Монреаль був узятий в кільце.

Поява військ трьох британських генералів, по суті, визначила весь результат бою. Перед обличчям значно більшої армії противника індіанські союзники французів відразу ж пішли на укладання миру. Поширювані листівки з погрозами скласти зброю в обмін на збереження майна справили великий вплив на жителів міста. У короткі терміни армія Де Леві скоротилась до 2 400 осіб. Тому на військовій раді, що відбулась в день прибуття Амхерста, з ініціативи

французького губернатора Водрейля, в момент призначення якого у 1755 р. почалась війна в Америці, було вирішено здати столицю Нової Франції.

Договір капітуляції був підписаний 8 вересня 1760 р. Згідно з його умовами французькі війська повинні були скласти зброю і на британських судах, з усіма військовими почестями, бути доставлені у найближчі французькі порти [354, р. 303]. Умови ці поширювались не тільки на столицю, але й на всі інші форти і поселення Канади, над якою остаточно було встановлено британське панування.

Завдяки успішному завершенню протистояння в Північній Америці у Лондоні стали приділяти більше уваги інтересам ОІК. Весь цей час вона не припиняла вести боротьбу з французькими конкурентами на іншому кінці світу. Як писали директора Компанії своїм службовцям в Індії у квітні 1760 р.: «Славні успіхи вдома дозволили уряду виділити більше підкріплень і ми з вдячністю визнаємо турботу міністерства про Компанію» [396, р. 27].

Пітт навіть приступив до розробки наступальної операції проти французького Іль-де-Франсу (Маврикія) – острова в південно-західній частині Індійського океану. Об'єктом для нападу в його планах він був не вперше, так ще у 1757 р. в інструкціях до адмірала Уотсона він наголошував на можливості захоплення цього острова зі схвалення Компанії [Там само, р. 27]. Так само під час зустрічі з агентом Р. Клайва Уолшем прем'єр розглядав перспективи його окупації. Про значення острова та інших подібних французьких островів: Бурбон, Мадагаскар, Пітт дізнався від моряків, які досліджували цей регіон. Вони наголошували на тому, що без таких безпечних у мусонні місяці баз Франція втратить свої володіння в Індії. Тому навесні 1760 р. Пітт доручив спорядити експедицію проти Іль-де-Франса завойовнику Горє – адміралу О. Кеппелю. Підтримати його повинен був комодор Корніш, який перебував в Індії.

Хоча ця експедиція згодом все ж була перенаправлена проти французького о. Бель-Іль, тим не менш, чутки про її підготовку були дуже корисними. Коли вони досягли Версаля, звідти відразу ж відправили розпорядження до адмірала А. Д'Аше – запобігти загрозі і не залишати острів, що в свою чергу позбавило французькі володіння в Індії дуже необхідної підтримки з моря. Більш того, в червні 1760 р. з Франції вийшла ескадра, яка конвоювала військові підкріплення

до Іль-де-Франсу, а не до Індії, де їх присутність була вкрай необхідна. Тому, коли в наступному 1761 р. службовці ОІК повторно звернулись до Пітта з проханням організувати експедицію, він відповів, що після втрати французами морських стоянок в Індії, необхідність в ній відпала.

Протягом 1760 р. британці дійсно змогли вибити французів з безлічі їх володінь на Індостані. Опинившись в скрутному становищі, подібно Де Леві в Америці, французький головнокомандувач Лаллі вирішив зробити ще одну спробу взяти Мадрас. Про це через своїх інформаторів дізнались британці і назустріч французькій армії з Мадраса вийшов підрозділ на чолі з Е. Кутом. 22 січня 1760 р. відбулась відома битва під Вандевашем, в ході якої Лаллі довів свою хоробрість як солдат, але не зміг як генерал забезпечити сполучення загонів і побудувати правильну тактику бою. Тому Кут розбив неорганізоване військо противника і навіть захопив у полон видатного французького генерала Бюссі.

Цю битву багато дослідників ставлять у ряд найбільш значущих при встановленні британського панування в Індії. Радянський історик А. Б. Каплан писав: «Якщо битва під Плессі вирішила долю Бенгалії, то битва під Вандевашем вирішила долю Французької Індії» [47, с. 179].

З ініціативи губернатора Мадраса Пігота було вирішено відправити захопленого в полон Бюссі до Франції. Цей талановитий бригадний генерал був найбільш небезпечним для британців противником у рядах французів. Не складно було уявити наслідки цієї події, які він сам описав так: «Віддаляючись від Пондішері, я не можу не здригатись від згадки про долю міста, велич якого, смію лестити себе надією, було створено в якійсь мірі і моїми зусиллями» [47, с. 180].

Внаслідок перемоги під Вандевашем британці змогли з легкістю заволодіти більшістю французьких позицій Карнатіка. Спочатку підкорився найближчий Аркот, потім 5 квітня Карікал [211, р. 129]. Втрата останнього була особливо відчутна для французів, оскільки порт цього міста був пов'язаний з поставками із провінції Танжор, звідки Лаллі очікував необхідних товарів. Єдиною надією на порятунок для французького головнокомандувача, який сховався в Пондішері, було повернення флоту Д'Аше з підкріпленнями. Однак, як відомо, адмірал, слідуючи розпорядженням уряду, так і не покинув стоянку на Іль-де-Франсі.

До осені Пондішері був блокований флотом Стівенса і військами Кута. Умови обложеного міста, були дуже далекі від тих, в яких раніше опинились британці в Мадрасі або французи за часів Дюпле. Продовольства практично не було, в результаті чого через кілька тижнів почався голод. Щоб хоч якось полегшити ситуацію Лаллі наказав жителям «чорного міста», індійцям, покинути обложену столицю. Допомоги з інших провінцій французи не отримували, на відміну від своїх противників. Тривали суперечки між військовою та міською адміністраціями. До того ж британська розвідка володіла усіма необхідними відомостями про ворога. Тому взяття французької столиці в Індії було лише питанням часу.

Так, по завершенні 1760 р. британці змогли практично повністю витіснити французів з Індії. Тримався лише останній оплот опору в Пондішері. Але володіння морем і отримання підкріплень з Бенгалії, в той час як противник не мав ні того ні іншого, не залишало сумнівів відносно майбутнього цього міста.

Успіхи, яких досягла британська ОІК чималою мірою залежали від підтримки, наданої урядом Великої Британії. Тому її службовці були дуже вдячні Пітту, який, незважаючи на зайнятість війною в інших регіонах, все ж продовжував надавати підтримку британським інтересам в Індії. Зокрема, голова Ради директорів Саліван згодом відзначав, що Компанія «зобов'язана не тільки справжнім блискучим становищем, а й своїм існуванням його щедрому заступництву» [396, р. 28].

Багато головнокомандувачів військ, спрямованих до Індії, такі як Дрейпер, Кут, також не могли не відзначити заслуги Пітта. Особливу подяку за допомогу відчував Р. Клайв. Так як на відміну від директорів Компанії, які вважали захисника Мадраса С. Лоуренса найбільш видатним генералом в Індії, саме Пітт в своїх виступах перед парламентом підкреслював заслуги полковника Клайва, і розумів значення здійсненої ним експансії на субконтиненті. І хоча прем'єр все ж так і не зміг виділити необхідних сил для подальших завоювань Клайва, проте, постійна підтримка з метрополії, яка по мірі завершення протистояння в Америці лише збільшувалась, дозволила успішно закінчити боротьбу з французами і в Індії. Як писав Б. Уільямс: «Канада, Вест-Індія і Сенегал були завойовані, оскільки Пітт керував і розробляв кампанії, які Амхерст, Уолф, Баррінгтон,

Боскауен або Сандерс, втілювали згідно з його планами. Індія ж була завойована головним чином, завдяки Клайву, здатному розробляти і здійснювати все самостійно. Але навіть Клайв потребував підтримки і заохочення з дому, і це він у повній мірі отримував від Пітта» [396, р. 23].

Тим часом в метрополії 25 жовтня 1760 р. помер Георг II, йому успадковував його онук, глава партії «Лейстерського дому», на ім'я Георг III. Сходження на трон цієї людини згодом призвело до змін у складі уряду і, як наслідок, значно вплинуло на проведення зовнішньої політики держави. Тому продовжити розгляд колоніальної політики Великої Британії, необхідно виділивши його в окремий розділ.

Висновки до розділу 4

Таким чином, у червні 1757 р. було сформовано новий коаліційний уряд на чолі з фактичним керівником У. Піттом і номінальним – герцогом Ньюкаслем. Цей кабінет, подолавши політичну кризу всередині держави, продовжив проводити експансіоністський курс. Успішний результат більшості операцій, організованих під безпосереднім контролем Пітта, дозволив британцям до 1760 р. значно розширити межі своїх володінь: у Північній Америці було захоплено Канаду; у Вест-Індії та Африці окуповано найважливіші французькі острови й бази; в Індії практично цілком витіснено конкурентів британської ОІК. Такі досягнення «червоних мундирів», утім, зовсім не були результатом лише одних зусиль Пітта. Навпаки, дослідження показало, що колоніальна політика Лондона в ході протистояння 1755 – 1763 рр. була досить багатогранною.

З одного боку, дійсно головним натхненником експансії був Пітт, і під його безпосереднім заступництвом здійснювались більшість підприємств, проте навіть у його планах масштаб і характер військових операцій відрізнявся й залежав від регіону, у якому передбачалось їх здійснювати. Так, головною метою протистояння для нього була Північна Америка, для якої він не шкодував ні сил, ні коштів, а вест-індські острови та африканське узбережжя, незважаючи на своє суттєве комерційне значення, стояли на другому плані. Водночас окреме місце займала Індія, оскільки там інтерес уряду до подій порівняно з іншими регіонами

був мінімальним й обмежувався спрямуванням військової допомоги, що зумовлено привілейованим становищем ОІК.

З іншого боку, результат багатьох підприємств залежав від людей «на місцях», і через значну віддаленість від метрополії їм часто доводилось приймати визначальні рішення на свій страх і ризик. Так, в операціях, що здійснювались в атлантичному регіоні, ініціатива їхніх керівників обмежувалась переважно тактичними ходами або незначним відхиленням від наперед розписаного сценарію військової кампанії. В Індії ж ситуація була інша, оскільки там, незважаючи на військову підтримку метрополії, більшість експансіоністських проектів розроблялась людьми «на місцях», серед яких найбільш видатних результатів досягли полковник Р. Клайв на суші й адмірал Дж. Покок на морі. Перший завдяки власній ініціативі зміг у найкоротші терміни після підкорення комерційно цінного індійського регіону – Бенгалії – заволодіти більшістю французьких позицій Карнатіка. Тоді як другий, потіснивши військово-морські сили супротивників, відрізав їм зв'язок з метрополією і встановив тим самим панування британського прапора в Індійському океані. У довгостроковій перспективі обидва цих досягнення дозволили закласти основи Другої британської імперії. Подібний експансіоністський характер дій, лише в менших масштабах, здійснював підприємливий комерсант Т. Каммінг, підкоривши долину р. Сенегал в Африці.

Отже, виявлено, що підгрунття інтересів британського істеблішменту до боротьби за океаном визначалось не лише торговельними перевагами, про які писали попередні дослідники, але й поглядами на своє геополітичне становище у світі, зокрема економічні інтереси ставали складником головної мети – установа свого домінування в колоніальній системі європейських держав.

РОЗДІЛ 5

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА СЕНТ-ДЖЕЙМСЬКОГО ДВОРУ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ, 1760 – 1763 РР.

Сходження на трон у жовтні 1760 р. Георга III поклало початок серйозним змінам у проведенні зовнішньої та колоніальної політики Лондона. Причому сталося це в момент, коли фактичний глава уряду Великої Британії У. Пітт користувався колосальним впливом у країні завдяки численним перемогам за океанами. Однак, незважаючи на досягнуті успіхи, новий монарх був не налаштований до продовження війни.

Хоча політичне угруповання «Лейстерський дім», до якого належав раніше спадкоємець престолу, було пов'язано з партією торі та багато в чому підтримувало їхню концепцію «блакитної води» – концентрації на заокеанських інтересах Британії, усе ж зауважимо, що Георга цікавили не стільки зовнішні, скільки внутрішні проблеми держави. Оскільки він був вихований на ідеях Болінгброка, який у своїх міркуваннях про «короля-патріота» відзначав, що справжній король повинен бути батьком і другом для всієї нації, а не для окремої партії вігів або торі [305, р. 62], з воцарінням одним з основних завдань монарха став підрив панування вігської олігархії, але не для піднесення торі, а для зміцнення власної влади.

У цьому прагненні молодому монарху був необхідний досвідчений союзник, який у складі уряду зміг би гарантувати йому бажане становище. Таким союзником був його наставник – Дж. Стюарт граф Б'ют (1713 – 1792). Шотландський дворянин і прихильник партії торі після якобітського повстання 1745 р. Дж. Стюарт оселився в Лондоні, де й познайомився з Ф. Луїсом принцом Уельським, засновником і главою опозиційної його батькові королю Георгу II партії «Лейстерський дім» [281, р. 5]. Після смерті принца в 1751 р. Б'ют став фактичним головою партії й вихователем його сина, майбутнього короля Георга III. Взаємини Б'юта та У. Пітта склались в такому ж ключі, як і в політичній сили, яку він представляв: у період становлення політичної кар'єри і шляху до влади Пітта «Лейстерський дім» і Б'ют були його союзниками, але зі

входженням до складу уряду, після низки невдалих спроб нав'язати йому вигідні для партії умови, відносини стали погіршуватись.

Проте, урахувуючи підтримку партією експансіоністської стратегії прем'єра, до остаточного розриву поки не доходило. З багатьох питань позиція короля та його оточення на чолі з Б'ютом збігалася з думкою Пітта. Відомо, що «Великий комонер» також не схвалював наявну партійну систему, яку вважав перешкодою у відстоюванні британських інтересів за океаном. «Я не віг і не торі, – заявляв він, – але я шаную пам'ять короля Уільяма (Вільгельм III – В. Г.) і готовий померти за принципи революції... Я завжди вважав, що уряду краще співпрацювати з усією нацією, ніж з окремою партією. І разом продемонструвати ворогові міцність нашого союзу» [396, р. 62].

Але для Б'юта головною проблемою партійної системи було не об'єднання зусиль у боротьбі за колонії, а повалення панування вігів. Тому британський дослідник У. Грін уважав, що Б'ют намагався розділити вігів, щоб мати можливість керувати ними, а дружні стосунки з Піттом були лише ширмою, бо в розмові зі своїм сподвижником Б. Доддінгтоном він зізнався в намірі змістити всесильного міністра [250, р. 166].

Однак існує й інше судження. Зокрема німецький дослідник Равілл уважав, що Б'ют не мав здібностей державного діяча і сам знав про це, тому він не намагався усунути Пітта від ведення колоніальної війни, яка приносила такі визначні результати [354, р. 316 – 317]. Єдиним його бажанням було обмежити вплив прем'єра, щоб той продовжував перебувати у складі уряду, але не як його незалежний глава, а як королівський службовець, що отримує консультацію з будь-якого питання з Коронаю. Тому не усунення, а обмеження влади всесильного державного секретаря було найбільш пріоритетним напрямом подальших дій королівського фаворита.

Незабаром після воцаріння Георга Пітт натрапив на перший тривожний для себе і своєї експансіоністської політики знак. 28 жовтня 1760 р. монарх включив до складу Таємної ради Б'юта, після чого за день до засідання цієї ради Пітту, Ньюкаслу та Холдернессу була зачитана промова короля, складена новопризначеним членом. У ній поточна війна називалась «кривавою та дорогою» і відзначалось прагнення до «почесного і тривалого миру» [281, р. 13]. Обурений

Пітт зажадав, щоб ці фрази були замінені на «дорога, але необхідна і справедлива» війна і що після слова «мир» має слідувати «у згоді з нашими союзниками». Ці формулювання мали велике значення, оскільки вони відображали різні позиції щодо подальших дій. Якщо в першому формулюванні Б'юта позначалось прагнення до якнайшвидшого завершення війни, без урахування союзницьких зобов'язань, то в запропонованому Піттом зберігалась можливість її продовження з урахуванням інтересів союзників. Хоча після тривалої суперечки королівський фаворит усе ж поступився голові уряду, проте це була перша ознака майбутніх змін у політиці держави.

Під час бесіди Б'ют також запропонував Пітту відновити їхній колишній союз, гарантувавши підтримку короля. Але прем'єр відповів, що це можливо лише за умови збереження діючого уряду й продовження колоніальної війни під його незалежним керівництвом [354, р. 318]. Однак умови ці вже не відповідали політичній ситуації, що змінилась. Оскільки в момент, коли загроза вторгнення на Британські острови зникла, практично на всіх фронтах ворог був переможений і більшість політичних сил країни виступали за підписання миру, можливість збереження Піттом повноважень, якими він володів під час звитяжної війни за океаном, була малоімовірна. Тому дійти згоди не вдалось.

Незважаючи на виникнення загрози змін у зовнішньополітичній доктрині, прем'єр не припиняв виношувати плани щодо подальших завоювань за океаном. Хоча після успішної окупації Нової Франції і зростаючого в країні прагнення до миру мета подальшої експансії змінилась – завдяки новим захопленням Пітт сподівався змусити Францію закінчити війну на умовах, продиктованих ним.

Існувало два можливих об'єкти для нападу: першим була Луїзіана – остання із французьких північноамериканських колоній, розташована по обидва боки р. Міссісіпі; другий – не завойований під час переможної кампанії 1759 р. о. Мартиніка, разом з іншими островами французької Вест-Індії. У виборі об'єкта чималу роль відіграв той факт, що агресія проти Луїзіани могла бути розцінена як пряма загроза іспанським інтересам, оскільки іспанська Флорида була прикордонною територією, а з огляду на антибританський настрій мадридського Двору наслідки цієї операції могли виявитись вкрай несприятливими для Лондона.

Розпорядження щодо майбутньої військової кампанії Пітт почав відправляти з грудня 1760 р., коли ще не був точно відомий об'єкт нападу. У депешах до губернаторів американських колоній він наказував зібрати власні війська, однак лише дві третини від колишньої кількості, з метою захисту власних територій, оскільки більшу частину регулярних військ планувалось перекинути для проведення військових операцій на південь [218, р. 365 – 370]. Згідно з листом Пітта до Амхерста від 7 січня наступного 1761 р. об'єкт нападу був обраний [Там само, р. 384 – 387]. У ньому зазначено, що британський головнокомандувач в Америці мав підготувати до відплиття після штормового сезону, у кінці вересня – на початку жовтня, військовий контингент у кількості близько 8 000 осіб з усіма озброєннями і припасами, призначити на свій розсуд командувачів експедицією й забезпечити їм необхідний конвой для безперешкодного проходження до Гваделупи, звідки згодом повинні були початись операції проти Мартиніки, Домініки і Сент-Люсії.

Зазначимо, що планомірному проведенню колоніальної політики заважали ускладнені на той час взаємини Пітта й багатьох впливових політичних лідерів країни. Так, ще в 1758 р. у прем'єра відбувся конфлікт із Менсфілдом, Хардвіком і впливовим кланом юристів, що за ними стояли, хоча раніше Пітт підтримував дружбу з графом Хардвіком, відзначав його знання в міжнародному праві і не раз звертався до нього за консультаціями [396, р. 40].

Серйозні розбіжності також виникали з лорд-лейтенантом Ірландії герцогом Бедфордом через відволікання для заокеанських військових операцій ірландських батальйонів, призначених для захисту острова, а також у зв'язку з особливостями проведення податкової політики в Ірландії. До слова, герцог належав до вігського угруповання, що відстоювало принципи якнайшвидшого завершення війни й не підтримувало експансіоністську стратегію прем'єра, що давало зайвий привід до суперечок із Піттом.

Але найбільші ускладнення породжували стосунки першого міністра з керівниками фінансового відомства – герцогом Ньюкаслем і Г. Леггом. Коли Пітт увійшов до складу уряду, він прекрасно розумів, що успіх запланованих ним кампаній за океаном багато в чому залежав від фінансування, яке здійснювало казначейство. Очолювали його перший лорд казначейства (номінальний глава

міністерства фінансів) Ньюкасл і канцлер казначейства (фактичний глава) Легг. Тому, з одного боку, уся відповідальність за стан фінансової системи країни лягала на них, а не на державного секретаря, повноваження якого не поширювались на цей сектор, з іншого – для успішного втілення задуманих планів Пітту доводилось постійно втручатись у їхню діяльність і контролювати процес ужиття необхідних заходів. Це, своєю чергою, сильно обурювало Ньюкасла і Легга. Щороку вони переконували Пітта, що збільшення бюджетних асигнувань на військові дії неможливо і ще один рік війни остаточно розорить країну. Але Пітт був упевнений, що Велика Британія у змозі витримати протистояння з Францією, чия фінансова система стояла на межі банкрутства.

Для отримання необхідних сум прем'єр пропонував збільшувати податки, а не позики. На виправдання такої політики його знаменитий сучасник – англійський публіцист Е. Берк – у своїх «Спостереженнях» писав, що додаткові податки на пиво й солод під час Семирічної війни були настільки не обтяжливі, що споживання цих продуктів лише збільшувалось [195, р. 44]. До того ж завдяки успіхам за океанами зростав торговельний оборот, тому в 1760 р. у бесіді з Ньюкаслем Пітт помітив, що одна тільки ост-індська торгівля могла надати позику в 16 000 000 ф.ст. [396, р. 56].

Важливо, що інтересам британської комерції Пітт приділяв особливу увагу протягом усього періоду перебування при владі. Зокрема, коли Легг запропонував збільшити оподаткування з торгівлі цукром, Пітт виступив разом із головним представником вест-індійської торгівлі Бекфордом проти. Така протекція була зумовлена розумінням того, що без великого комерційного капіталу Велика Британія не змогла б вести настільки успішну й дорогу колоніальну війну. Крім того, Пітт уважав, що торгівля була важлива не тільки з економічних причин, адже завдяки торговельним шляхам, по суті, були пов'язані воєдино розкидані по світу британські володіння [396, р. 53].

Поряд із протидією політичним ініціативам Пітта його опоненти робили кроки й щодо підриву його суспільного впливу. Восени 1760 р. опубліковано памфлет «Роздуми про теперішню німецьку війну», у якому у стриманій формі І. Медьют, торговельний агент від провінції Массачусетс, критикував політику, яку проводив уряд. Щодо заокеанських експедицій автор був цілком солідарний з

главою кабінету й підтримував вест-індійські операції, а також рейди біля французьких берегів, але його ставлення до німецького театру військових дій і необхідності надання обтяжливої допомоги прусському союзнику, яка могла розорити країну, було вкрай негативним [209, р. 67]. Цей памфлет було спрямовано у першу чергу на поширення в громадській думці ідеї про необхідність якнайшвидшого підписання миру, незважаючи на союзницькі зобов'язання.

Усупереч поширенню антивоєнних настроїв, Пітт усе ж повернувся до підготовки експедиції проти однієї з французьких атлантичних баз, яку він почав незадовго до смерті Георга II. Як відомо, первинною метою експедиції був о. Іль-де-Франс в Індійському океані, однак після звісток про видатні перемоги британців в Індії та низки поразок на європейському континенті союзницьких військ Фрідріха та Фердинанда Пітт вирішив повернутись до практики десантних операцій біля французького узбережжя для відволікання сил противника від основних театрів. Новою метою був обраний один із найбільш зручних і стратегічно вигідних пунктів – о. Бель-Іль, розташований у Кіберонській затоці. Головними противниками цієї експедиції стали герцог Ньюкасл і граф Хардвік, разом із недавнім переможцем у морській битві біля цього острова адміралом Хоуком. Однак, незважаючи на їхню протидію, 13 листопада 1760 р. Пітт усе ж зміг затвердити план операції.

19 листопада 1760 р. Георг III уперше виступив перед парламентом [371, р. 255 – 258]. Його промова, складена Хардвіком і відредагована Б'ютом, загалом мала миротворчий характер. Говорячи про заокеанські придбання, він підкреслив своє задоволення результатами завершеної кампанії, у ході якої була остаточно завойована Канада, а також «підірвана сила і комерція французів у Індії» разом з «піднесенням торгівлі та багатства» британців [Там само, р. 256]. Однак про перспективи подальшої боротьби за колонії в промові монарха нічого не відзначалось.

Оскільки продовження заохочувальної Піттом експансії не відповідало інтересам нового монарха, згідно з його словами одним з основних пріоритетів стало укладання миру. Однак для цього необхідно було змінити склад діючого кабінету. Тому з початку 1761 р. королівський фаворит почав активно шукати

можливість входження до складу уряду. Б'ют розумів, що союз Ньюкасла з Піттом був гарантією проведення сформованої зовнішньополітичної стратегії, тому для її зміни було необхідно зруйнувати цей тандем. Не домовившись із Піттом, він увійшов у ближчі контакти з Ньюкаслем, для якого було важливо мати розташування Двору, щоб обмежити владу свого всесильного колеги. Так, уже в березні 1761 р. монарх отримав від Ньюкасла офіційну пропозицію ввести до складу уряду Б'юта.

Єдиною перешкодою була реакція Пітта, оскільки він не схвалював міністерські зміни. Щоб вирішити це питання, Б'ют зустрівся з ним особисто. Під час бесіди фаворит гарантував прем'єру: колишній доступ до Двору, підтримку монарха у зовнішньополітичних ініціативах і повну свободу у проведенні «американської» політики, а також пост у казначействі його зятю, Дж. Гренвіллу [354, р. 318]. Пітт визнав цю пропозицію прийнятною і дав згоду на призначення Б'юта.

21 березня був розпущений парламент, який працював з 1754 р. і через кілька днів після цього у складі уряду відбулися зміни. На пост державного секретаря Північного департаменту і колеги Пітта замість лорда Холдернесса, якого відправили на пенсію, був призначений граф Б'ют; посада канцлера казначейства від Г. Легга перейшла до лорда Баррінгтона, а на посаду військового міністра, яку обіймав останній, в свою чергу був посаджений Ч. Тауншендт [250, р. 166].

Так, військове міністерство, раніше повністю підконтрольне Пітту, очолив ставленик Ньюкасла. Тому, незважаючи на запевнення Б'юта, у проведенні зовнішньої та колоніальної політики влада державного секретаря все ж стала обмеженою. Проте, поки він перебував у складі уряду, він продовжував залишатись першим міністром.

Зміни, що відбувались у метрополії, втім, не вплинули на успішний результат заокеанської боротьби британців в Індії, де їх протистояння з французами підійшло до свого логічного завершення. Сприяло тому неперервне спрямування адміністрацією Пітта необхідних військових підкріплень в той регіон. У результаті до початку 1761 р. обложена французька столиця Пондішері була відрізана з землі армією полковника Е. Кута та з моря ескадрою адмірала

Стівенса. Єдина надія на допомогу з боку флоту адмірала Д'Аше, що стояв у Ільде-Франсі, зникла після звісток про розпорядження з Версаля не залишати острів. Тому 16 січня 1761 р. французький головнокомандувач Лаллі-Толландаль підписав акт про капітуляцію. Британці зайняли місто і незабаром війська Кута приступили до зриття всіх укріплень, чого не зробили свого часу французи, захопивши Мадрас. У кінці лютого Стівенс завантажив на свої кораблі полонених і відплив до Бомбею, де збирався підтримати облогу останнього французького міста в Індії – Мае. Але британці встигли взяти його ще 13 лютого, завдяки своєчасній появі підкріплень, що були відправлені з метрополії [354, р. 357].

Разом з тим запланована Піттом експедиція проти островів Маврикій та Бурбон довгий час була однією з основних проблем службовців британського флоту і Компанії. Перші згадки про цю експедицію отримував ще Стівенс, однак після його смерті у травні 1761 р. командування над флотом Його Величності в Індійському океані перейшло до адмірала С. Корніша. Коли останній знаходився у Бомбеї, в липні коммодор Тайдмен у Мадрасі отримав детальні інструкції від Пітта. Дотримуючись їх, він рушив до о. Дієго Рейс чекати прибуття ескадри Кеппеля з 10 000 контингентом військ. У серпні це повідомлення дійшло до Корніша і він так само вирушив туди. Об'єднаний флот простояв біля берегів Дієго Рейса аж до грудня, поки британський консул з Алеппо не сповістив їх, що очікувана флотилія Кеппеля була перенаправлена проти о. Бель-Іль біля французького узбережжя [211, р. 140]. Лише після цього вони відплили назад до Мадрасу.

Як пояснювалось, загострення ситуації на європейському континенті змусило перенаправити цю експедицію до французьких берегів, а згодом задіяти її сили проти вест-індських володінь французів. Крім того, її підготовка почалась ще до взяття Пондішері, але після звісток про успішне захоплення французької столиці в Індії і паралельного початку переговорів про мир, необхідність в її проведенні відпала.

З цього випливає, що головною метою операції був примус французів за допомогою окупації їх найважливіших морських баз в регіоні піти на вигідні для Сент-Джеймського двору умови миру. Однак, пріоритет у виборі об'єкта експансії

в атлантичному регіоні, говорить про збережене переважання вест-індського лоббі по відношенню до ост-індського.

Так, на початку 1761 р. британці завдали французам остаточної поразки в боротьбі за Індію. Цікаво, що у Франції фактично всю відповідальність поклали на одну людину. Коли Лаллі прибув до Парижа, він піддався нещадній критиці і звинуваченням. Особливо з боку безлічі колишніх службовців ОІК, замішаних у спекуляціях і казнокрадстві. Вони побоювались, що головнокомандувач зможе розкрити їхні злочини, хоча документи Компанії були знищені під час взяття Пондішері, а інтендант Дюбуа, який володів частиною з них, був убитий. Лаллі активно писав у своє виправдання листи безлічі високопосадових осіб, в тому числі і герцогу Шуазелю, тим не менш, у листопаді 1762 р. його посадили у Бастилію, а 9 травня 1766 р. публічно обезголовили.

Ця справа показово демонструє підсумок колоніальної політики Франції в Індії. Втрата такого важливого заокеанського володіння не була належним чином оцінена правлячими колами Парижа і не викликала серйозного розгляду. Так як крім головнокомандувача ніхто не був притягнутий до відповідальності, хоча відомо, що результат протистояння залежав від дій і безлічі інших впливових осіб: членів Ради Пондішері та його губернатора Лейрі, адмірала Д'Аше, багатьох офіцерів і службовців Компанії, не кажучи про членів правління ОІК та уряд у метрополії.

Тим часом на момент завершення протистояння в Індії уряди метрополій зробили перші кроки до укладання миру. Російський посол в Лондоні принц Голіцин 31 березня 1761 р. передав Пітту лист Шуазеля з ініціативою проведення сепаратних англо-французьких переговорів [125, р. 186 – 188]. У ньому французький міністр відзначав, що колоніальна війна між Великою Британією та Францією за океанами не була пов'язана з німецькою, тому й угоду по ній необхідно підписати окремо. Головним принципом, на основі якого пропонувалось оформити угоду, був *uti possidetis* (від лат. принцип збереження існуючого стану речей) [354, р. 361]. Беручи до уваги постійні зміни меж володінь в ході ще тривалої боротьби і різну віддаленість театрів військових дій, пропонувалось встановити певні дати для фіксації кордонів. Для Європи –

1 травня 1761 р.; Вест-Індії й Африки – 1 липня; для Індії – 1 вересня. Лист Шуазеля став відправною точкою початку переговорів про мир.

8 квітня 1761 р. Пітт відправив Шуазелю у відповідь лист, в якому схвалив принципи, на яких має будуватись майбутній мир, особливо *uti possidetis*, єдиною умовою, з якою він не міг погодитись, були дати фіксації кордонів [125, р. 190 – 193]. Пітт запропонував встановлювати ці дати не заздалегідь, а під час підписання угоди, що дозволило б не затягувати з укладанням миру.

Хоча, незгода з останньою умовою була швидше пов'язана з тим, що дати, запропоновані французьким міністром, не відповідали планам Пітта, оскільки під час переговорів він хотів не тільки завершити вже розпочаті військові операції, але і встигнути здійснити нові, щоб з упевненістю настояти на своїх вимогах. Зокрема, прем'єр не збирався відмовлятися від наступальної операції проти французьких вест-індських островів: Мартиніки, Домініки і Сент-Люсії, встановлені терміни якої не відповідали запропонованим Шуазелем. До того ж на момент відправлення цього листа з Портсмута готувалась до відплиття ескадра коммодора Кеппеля з метою захопити о. Бель-Іль біля західного узбережжя Франції.

При організації цього підприємства мало хто підтримував першого міністра, більшість колег вважали його провокаційним і звинувачували Пітта у спробі зірвати таким чином мирні переговори. Крім того, досвідчені адміralи Хоук і Боскауен вважали, що навіть успішне завершення експедиції не окупить витрачені на її організацію кошти. Проте Пітт зміг наполягти на своєму і 29 березня ескадра вийшла в море.

Військова операція по захопленню о. Бель-Іль була схожа на операцію проти Луїсбурга. Тому, завдяки існуючому досвіду, британці змогли успішно її завершити – гарнізон укріпленої цитаделі о. Ле Палас капітулював 7 червня, коли закінчились усі припаси. Важливу роль, як і раніше, зіграв британський флот, який стежив за пересуванням сил противника в усіх довколишніх портах і перешкоджав наданню будь-якої допомоги обложеним. Від результату цього підприємства залежав так само і успіх подальших експедицій у Вест-Індії, оскільки більшість судів, задіяних в облозі, планувалось перекинути на інший кінець Атлантики.

Подібно британському прем'єру його французький колега так само не припиняв ведення військових дій, хоча переважно на континенті. Проте, англо-французькі переговори все ж почались. У Лондоні їх проведення під свій контроль узяв У. Пітт. Умови, на яких він був готовий укласти мир, відрізнялись особливою жорсткістю: збереження всіх територіальних завоювань і неприйняття будь-якої можливості поступок з метою підписання миру, навіть за умови продовження війни. Тому його позиція характеризувалась як агресивна. На діаметрально протилежній стояв герцог Ньюкасл, який вважав, що миру необхідно досягти у найкоротші терміни за будь-яких обставин, оскільки держава була більше не в змозі нести військові витрати. Більш того, він сподівався, що укладання миру дозволить йому відновити своє колишнє домінуюче положення в уряді. Компромісною можна вважати позицію Б'юта, а разом з ним і короля. Фаворит вважав, що, з одного боку, домогтися миру необхідно якомога швидше і не заперечував імовірність деяких поступок, але з іншого, для нього велике значення мала громадська думка. Остання, завдяки численним перемогам за океанами, підтримувала ідею про те, що британські завоювання незаперечні і повинні бути збережені.

У ході обговорення умов миру виявився той взаємозв'язок заокеанського театру військових дій з європейським, який раніше досить слабо простежувався, але ніколи не зникав. З одного боку, численні перемоги британців під час колоніальної боротьби на різних континентах і знищення морських сил противника гарантували вигідні умови миру. З іншого, за союзницькими зобов'язаннями перед Фрідріхом II, для повернення окупованих Францією територій на континенті було необхідно йти на жертви. Тому на засіданні кабінету 13 травня перший міністр запропонував вирішити: або поступитися деякими завоюваннями за океаном, або продовжувати війну з Францією допоки вона не покине окуповані німецькі землі. В умовах загального прагнення до миру було обрано перший варіант. Хоча сам Пітт схилився до другого і говорив, що «продовжував би війну заради Ганновера рівно стільки, скільки треба було б, але ніколи не укладав би мир заради Ганновера» [396, р. 90].

Незабаром у парламенті почались дебати. Головною проблемою було рішення з питання: які завоювання повинні мати найбільший пріоритет при

укладанні миру. Вибір лежав між двома об'єктами, розташованими в найбільш значних регіонах: багатий о. Гваделупа у Вест-Індії або велика Канада в Північній Америці.

Щоб зрозуміти яку цінність представляли ці території для Великої Британії, необхідно спочатку з'ясувати значення регіонів, до яких вони належали. Оскільки значення колоніальних володінь у той час вимірювалось рівнем торговельного балансу, щоб розібратись в ньому, необхідно звернутись до статистичних даних, наведених сучасним дослідником Б. Р. Мітчеллом [313, р. 492 – 494]. У 1760 р. у зовнішній торгівлі Великої Британії частка північноамериканських колоній становила: імпорт – 832 000 ф.ст. – 9,5% від загальної кількості, і експорт – 2 713 000 ф.ст. – 19,6%; у той же час частка британської Вест-Індії 1 907 000 ф.ст. – 21,8% і 1 300 000 ф.ст. – 9,4% відповідно. Крім того якщо розглядати темпи зростання за період 1760–1790 рр. приріст північноамериканського імпорту склав 359 000 ф.ст. – 43,1%, і експорту – 719 000 ф.ст. – 26,5%; а з Вест-Індії відповідно 1 984 000 ф.ст. – 104% – імпорт, і 686 000 ф.ст. – 52,8% – експорт. Як видно імпорт товарів з Вест-Індії, переважно цукру, значно перевищував північноамериканський, переважно тютюну. Однак американські колонії були вигідним ринком збуту мануфактурної продукції, а також надлишкового населення з метрополії. Відомо, що в період 1710 – 1750 рр. найважливішим неєвропейським торговельним партнером Великої Британії були саме американські володіння, а частка імпортової та експортної торгівлі з ними становила понад 10% [313].

Тому зауваження британського історика, який займався проблемами розвитку і функціонування Британської імперії, Н. Фергюсона, що «протягом більшої частини вісімнадцятого століття американські колонії представляли трохи більше ніж економічні придатки цукрових островів, забезпечуючи їх основними продуктами харчування, які їх монокультурне господарство не виробляло» [105], виглядає не зовсім вірним.

До подібних висновків приходило більшість інших зарубіжних і вітчизняних істориків. Зокрема, А. Б. Соколов писав, що політична сила, яка представляла «вест-індський інтерес» мала можливість впливати на прийняття політичних рішень, оскільки була широко представлена в парламенті. В період

1730 – 1775 рр. близько 30 парламентаріїв були вихідцями з Вест-Індії і ще 32 безпосередньо зацікавлені в отриманні прибутку з цього регіону [98, с. 76]. Проте в той же час дослідник зазначав, що всередині цього угруповання ставлення до колоніальної політики було неоднозначним. Розрізнялись інтереси плантаторів і купців з метрополії, «абсентістів» («absentees» – власники плантацій, які проживали у Великій Британії) і керуючих їх плантаціями, представників різних вест-індських островів. Тому інтерес до експансіонізму і розширення колоній у Вест-Індії був далеко не однорідним навіть у рамках цього угруповання.

І. Валлерстайн при дослідженні економічних передумов експансіонізму відмічав, що Британія в той час вступила в «епоху груп інвесторів», коли велика кількість груп впливу очікували від парламенту відповідних своїм інтересам дій і в цьому контексті північноамериканські поселенці мали меншу міць, ніж конкуруючі кола, серед яких найвизначнішими були вест-індські [22, с. 248].

Як наслідок, на основі суджень економічного співвідношення більшість істориків дійшли висновку, що і під час англо-французького колоніального протистояння 1755 – 1763 рр. в експансіоністських планах уряду Вест-Індія мала більше ніж Північна Америка значення. Однак факти свідчать про протилежне.

Найбільш яскравим підтвердженням цього є політичні дебати, які проходили у Вестмінстері, де розбиралось питання про пріоритет Канади або Гваделупи. Головним аргументом на користь останньої була загроза того, що після завоювання Канади і зникнення французької загрози тринадцять північноамериканських колоній, які завжди боролись за самостійність, можуть повстати проти метрополії, що, як відомо, згодом і відбулось. Однак за збереження Канади виступало набагато більше політичних сил. Більшість плантаторів на чолі з лордом Бекфордом були проти придбання Гваделупи, оскільки цей багатий острів склав би серйозну конкуренцію їх монопольному становищу на ринку і привів би до падіння цін на привезену з островів продукцію. Пітт так само вважав збереження північноамериканських володінь більш вигідним, згодом він заявляв, що Америка – «фонтан нашого багатства, нерв нашої сили й основа нашої морської величі» [134, р. 328].

Зазначимо, що вибір одного з цих об'єктів мав принципове значення, оскільки в ньому можна простежити не тільки пошуки максимальної вигоди

представниками британського істеблішменту, а й більш глибокі ознаки системних перетворень у колоніальній доктрині Сент-Джеймського двору.

Оскільки у всіх попередніх колоніальних конфліктах пріоритет віддавався саме вест-індським островам через їх найбільшу комерційну цінність, то вибір Канади під час дебатів 1762 р. як вигідного не стільки у торговельному, скільки стратегічному відношенні, свідчив про те, що колонії з комерційно вигідних придатків метрополії набували першорядного політичного значення. А боротьба за панування у різних регіонах світу, у даному випадку за Північну Америку, виявилась важливішою торговельного суперництва.

Відносно переваг цього регіону також важливо, що багаті лісовими ресурсами американські колонії грали вагому роль у британському суднобудуванні – відомо, що до 1775 р. третина флоту Його Величності була побудована саме там. До того ж велике значення мав район рибних промислів біля Ньюфаундленду, оскільки крім великого прибутку, що здобувався риболовлю, цей регіон давав можливість морякам навчатись морській справі. Особливо це стосувалось французів, які щорічно задіяли там до 3 000 кораблів і 15 000 чоловік команди [396, р. 84]. Тому під час мирних переговорів особливо гостро обговорювалось питання про збереження за французами права на заняття рибними промислами у тому регіоні.

Пітт прагнув позбавити їх цього права і не дозволити в майбутньому відновити свою морську велич. Однак його позицію в уряді ніхто не підтримував, крім його вірного союзника Темпля. Перший час Б'ют також погоджувався з першим міністром, але, порахувавши, що ця умова може стати причиною недовговічного миру, відкинув її. Ньюкасл, в свою чергу, вважав, що спір про право на риболовлю може лише значно затягнути підписання миру, тому від нього слід відмовитись.

Особливої уваги заслуговує думка герцога Бедфорда – члена Таємної ради, який обіймав раніше посаду лорд-лейтенанта Ірландії. Про колоніальну експансію він говорив, що британцям і так вже належало більше того з чим вони могли впоратись [396, р. 85]. Тому збереження французької загрози у Північній Америці, як він вважав, вигідно метрополії, оскільки вона утримує американські колонії у підпорядкуванні. До знищення французької морської сили герцог так само

ставився негативно, оскільки вважав, що претензії на морське панування лише приведуть до об'єднання військово-морських сил всієї Європи проти Великої Британії, подібно до того, як це сталося з Людовіком XIV, який ополчив проти себе на суші майже всі європейські держави [211, р. 172 – 173].

Важливо, що обидва його зауваження в кінцевому рахунку підтвердились, оскільки війна за незалежність американських колоній, що почалась у 1773 р., не тільки привела до їх відокремлення, а й з'єднала проти Великої Британії найпотужніший союз флотів європейських держав. Крім того по завершенні досліджуваного протистояння у 1763 р. Велика Британія знаходилась в дипломатичній ізоляції аж до середини 1780-х рр. Однак точка зору Бедфорда не була підтримана іншими членами уряду. Згодом Ньюкасл говорив, що Бедфорд був, мабуть, єдиним, хто відкрито висловлював своє, протилежне всім іншим, судження [213, р. 56].

Хоча прихильників собі герцог не придбав, проте, його аргументація не раз використовувалась опонентами Пітта проти його діаметрально протилежної точки зору. На думку Б. Уільямса така позиція Бедфорда важлива ще й тим, що вона стала однією з перших ознак сформованого згодом і навіть домінуючого в короткі періоди принципа, що заперечував розширення Британської імперії [396, р. 86].

Тим часом, після прибуття уповноважених послів у Лондон і Париж, переговори про завершення колоніального протистояння перейшли до більш активної стадії. Британський уряд відправив Х. Стенлі, а французький – М. де Бюссі. Хоча повноваження цих посланців були обмежені волею діючих керівників урядів, процес ведення переговорів ускладнював той факт, що кожен з них належав до політичного угруповання, незгодного з думкою прем'єрів. Так, Стенлі був сподвижником Ньюкасла, тому відстоював помірні погляди і допускав можливість поступок деяких захоплених у ході війни володінь. У той час як Бюссі, навпаки, намагався проявити твердість у питаннях, по яким Шуазель був готовий піти на поступки, і вважався прибічником опозиційних прем'єру герцогів Рішельє та Агільйона, що стояли на більш агресивних позиціях.

Окреслені протиріччя проявились практично одразу після прибуття в Лондон Бюссі. Коли Пітт запропонував свої дати фіксації кордонів 1 липня для Європи, 1 вересня для Вест-Індії і Африки, і 1 листопада для Індії, він без

консультацій з Шуазелем спробував оскаржити їх і наполіг на позначених раніше французькою стороною. Крім того, коли стало відомо про окупацію Бель-Іля, Пітт висловив готовність обміняти його, але Бюссі зажадав негайно повернути острів без будь-яких компенсацій.

Тим часом, після прибуття британського посла в Париж Шуазель виклав йому конкретні умови, на яких він був готовий піти на угоду: Гваделупу і Марі-Галант пропонувалось обміняти на Менорку; за Великою Британією визнавалось володіння всією Канадою, за умови, що за Францією – о. Кейп-Бретоном і правом рибної ловлі біля Ньюфаундленду, згідно з Утрехтским договором; в Індії протистояння Компаній пропонувалось врегулювати за принципом *status quo ante bellum* (з лат. положення, що існувало до війни) на умовах угоди 1754 р., підписаної губернаторами Сандерсом і Годьо; в обмін на повернення поселень на р. Сенегал або о. Горе в Африці французи були готові поступитись територіями, окупованими під час війни в Німеччині [125, р. 207 – 211]. За таких умов Стенлі цілком виправдано вважав, що мир незабаром може бути укладений, і відправив 18 червня докладний звіт про це Пітту [133, р. 539 – 543].

Коли лист Стенлі був отриман у Лондоні, 24 і 26 червня відбулись засідання кабінету, на яких обговорювався його зміст. Умови французького міністра цілком схвально сприйняв Бедфорд. Він навіть написав листа Б'юта, в якому критикував політику діючого глави уряду, зазначав марність відновлення рейдів біля французького узбережжя, складність майбутньої операції проти Мартиніки і виступив проти прагнення позбавити французів основ їх морської величі. Ньюкасл так само схвалив запропоновані умови і був непроти збереження за французами права рибного лову. Однак Пітт як і раніше залишався при своїй думці, хоча при бажанні більшості міністрів був готовий уступити.

Така позиція прем'єра була зумовлена тим, що відкрито погодитись він не міг, оскільки дав би своїм опонентам зайвий привід для критики, бо колись він був зятим противником подібних поступок. Усунувшись від прийняття остаточного рішення, Пітт позбувся підстав для критики. Визначальним стало слово Б'юта, який розумів негативні наслідки цієї поступки, особливо невдоволення комерційних кіл. На лист Бедфорда фаворит відповів, що здебільшого підтримує позицію Пітта, хоча і не в такій жорсткій формі. При

необхідності він поступився б правом риболовлі французам і повернув би їм поселення на р. Сенегал або о. Горе для ведення торгівлі рабами. Тому більшістю було вирішено надати французам можливість зберегти це право, але за умови додаткової компенсації у вигляді знищення піратського порту Дюнкерк.

Після засідання кабінету Пітт відправив лист Стенлі з відповіддю для Шуазеля [133, р. 543 – 549]. У ньому він зауважив, що: окуповані регіони в Німеччині не можуть розглядатись як об'єкти обміну, оскільки вони не є завоюваннями подібними заокеанським і продовжують входити до складу Німецької імперії; від Канади не може відділятися ніякий об'єкт і тому повернення Кейп-Бретона неможливе; посилення на статтю Утрехтського договору щодо права на рибальство не мають підстав, оскільки ситуація в регіоні змінилась, але британський уряд готовий розглянути це питання за умови знищення порту Дюнкерк; усі придбання в Індії, як «найбільш вигідні з усіх інших британських завоювань», не можуть бути просто повернуті французам з доброї волі Його Величності укласти мир.

Крім того лист Пітта містив перелік контрпропозицій: визнати панування британців над усією Канадою, поселеннями на р. Сенегал і о. Горе в Африці, покинути нейтральні острови у Вест-Індії, повернути о. Менорку, звільнити окуповані території в Німеччині [133, р. 547 – 548]. З інших питань була висловлена готовність вести переговори.

Така жорстка позиція Пітта свідчить не тільки про його безкомпромісне прагнення узаконити заокеанські завоювання, а й малу зацікавленість у якнайшвидшому укладанні миру.

Реакція Шуазеля на висунуті умови була вкрай негативною. Як повідомляв Стенлі, у відповідь на відмову обмінювати німецькі окуповані землі на заокеанські володіння він заявив, що скористається пропозицією з Відня і обміняє їх на Фландрію (Австрійські Нідерланди) [250, р. 172]. Ставлення до права на рибальство він не змінив, хоча був готовий відмовитися від вимоги повернути о. Кейп-Бретон, як необхідну стоянку для риболовецьких суден, за умови будівництва іншого порту. Відмова повернення о. Горе так само викликала у французького міністра обурення, оскільки для вигідної торгівлі в Африці британцям цілком вистачило б стоянки на р. Сенегал, у той час як для французів

втрата обох африканських поселень підірвала б значення їх вест-індських володінь. Через кілька днів після своєї заяви Шуазель додав, що в разі продовження війни у Франції з'явиться «новий союзник», маючи на увазі Іспанію [250, р. 172].

Зауважимо, що жорсткість висунутих британцями умов, призвела до зростання впливу при Версальському дворі іспано-австрійської партії, яка відстоювала наступальні методи у зовнішній політиці. В результаті Шуазель, щоб не втратити владу, почав вести секретні франко-іспанські переговори про союз і перейшов до агресивної тактики ведення переговорів з британцями. У меморандумі від 15 липня він висунув нові вимоги: повернути о. Кейп-Бретон з правом рибної ловлі біля Ньюфаундленду, в Індії відмовитись від усіх завоювань і повернутися до розстановки сил 1754 р., в Африці віддати одне з окупованих поселень на р. Сенгал або о. Горе [125, р. 211 – 217].

Більш того, Шуазель відправив Бюссі два додаткових листа. Суть першого зводилась до відмови Великої Британії від союзницьких зобов'язань перед Пруссією. У другому містилось кілька серйозних зауважень відносно заокеанської політики Лондона, що стосувалась інтересів Іспанії. Зокрема, згадувались скарги на перешкоджання веденню рибного лову біля Ньюфаундленду, численні захоплення іспанських судів в ході війни, а також незаконне будівництво британцями поселень на іспанській території в затоці Гондурас [125, р. 219 – 221]. Шуазель так само підкреслював, що французький король «не може приховувати від Англії небезпеку, що він відчуває, і до появи якої буде причетний він, якщо ці предмети розбіжностей, що в якійсь мірі пов'язані і з його Католицькою Величністю, приведуть до війни» [250, р. 173].

У відповідному листі від 24 липня Пітт з обуренням заявив, що розбіжності з Іспанією не мають ніякого відношення до переговорів між Великою Британією і Францією, а згадка про це лише ображає гідність Його Величності, і ставить під сумнів щирість намірів французів укласти мир [125, р. 223]. Він також висловив надію, що у подальшому Франція не дозволить втручатись у переговори Іспанії.

Переорієнтація поглядів французького уряду на укладання миру і втягування Мадрида у суперечку між Лондоном і Парижем, втім, вплинули на

позиції самого Пітта. По суті, крайня заява Шуазеля мала на увазі два варіанти розвитку подій: або Велика Британія піде на ризик і продовжить колоніальну війну з коаліцією, в яку буде включена Іспанія, або вона уступить франко-іспанським вимогам, відмовиться від союзницьких зобов'язань перед Пруссією і піде на підписання угоди. З огляду на той факт, що переважна більшість членів британського уряду, включаючи Б'юта, були активними поборниками миру, позиції прем'єра виявились досить хиткими. Така ситуація могла розглядатись лише як крах спроб Пітта укласти мирну угоду, оскільки через його ультимативну форму ведення переговорів французький уряд відійшов від колишньої миротворчої тактики і прийняв жорсткішу позицію, що не виключало можливість продовження війни.

У цей момент на щастя для Пітта у Лондон прийшли новини про чергові перемоги британської зброї. 20 липня 1761 р. вранці стало відомо про капітуляцію Пондішері в Індії, а вже ввечері про захоплення о. Домініки у Вест-Індії. Через два дні прийшло повідомлення про те, що в Німеччині союзна армія на чолі з принцом Фердинандом розбила французів під Віллінгаузенем.

Необхідно відзначити, що успіх підприємства зі взяття о. Домініки (або Сан-Домінго) був досягнутий завдяки вмілим діям Амхерста, який зміг вчасно спорядити експедицію і відправити її до вест-індійських островів до початку штормового сезону, щоб до осені, за розпорядженням Пітта, британці володіли всіма необхідними позиціями в регіоні для операції проти Мартиніки. Важливо, що результат експедиції проти Домініки став можливий і завдяки здібностям головнокомандувача лорда Ролло. З ініціативи останнього загін з 700 осіб, не чекаючи появи підкріплень, погрузився на кораблі і 4 червня відплив з Гваделупи, 6 червня почалась облога фортеці острова, а вже 13 червня Домініка перейшла під британський контроль.

Відомості про успішні заокеанські операції додали впевненості Пітту у відстоюванні британських завоювань під час переговорів з французами. Однак ніякого позитивного результату це йому не принесло. Зробивши за наполяганням колег деякі поступки у вимогах до Версалю, зокрема, надавши право риболовлі у певних регіонах і невеликий о. Сен-П'єр в гирлі р. Св. Лаврентія [125 р. 242 – 248], Пітт все ж не отримав задовільної відповіді. Тому в середині вересня 1761 р.

посли були відкликані назад у столиці й англо-французькі переговори про мир були завершені.

Хоча ультимативна форма ведення переговорів Пітта, безсумнівно, вплинула на їх результат, тим не менш, зміна позиції Версаля щодо перспектив завершення колоніального протистояння і залучення іспанських заокеанських інтересів у вирішення англо-французьких протиріч так само сприяло зриву спроби укласти мир.

Ця невдача призвела до зростання загрози британським позиціям за океаном, оскільки франко-іспанське зближення незабаром вилилось у підписання 15 серпня 1761 р. Фамільного договору про взаємну допомогу, а також секретної конвенції [211, р. 188 – 189]. За умовами останньої Іспанія повинна була оголосити війну Великій Британії, якщо мир не буде укладено до 1 травня 1762 р., а Франція, в свою чергу, зобов'язувалась не укладати мир з британцями доки не будуть задоволені іспанські вимоги. Хоча французький та іспанський уряди стверджували, що Фамільний договір було підписано не з метою продовження війни з Великою Британією, а для захисту власних інтересів та сприянню якнайшвидшого досягнення миру.

Однак британський посол у Мадриді граф Брістоль зміг переконатись у зворотному, про що поспішив повідомити Пітта [133, р. 579 – 588]. Він писав про активізацію військових приготувань у безлічі іспанських портів і непереконливих спробах іспанського міністра закордонних справ Уолла дати пояснення. Незабаром до британського прем'єра потрапило листування Фуентеса і Грімальді, іспанських послів у Лондоні та Парижі, з якого стало відомо про зміст секретної франко-іспанської угоди, а також про те, що в Мадриді очікують прибуття судів з коштовностями з Америки [216, р. 137 – 139].

Для захисту досягнутих стратегічних успіхів за океаном Пітт негайно приступив до розробки плану превентивного удару. Першим і, можливо, найбільш важливим підприємством повинно було стати захоплення іспанського флоту з коштовностями з Америки. Саме на його прибуття, на думку Пітта, в Мадриді покладали великі надії й за рахунок цього збирались не тільки покрити власні витрати на озброєння армії та флоту, але ще й надати позику Франції для продовження війни. Тому прем'єр вважав за необхідне негайно направити ескадру

для перехоплення іспанського флоту і, оголосивши війну, відкликати з Мадрида свого посла. Відомо про бесіду Пітта з генералом Кеппелем, в якій перший зазначав: «Я знаходжу, що іспанці налаштовані розірвати з нами. Це, можливо, дозволить нам поправити своє матеріальне становище. Бо, незважаючи на те, що ми захопили французькі острови і колонії, вони не надали нам швидкого прибутку, який нам необхідний. Тому ви повинні заволодіти Панамою. Скільки підрозділів вам буде потрібно для такої експедиції? Кораблі готові вийти в будь-який момент. Нема також сумнівів, що британські колонії, при необхідності, направлять 5 000 осіб» [153, р. 325]. У відповідь Кеппель дав обіцянку захопити не тільки Панаму, але і всю іспанську Америку. Перший міністр зазначив, щоб генерал був готовий до відправки у будь-який момент. Для організації цієї експедиції залишалось тільки отримати згоду інших членів уряду.

Разом з тим Пітт також виношував план по захопленню Філіппін, про що він консультувався з лордом Ансоном, однак привести до виконання цей план довелось вже його наступникам.

Втілити задумані операції Пітту не вдалось, оскільки на засіданнях кабінету, що проходили з 18 вересня по 2 жовтня, він безуспішно намагався переконати своїх колег у необхідності їх проведення й оголошення війни Іспанії. На його думку, небезпека розширення театру колоніального протистояння була вже неминуча, а включення у боротьбу нового гравця в особі Іспанії було лише питанням часу. «Честь дає нам право протистояти ворожості, – говорив Пітт, – а розсудливість зобов'язує до цього. Якщо будь-яка війна і могла б самозабезпечуватись, то це була б війна з Іспанією. Її ресурси знаходяться на великій відстані, і так як ми є володарями морів, ми можемо з легкістю перервати їх надходження. Її флот з коштовностями поки ще не прибув з Америки. Перехоплення цього флоту значно обмежило б її сили і збільшило наші. Таке сміливе, але і необхідне підприємство стало б корисним уроком не лише для Іспанії, але і всієї Європи» [133, р. 589 – 590].

Ініціативу наступальних дій проти іспанського флоту і колоній підтримували і деякі публіцисти. Зокрема, Брекнок закликав «до захоплення цілих королівств, у порівнянні з якими завоювання Канади здасться незначною справою» [123, р. 4 – 6].

Проте ця ідея, незважаючи на доводи прем'єра, не знаходила підтримки у членів уряду. Останнє засідання кабінету, яке ініціював Пітт в якості першого міністра, відбулось 2 жовтня 1761 р. На ньому Ньюкасл заявив, що він не бачить жодної вагомої причини починати війну з Іспанією, а також вважає, що вона призведе до непомірного роздування бюджетних витрат і відтягне завершення поточної війни. Хардвік додав, що останні звістки про франко-іспанську угоду зовсім нічого не поміняли, а можливість порушення миру з боку Іспанії мінімальна, у той час як Франція, ймовірно, навмисно намагається вплутати Велику Британію у нову війну. Б'ют висловив жаль, що посол Стенлі, який повернувся з Франції, не привіз з собою додаткових відомостей, які внесли б ясність у предмет розбіжностей, тому у зв'язку з невизначеним станом справ він вирішив не голосувати за оголошення війни. Ансон так само був проти, оскільки за його відомостями об'єднаний франко-іспанський флот за кількістю практично дорівнював британському (у Франції було 48 лінійних кораблів, Іспанії – 57, а Великої Британії – 105), до того ж британський на той момент не був готовий до продовження протистояння, оскільки безліч судів потребувало капітального ремонту після тривалої служби на морі [396, р. 106 – 107].

Останнім виступив Пітт. У своїй промові він висловив попередню впевненість у необхідності рішучих дій проти Іспанії та її колоній, а також підкреслив, що поточна війна може вважатись виключно його війною, але так як ситуація змінилась і його вплив у кабінеті і парламенті зменшився, він не збирається нести відповідальність за те, чим не керує. Тому рішення покинути діючий уряд він назвав цілком закономірним. 5 жовтня Пітт зустрівся з Георгом III і вручив йому свою печатку державного секретаря Південного департаменту. Його прикладу послідували віддані союзники: граф Темпл і Дж. Гренвілл.

Піти у відставку Пітт був змушений, оскільки розумів, що переважаюча «партія миру» буде намагатися проводити протилежну його поглядам політику вмиротворення і поступок, яка, внаслідок переходу французького Двору до агресивної зовнішньої політики і залучення у колоніальний спір Іспанії, найімовірніше призвела б до втрат за океаном, а відповідальність за все це ніс би саме Пітт.

На думку Равілля, ймовірно невдачі кабінету, що продовжив свою роботу, і незгасаюча популярність «Великого комонера», який пішов у відставку в момент слави британської зброї по всьому світу, могли виявитися вагомими аргументами на користь його якнайшвидшого повернення у крісло першого міністра [354, р. 414 – 415]. На це, мабуть, і розраховував Пітт.

Хоча, безсумнівно, існували й інші не менш значущі причини його відставки, яка потягнула за собою зміну зовнішньої та колоніальної політики країни. Британський дослідник Міддлтон підкреслював очевидну зацікавленість у цьому його колег, бо в уряді ніхто не чинив опору його відставці, оскільки всі були згодні з думкою Бедфорда, що досягти бажаного миру буде досить складно, поки кабінетом керує Пітт [309, р. 197]. Крім того, як писав Грін: «влада Пітта ґрунтувалася на занадто вузькій платформі», тому вігські олігархи, які зберегли свою антипатію до нього і його експансіоністського курсу, порахували, що він зробив свою основну роботу і його слід звільнити від займаної посади [250, р. 183 – 184].

Радянський історик К. М. Татарінова відзначала, що в самій партії вігів у зв'язку з завершенням колоніальної війни стався розкол на ґрунті економічних інтересів різних груп. Тому «вимога Пітта, який відображав інтереси найбільш агресивної, але не дуже численної колоніальної буржуазії (опозиційного угруповання вігів – В.Г.), про продовження війни після того, як Англія вже завоювала найголовніші пункти в Індії та Америці, нашттовхнулась на опір не тільки з боку торі, які перебували в опозиції, але і з боку більшості вігів» [102, с. 300].

Таким чином, інтереси безлічі впливових політичних сил більше не збігалися з тим експансіоністським курсом, який намагався і далі проводити Пітт. Як лідер, який офіційно не зараховував себе ні до однієї з основних політичних партій країни, він став жертвою такого становища. Якщо раніше це йому допомагало, то на момент відставки з'ясувалось, що жодне з великих політичних угруповань країни більше не було зацікавлено в його перебуванні при владі.

Серед інших, неоднозначною виглядала позиція графа Б'юта, який спочатку діяв як прихильник Пітта і підтримував практично всі його заходи, особливо ті, що стосувались колоніальних завоювань за океаном. Але після

першої урядової кризи під час англо-французьких переговорів він несподівано перейшов на бік «партії миру». Очевидно його рішення було продиктовано прагненням зберегти вплив у кабінеті, оскільки Б'ют представляв інтереси антиолігархічної політичної сили, яка не мала широкого представництва в органах державної влади. Хиткі позиції прем'єра могли загрожувати і йому в разі продовження співпраці.

Зберігши свій колишній пост (секретар Північного департаменту) разом з Ньюкаслем (перший лорд казначейства), у реорганізованому уряді Б'ют став відігравати визначальну роль. До складу нової адміністрації також увійшли: на місце Пітта (секретар Південного департаменту) син торійського лідера У. Уіндхама – граф Егмонт, чиєю кандидатурою экс-міністр залишився задоволений; лорд Баррінгтон як канцлер казначейства, а його колишній пост військового міністра перейшов до Ч. Тауншенда; лорд Сендіс став міністром з питань торгівлі, а лорд Томонд скарбником. Так само до складу кабінету знову увійшов герцог Бедфорд, як охоронець малої печатки.

У новому уряді значно збільшилась присутність партії торі, зокрема, Егмонт, Томонд і Сендіс були її членами. Разом з представниками партії «Лейстерського дому» Дж. Гренвіллом і Б'ютом вони стояли на захисті інтересів короля. Як прихильники стратегії «блакитної води», ці політичні лідери як і раніше надавали велике значення колоніальним придбанням, проте, у зовнішньополітичних ініціативах прагнення до укладення миру було для них визначальним. Тому на зміну експансіоністській доктрині Пітта прийшла «політика умиротворення» кабінету Б'юта.

На відкритті парламенту 6 листопада 1761 р. король зачитав промову, в якій проголошувався майбутній курс. Висловлюючи жаль з приводу провалу нещодавніх переговорів, Георг III виразив рішучість продовжувати війну, поки не буде укладено мир, який відповідає інтересам Великої Британії та її союзників. Про перспективи майбутньої колоніальної війни з Іспанією монарх не згадував, сподіваючись на вирішення цього питання дипломатичним шляхом.

Оскільки король та його оточення вважали, що британські зовнішньополітичні інтереси сконцентровані за океаном, а досягнення миру є головною метою нової адміністрації Б'юта, закономірним кроком Сент-

Джеймського двору стала спроба вийти з війни на континенті, яку новий прем'єр разом з Дж. Гренвіллом вважали марною.

Хоча герцог Ньюкасл і його сподвижники вважали, що цей крок буде не просто зрадою свого союзника, а й зручним шансом для Франції остаточно розтрошити прусського короля, що призведе до не вигідних умов миру і, як наслідок, втрати багатьох окупованих колоній противника. Так зі збільшенням влади Б'юта підтверджується зауваження А.Б. Соколова про те, що «у перші роки правління Георга III конфлікт прихильників колоніальної і прибічників європейської політики знову посилюється, а прусське питання було одним з аспектів цієї суперечки» [98, с. 108].

13 листопада перед Палатою громад виступив Пітт. У своєму зверненні він різко розкритикував можливість припинення війни на континенті. Саме тоді він вимовив знамениту фразу: «Америка була завойована у Німеччині» [396, р. 131]. «Ніщо, окрім загрози вторгнення в 1755 р. не лякало уряд і тому призвело до втрати Менорки. Так чи повинно це повторитись, якщо французькі підрозділи отримають можливість залишити Німеччину» [Там само, р. 131].

Проблема участі у континентальній війні розглядалась у контексті заокеанських інтересів Британії і тому викликала запеклі суперечки. 9 грудня 1761 р. під час голосування про надання 1 000 000 ф.ст. союзницькій армії в Німеччині один із членів уряду Делавел, в черговий раз нагадав Пітту його висловлювання щодо одягання каменю (німецьких інтересів) на шию будь-якого міністерства. На це екс-прем'єр заперечив: «Так, як колись проходила німецька політика, це дійсно був камінь на наших шиях. Так, як вона проводиться зараз – це камінь на шиї Франції. Коли я прийшов до влади, я зіткнувся з фактом виплати субсидій Пруссії, продиктованих інтересами Ганновера, але не Великої Британії. Я настояв, щоб захист національних інтересів і Америки набув першорядного значення, а згоду з війною у Німеччині давав лише у разі виконання інших зобов'язань... Але я проводив свій власний курс і, у разі помилковості цього шляху, я визнаю свою провину, якщо завдяки цьому я не розтрошив могутність Франції в Ост- і Вест-Індіях» [396, р. 132]. Його промова справила визначальний вплив на результат голосування, і субсидія була прийнята.

Тим часом, поки у Вестмінстері активно обговорювалось питання про роль континентальної війни у боротьбі за колонії, театр військових дій за океаном розширився внаслідок появи нового противника.

Після того як у жовтні 1761 р. в Кадіс прийшов флот з дорогоцінностями з Америки, про який не раз говорив раніше Пітт, переговори Лондона і Мадрида загострились. Коли голова іспанської адміністрації Волл направив меморандум із запевненнями про мир, у відповідь Б'ют і Егмонт без жодних консультацій з Ньюкаслем, склали аналогічну ноту, але додали до неї вимогу надати як доказ статті франко-іспанської угоди, що стосуються Великої Британії [355, р. 28 – 29]. Обурений Волл звинуватив британців у наказовій манері ведення переговорів і відмовився що-небудь надавати. 19 листопада ця вимога була пред'явлена вже як ультиматум, після чого іспанський посол де Фуентес, передавши меморандум, який означав, по суті, оголошення війни, був відкликаний з Лондона.

2 січня 1762 р. Георг III виступив з ініціативою оголосити війну Іспанії. Герцоги Ньюкасл, Бедфорд, Хардвік і Менсфілд висловили свій протест, однак більшість в особі лордів Б'юта, Гренвілла, Егмонта, Лігоньера і Дж. Гренвілла підтримали короля [392, р. 102]. Тому 4 січня послідувало офіційне оголошення війни.

Парадоксальним в цих подіях є той факт, що уряд Б'юта, який прагнув до миру, висував Мадридському двору умови, які, по суті, були провокацією і цілком закономірно привели до війни. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що Б'ют, мабуть, розраховував встигнути здійснити кілька заокеанських операцій, які не тільки надали б додаткову стратегічну перевагу Британії і прискорили підписання миру, але і збільшили б громадську популярність самого прем'єра.

Гарантувати успіх могли розроблені Піттом плани військових операцій, які він не встиг втілити. Тому експансія за океаном продовжувала здійснюватися згідно з розпорядженнями попереднього прем'єра. Так, планована ще з початку 1761 р. операція по захопленню французької Мартиніки була успішно завершена 15 лютого 1762 р. адміралом Роднеєм і генералом Монктоном [211, р. 225]. Слідом за цим послідувала окупація інших французьких Підвітряних островів: Гренади, Сент-Вінсента і Сент-Люсії. У результаті цієї кампанії французи

втрапили практичних всі свої вест-індські острови, за винятком частини о. Сан-Домінго.

У продовження військово-морської стратегії попереднього міністерства командувачу середземноморським флотом адміралу Сандерсу було доручено блокувати основні ворожі порти і перешкоджати об'єднанню флотів з Кадіса і Тулона, зайнявши вигідну позицію у Гібралтарі [309, р. 205].

Незважаючи на таку спадковість політики екс-прем'єра, Ньюкасл, однак, зробив наступну заяву: «ми повинні повернути Пітта, якщо буде вестись настільки складна і широка війна. Я не знаю нікого, хто б міг планувати і приводити у виконання кампанію, подібно до того, як це вдається Пітту» [250, р. 189]. Ці слова не знайшли очікуваного відгуку у колег Ньюкасла, тому новій адміністрації довелось самостійно розробляти плани військових операцій.

Одна з перших таких експедицій була спрямована проти Гавани – найважливішої іспанської морської бази на Кубі, що контролювала Флоридську затоку, по якій проходили кораблі на шляху до Європи. Втрата цього міста мала вирішальне значення для іспанської комерції в карибському регіоні. Головним покровителем цього підприємства був перший лорд Адміралтейства Ансон, який завдяки докладному звіту адмірала Ч. Ноулза, був добре обізнаний про стан захисту острова і перспективи його окупації [211, р. 246]. За рекомендацією герцога Камберленда, чий вплив на військове міністерство знову зріс після відставки Пітта, на чолі експедиції було поставлено лорда Олбермейла. У виборі цілі та характері організації експедиції не складно простежити спадковість ідей Пітта, по суті, вона була продовженням закладеного ним курсу колоніальної експансії.

6 січня 1762 р. відбулось засідання кабінету, на якому були присутні: Девоншир, Ансон, Лігоньер, Гренвілл, Ньюкасл, Б'ют і Егмонт. Центральним питанням обговорення став план Ансона по захопленню Гавани. Коли його затвердили, Егмонт ознайомив присутніх з подібним проектом, запропонованим полковником У. Дрейпером, по захопленню іспанської столиці Філіппін – Маніли. Оскільки для її проведення передбачалось використовувати війська і флот, що

знаходились у розпорядженні Дрейпера в Індії, цей проект так само було затверджено одногосно.

26 березня адмірал Родней, який знаходився у Вест-Індії, отримав наказ припинити всі військові операції і чекати прибуття допоміжного флоту з метрополії з подальшими інструкціями. Через місяць прибула ескадра адмірала Дж. Покока з наказом атакувати Гавану. 6 травня операція почалась і після сорокаденної облоги головний форт Моро був узятий, 10 серпня влада міста підписали акт капітуляції. Крім цього до рук переможців потрапили 12 лінійних кораблів і 3 000 000 ф.ст., що належали Його Католицькій величності [68, с. 349]. Зазначимо, що головний організатор цієї експедиції так і не дізнався про її результат, оскільки в червні 1762 р. Ансон помер.

Успішний результат операцій за океаном глава уряду Б'ют використовував як зайвий привід для відмови від продовження війни на континенті. До того ж, після смерті у січні 1762 р. російської імператриці Єлизавети, коли на престол зійшов її племінник Петро III, Росія несподівано уклала союз з Пруссією. У зв'язку з цим Б'ют вирішив, що продовження субсидування прусського короля стало зовсім необов'язковим.

Разом з тим, з'явилась загроза вторгнення іспано-французьких військ на територію одного з найбільших імпортерів британських колоніальних товарів – Португалії. Цей план агресії був в першу чергу антибританським, оскільки закриття портів одного з найбільш вигідних європейських партнерів Лондона поряд з портами союзних держав Бурбонів завдало б значної шкоди британській комерції під час війни. Корбетт вважав, що його ініціатор Шуазель передбачив ідею континентальної блокади Наполеона [211, р. 298 – 299]. Бо, як і французький імператор згодом, Шуазель вважав, що міць Великої Британії ґрунтується на колоніальній торгівлі, тому зі вступом у війну Іспанії, одним з основних його завдань став підірив комерційної могутності противника. «Комерція – відзначав Шуазель, – це вид потоку. Його напрямок можна лише із зусиллям змінити, але якщо ви спробуєте несподівано перервати його, це знищить ті берега, де ви його зупините» [Там само, р. 299].

У той же час уряд Іспанії міркував категоріями застарілої стратегії кінця XVII ст., коли колоніальна і комерційна міць британців була ще не настільки

велика. Морська атака Гібралтару, висадка десанту в Ірландії, захоплення Ямайки і вторгнення французів в Голландію (давній план компенсації заокеанських завоювань британців) – за ці традиційні завдання протистояння виступав мадридський Двір.

У розробленому Шуазелем плані боротьби проти британського панування знайшло місце і цим операціям, причому напад на Португалію був лише складовою його частиною. Головним для французького міністра знову було обрано вторгнення до Британії. Як відволікаючий маневр для військово-морських сил противника планувалось проводити диверсії у різних частинах світу: у Вест-Індії проти Ямайки та Мартиніки, у Північній Америці проти Ньюфаундленду, в Європі на німецьких землях, а також проти Португалії та Гібралтару. Облога останньої цілі могла відволікти значну частину середземноморського й атлантичного флотів британців, а в разі їх відходу до метрополії, мала великі шанси на успіх, оскільки проти такого важливого стратегічного пункту використовувалися б багатотисячні франко-іспанські контингенти [211, р. 305].

Проте, про наміри Шуазеля незабаром стало відомо британському кабінету. На його екстреному засіданні було вирішено вжити превентивні заходи. Захист Британських островів, згідно з розпорядженнями Ансона, здійснював переможець доленосного бою біля Кіберона адмірал Хоук, тоді як Дюнкерк блокував коммодор Мур. Так, завдяки вмілій організації флоту і досвіду головнокомандувачів противник втратив шанси на вторгнення. Крім того, зволікання з початком інтервенції у Португалію, яка почалась лише в травні, позбавило союз Бурбонів можливості захопити її столицю, оскільки на той час допоміжні британські контингенти з 7 000 солдатів вже були туди направлені. Таким чином, план Шуазеля знову виявився нездійсненим.

Неможливість організувати велику заокеанську експедицію, а також провал інтервенції на Британські острови змусив Шуазеля зосередитись на переговорах про мир. На той час листування між Лондоном і Парижем відновилося за посередництва сардинських послів – графа де Вірі та Б. де Солара. З британської сторони його вів лорд Егмонт, але керував усім процесом граф Б'ют. Контрастуючи з проведеними раніше Піттом, ці переговори вирізнялись не тільки більш поступливою позицією британського кабінету, але й обстановкою

найсуворішої секретності, в якій вони велись. Причиною останнього було загострення протистояння в кабінеті Б'юта і Ньюкасла з питань субсидної політики.

12 травня 1762 р. під час дебатів, присвячених проблемі фінансування військових дій за океаном і на континенті, з промовою виступив Пітт. Хоча в цілому він підтримав зовнішньополітичний курс уряду, але все ж зробив кілька зауважень: «Дійте зараз, – говорив він, – в ситуації, що склалась, поки це в ваших силах. Зайвий мільйон виявиться дрібницею, яка зведе вас на вершину Європи і надасть можливість укласти ефективний та гідний мир... Виділіть мільйон для загальної війни за океаном і додайте три, чотири або п'ять сотень тисяч ф.ст. додатково для Португалії, або визнайте перед домом Бурбонів, що ви не в змозі вести переговори, очолюючи своїх союзників» [392, р. 131].

Марно намагався умовити парламентаріїв збільшити асигнування на загальну війну в цілому і на пруські субсидії зокрема герцог Ньюкасл. Не досягнувши підтримки, 14 травня 1762 р. він заявив про свою відставку і 26 травня зняв з себе повноваження першого лорда казначейства.

Вільну посаду глави уряду цілком очікувано зайняв його фактичний керівник Б'ют. Своім наступником на місце секретаря Північного департаменту він призначив Дж. Гренвілла, а пост глави Палати громад перейшов до лорда Баррінгтона, його посаду канцлера казначейства в свою чергу зайняв Ф. Дешвуд, крім того, після смерті лорда Ансона, очолити Адміралтейство було доручено лорду Галіфаксу [355, р. 58 – 59]. Отже, склад кабінету було переформатовано.

Утвердившись на новій посаді, Б'ют зміг безперешкодно проводити самостійну зовнішню і колоніальну політику. Посилаючись на необхідність ведення заокеанської боротьби проти нового суперника – Іспанії, а також появу у Пруссії нового союзника – Росії, першим кроком прем'єра стало рішення вийти з континентальної війни. А коли у липні 1762 р. нова російська імператриця Катерина II розірвала союзницьку угоду з Фрідріхом II, прем'єр сповістив пруського короля, що відновлювати субсидні виплати даний уряд не збирається, але спробує відстояти інтереси союзника дипломатичним шляхом.

Разом з тим, позначена Б'ютом увага до заокеанської боротьби і колоніальних інтересів Британії найбільш чітко проявилась у ході розпочатих

секретних переговорів з Шуазелем. Оскільки якнайшвидше досягнення миру для нього було головною метою, поступки багатьох завоювань стали цілком прийнятним для цього засобом. Так, прем'єр був готовий пожертвувати Сент-Люсією і Сент-Вінсентом у Вест-Індії, Горе в Африці, правом рибальства біля Ньюфаундленду і стоянками на о. Сент-П'єр і Мікелон [211, р. 286]. Оскільки такі поступки могли викликати серйозне суспільне збурення, в їх виправдання він таємно радив французькому колезі настояти на них, як на обов'язковій умові продовження переговорів [396, р. 140].

Щоб переконати британців у необхідності піти на поступки, Шуазель склав відповідний меморандум [211, р. 339 – 340]. У ньому він відзначав, що в історії не існує прикладів, коли переможець утримував усі свої завоювання за океаном з трьох причин. По-перше, всі ці придбання коштували б занадто дорого для метрополії. По-друге, це зробило б тривалий мир неможливим. По-третє, на прикладі Іспанії можна помітити, як неймовірно важко утримати такі придбання. Тому він мав намір не відступати від своїх принципів, на яких, по суті, і ґрунтувалась його колоніальна політика. Торкаючись «американської» політики він відзначав, що не вірить у користь колоній. На його думку, для метрополії набагато важливіше сконцентруватися на зміцненні власних сил. Хоча певні цінні товари, які не виробляє Франція, такі як кава та цукор, все ж були важливі. Тому для отримання подібних товарів мати колонії він вважав виправдано і навіть необхідно.

Це був його спрощений погляд на колоніальну експансію, нічого більшого він не бажав, але і на менше не погоджувався. Відносно Індії він дотримувався того ж принципу: був згоден на володіння лише факторіями у Бенгалії, на Коромандельському та Малабарському узбережжях, зберігаючи при цьому острова Маврикій і Бурбон. Так само він повторив свої колишні вимоги щодо островів: Гваделупи, Мері-Галант, Мартиніки, і додатково Кейп-Бретона і Сент-Люсії, в обмін на землі біля річок Мобіл і Міссісіпі, за винятком Нового Орлеана.

Враховуючи завзятість, з якою французький міністр відстоював колоніальні позиції Франції, як у ході переговорів з Піттом роком раніше, так і з Б'ютом аж до підписання миру, його спроба обґрунтувати в цьому листі свою

незначну зацікавленість у колоніальних придбаннях все ж виглядає досить спірною.

Меморандум Шуазеля викликав негативну реакцію у Лондоні і протягом місяця жодної відповіді на нього не давалось. Багатьох членів уряду й особливо Гренвілла найбільше обурювала нова вимога повернути Кейп-Бретон і Сент-Люсію, важливі з комерційної та стратегічної точки зору острови. Тому прем'єр намагався вести таємні переговори через сардинських послів.

Щоб прискорити процес підписання угоди у вересні 1762 р. Б'ют направив послом у Париж одного з найбільш затятих прихильників миру – герцога Бедфорда. Оскільки позиція останнього щодо колоніальних придбань Великої Британії і встановлення її панування на морі була відома раніше, сам факт його призначення, по суті, означав готовність британців до значних поступок. Повноважним представником від Франції у Лондон був направлений герцог де Нівернуа.

Суттєвою перешкодою для Б'юта в його прагненні укласти мир були новини про перемоги «червоних мундирів» у різних частинах світу, які постійно приходили під час переговорів. Так, 24 червня у битві під Уїлхелмстхолом у Німеччині французькі війська були розбиті силами британського головнокомандувача Гранбі. В кінці вересня прийшло повідомлення про захоплення Гавани. Трохи пізніше стало відомо про провал спроби французів силою закріпити за собою право на рибальство біля Ньюфаундленду, проти якого так завзято виступав Пітт. У червні 1762 р. французька ескадра, яку очолював граф де Оссонвіл, зайняла головне місто острова – Сент-Джонс, але змогла протриматись там лише до вересня, поки британці не підвели війська з Нової Англії та Квебека [7, с. 249].

Успіху також досягла друга велика операція, організована британським кабінетом після відставки Пітта, – експедиція проти Маніли, завдяки заповзятливості її ініціатора полковника У. Дрейпера. Як і у випадку з Гаваною, одним із головних завдань підприємства було прагнення паралізувати торговельну мережу Іспанії в регіоні для нанесення максимального збитку її економіці. Оскільки Філіппіни були найважливішим володінням іспанців в Азії, захоплення їх столиці було цілком закономірним. Проте, коли британський флот

віце-адмірала С. Корніша 22 вересня 1762 р. доставив британо-індійські війська Дрейпера до Маніли, напад виявився несподіванкою, так як звістки про вступ у війну метрополії там отримали лише напередодні. Як наслідок, ніяких заходів для захисту міста вжито не було. Штурм тривав недовго і 6 жовтня архієпископ Роджей, який керував обороною, був змушений підписати акт про капітуляцію.

Головною умовою здачі міста стала контрибуція у розмірі 4 000 000 песо, погасити яку влада зобов'язалась за рахунок наявних 546 000 песо в скарбниці, дорогоцінних металів іспанського галеона, який ішов з Перу, а також виписаного архієпископом чека на 2 000 000 песо для оплати Мадридом [355, р. 67]. Остання умова так і не було ніколи виконана, оскільки іспанський уряд не визнав чек дійсним.

Важливо відзначити, ще одне, мабуть, найбільш істотне для колоніального майбутнього Великої Британії придбання. В ході цієї експедиції британці змогли заволодіти секретними звітами і картами іспанських та португальських мореплавців XVI–XVIII ст., які дозволили Лондону по завершенні протистояння 1755 – 1763 рр. поширити свої колоніальні амбіції на Тихий океан [12, с. 323].

Вирішальну роль у новому витку розпочатої англо-французької боротьби за уявний «Південний материк» зіграв знаменитий британський мореплавець Дж. Кук. Спираючись на отримані документи, він зміг успішно досліджувати землі Нової Зеландії, східної Австралії та безлічі островів південної частини Тихого океану, розвіяти міф про існування величезного континенту, а також закласти основи подальшої колонізації досліджених земель, придбавши тим самим славу «лоцмана» британської колоніальної експансії [60, с. 8].

Зазначимо, що наприкінці війни зростання торговельного обороту Британії з колоніями супроводжувала активізація діяльності французьких приватирів. Так, протягом 1756–1760 рр. останніми було захоплено більше 2 500 британських торговельних суден, а в 1761 р. близько 820 [68, с. 352]. Ця тенденція, крім зазначеного вище прагнення Шуазеля підірвати комерційну могутність британців, обумовлювалась тим, що військовий флот Франції був блокований у власних портах, а зв'язок із заокеанськими володіннями відрізаний у результаті колосального домінування британських військово-морських сил, тому єдиною можливістю продовжувати діяльність на морі для французів залишався грабіж.

Новини про успіхи британців за океаном впливали не тільки на громадську думку, але також і на взаємини членів уряду. Зокрема, серйозні розбіжності виникли між Б'ютом і Гренвіллом. Останній не погоджувався з надмірно поступливою позицією прем'єра щодо окупованих володінь противника, бо здавалось парадоксальним, що, незважаючи на нові завоювання протягом 1762 р., британці змушені прийняти гірші умови і жертвувати ще більше володінь ніж у попередньому році. Особливо його обурювала необґрунтована вимога повернути Сент-Люсію (на Кейп-Бретон Шуазель на той час перестав претендувати). Однак Б'ют ці поступки обґрунтовував необхідністю забезпечення лояльності не тільки Версаля, але і Мадрида, який так само брав участь у підписанні договору.

Конфлікт закінчився переміщенням Гренвілла з поста секретаря Північного департаменту на пост першого лорда Адміралтейства, тоді як Галіфакс, який займав цю посаду, посів його місце, а також обіцявкою Б'юта передати Гренвіллу, після підписання миру, свій пост першого лорда казначейства [355, р. 79].

Великою вдачею прем'єра було те, що на той момент, по суті, не існувало згуртованої опозиційної сили, оскільки основні кандидати на ролі її лідерів, Пітт і Ньюкасл, через міжособистісні розбіжності не бажали об'єднуватись. Ця обставина можливо була однією з основних причин успіху настільки непопулярного політичного курсу королівського фаворита.

Як наслідок прелімінарна угода незабаром була підписана – 3 листопада 1762 р. у Фонтенбло Бедфордом, Шуазелем і Грімальді (іспанська посол в Парижі) [125, р. 261 – 271]. У цьому документі британці пішли на такі поступки, яких роком раніше Шуазель у своїх найсміливіших заявах кабінету Пітта і припустити не міг. Згідно з його статтями: в Америці Британія, незважаючи на тодішню гостру полеміку в парламенті, поступалась Франції правом на рибальство біля Ньюфаундленду разом зі стоянками на о. Сент-П'єр і Мікелон; Іспанія передавала британцям Флориду і звільняла кілька окупованих португальських міст в обмін на повернення Гавани, а також отримувала від французів Луїзіану; у Вест-Індії без будь-яких обґрунтувань Франції повертались стратегічно важливі острова Гваделупа, Мартиніка, Марі-Галант і Сент-Люсія, а в Африці – о. Горе; в Індії французи втратили право мати війська в Бенгалії, а їх

володіння повертались до кордонів від 1 січня 1749 р. до завоювань Дюпле; в Європі французи зобов'язались евакуювати війська з окупованих прусських територій, звільнити землі Ганновера, Гессена і Брауншвейга, зруйнувати укріплення Дюнкерка, а також повернути Менорку в обмін на Бель-Іль. Таким чином, із завоювань в ході війни Великій Британії дістались: Канада, Сенегал, Сент-Вінсент, Тобаго, Домініка і Гренадіни.

Новини про зміст угоди викликали велику хвилю критики у Лондоні. Представників комерційних кіл обурював той факт, що встановлені під час боротьби монополії в різних регіонах виявились не закріпленими у договорі. Політиків, ознайомлених зі змістом переговорів Пітта, турбувало, що, незважаючи на ще один рік перемог, статті договору виявились набагато менш вигідними. Представників військової еліти від армії та флоту, тривожили прості умови повернення Мартиніки і Гавани, захоплення яких коштувало багатьох зусиль і життів. Особливо громадськість обурив факт повернення Маніли, яку, по суті, віддали без будь-яких компенсацій, з огляду на те, що новина про її окупацію прийшла після укладання прелімінарного миру, а обіцяну суму викупу за неї іспанський уряд так ніколи не виплатив [250, р. 197].

Втім, щоб остаточно затвердити настільки спірні умови колоніальних поступок Б'юту належало відстояти їх під час голосування в парламенті. Передбачаючи це, напередодні він знайшов собі союзника в особі Г. Фокса, призначивши його на посаду глави Палати громад. Зв'язки і вміло застосовувані підкупи останнього повинні були забезпечити прем'єру бажаний результат.

У ході обговорень більша частина виступаючих критично поставилась до статей договору. Зокрема, Бекфорд порівнював Флориду з даремною пустелею, виміняною на стратегічно вигідну Гавану. Навіть такі прихильники миру як герцог Ньюкасл і лорд Хардвік поспішили відзначити, що умови договору значно гірші від тих, що могли бути досягнуті попередньої адміністрацією.

Проте, найбільший інтерес у багатьох викликала думка головного «винуватця» піднесення колоніальної могутності Великої Британії, який довгий час не міг брати активної участі у політичному житті через загострення хвороби. І коли з блідим і виснаженим виглядом Пітт все ж з'явився у залі засідань, це викликало бурхливу реакцію серед присутніх.

У своїй промові, яка тривала більше трьох годин, екс-прем'єр різко засудив договір. Він вважав неприпустимим повернення Сен-П'єра і Мікелона разом з правом на рибальство біля Ньюфаундленду в Північній Америці, Гваделупи та Мартиніки у Вест-Індії, Горе в Африці. «Здається, міністри забули фундаментальний принцип – говорив він, – Франція головним чином, якщо не виключно, у страху перед нами завдяки морській та комерційній силі. Тому, повертаючи їй цінні вест-індські острови і поступаючись рибальством біля Ньюфаундленду, ми надаємо їй засоби для відновлення її величезних втрат і дозволимо знову бути небезпечною для нас у відкритому морі» [211, р. 147]. З приводу поступок в Індії він зауважив, що британці «не втримали нічого, хоча завоювали все» [Там само, р. 147]. Крім того, Пітта особливо обурило факт зради прусського союзника Фрідріха II, інтереси якого не були враховані, бо завдяки його героїчній боротьбі на континенті французи втратили можливість направляти необхідні підкріплення в Америку, Азію та Африку. Словом, статті прелімінарної угоди були для нього «абсолютно неприйнятними» і містили «зерна майбутньої війни».

Промова Пітта, що зберігав свій громадський вплив, в цілому відображала думку більшості критиків угоди. Так як безліч життів і величезні кошти, витрачені на завоювання важливих територій за океаном, по суті, втрачали своє значення через поступки, зроблені адміністрацією, котра доклала до того ж мінімальні зусилля для їх придбання.

Погляди Пітта і раніше відповідали меркантилістській теорії того часу. Оскільки утримати завойовані території противника він вважав за необхідне в першу чергу заради встановлення монополій в комерційних центрах по всьому світу. Тому виключення французів з Америки, Вест-Індії, Африки та Індії було настільки важливим. Крім того в процесі ведення широкомасштабної заокеанської війни Пітт зрозумів, що колишня турбота про баланс сил в Старому світі може бути усунена за рахунок Нового і що участь в європейській політиці для Британії менш важлива, ніж розширення власної колоніальної імперії.

Проте, доводи «Великого комонера» виявились не настільки переконливими, а методи Фокса більш дієвими, тому внаслідок голосування з 384

голосів лише 65 були проти угоди. Курс Б'юта, а разом з ним і короля взяв верх, у зв'язку з чим мати Георга помітила: «Тепер мій син король Англії» [250, р. 209].

Суть прелімінарної угоди більш детально була викладена у підписаному 10 лютого 1763 р. в Парижі договорі про мир між Великою Британією, Францією та Іспанією [125, с. 272 – 296].

Згідно з його статтями у володіння британської Корони в Північній Америці передавались: Нова Шотландія або Акадія, Канада, о. Кейп-Бретон та інші острови в затоці Св. Лаврентія. Французьким підданим гарантувались цивільні права, свобода віросповідання, розпорядження своїм майном і еміграції. Право рибного лову біля Ньюфаундленду і в затоці Св. Лаврентія, а також острова Сен-П'єр і Мікелон передавались у володіння Франції, але без права зводити фортифікації і мати гарнізон понад 50 осіб. Кордон між британськими та рештою американських володінь французів повинен був проходити через річки Міссісіпі, Ібервіль до озер Морепа, Понтшатрен і моря. Землі по лівому берегу Міссісіпі переходили британцям за винятком Нового Орлеана.

У Вест-Індії король Великої Британії повертав захоплені у Франції острови: Гваделупа, Мері-Галант, Дезірад, Мартиніка, Сент-Люсія, разом з усіма колишніми укріпленнями. У той же час французький король визнавав за британцями права на острови: Гренада і Гренадіни, Сент-Вінсент, Домініка і Тобаго.

В Африці Франції повертався о. Горе, але зберігались землі, прилеглі до р. Сенегал разом з факторіями: Сент-Леві, Подор і Галам.

В Індії британці повертали французам їх факторії на узбережжях Короманделя, Малабара, Оріссі та Бенгалії в тих межах, які існували на початку 1749 р. Французький король відмовлявся від: усіх подальших завоювань, права зводити фортифікації, утримувати військові підрозділи у Бенгалії. Щоб уникнути подальших конфліктів обидві сторони визнавали (британських ставлеників) Мухаммеда Алі законним навабом Карнатіка, а Салабат Джанга низамом Декана, і відмовлялись від претензій на вчинені в ході війни грабежі або зловживання.

Щодо інших анексованих об'єктів: о. Менорка повертався Британії, а о. Бель-Іль – Франції. У Німеччині Франція зобов'язалась вивести свої війська з усіх окупованих територій Ганновера, Гессена, Брауншвейга та Пруссії.

Від Іспанії британській Короні переходила Флорида в обмін на завойовані території на о. Куба, особливо порт Гавана, а також відмова від претензій на території в затоці Гондурас і зруйнування там усіх своїх фортифікацій. Хоча щодо останньої умови право на поселення, ведення торгівлі і видобуток сандалового дерева британцям все ж надавалось.

Повідомлення про підписані угоди у Фонтенбло і Парижі викликали хвилю критики з боку громадськості, яка з одного боку вітала заокеанські придбання і швидке підписання миру, але з іншого – з незадоволенням сприйняла відмову від багатьох колоніальних завоювань. Більшість відомих публіцистів й анонімних авторів памфлетів засуджували прийняті Б'ютом і Бедфордом умови, бо, як писав один з них – Дж. Алмон: «мир був негідним, хитким і ганебним, оскільки він повертав ворогові ту силу, завдяки якій він зможе знову збурити наш спокій» [142, р. 6]. Найбільш гострій критиці дії уряду Б'юта піддавались у статтях знаменитого автора газети «Шотландець» і члена парламенту Дж. Уїлкса. В одному з номерів він натякнув, що мир з Францією не тільки, безславний, але і продажний і що до цього причетний король [147, р. 65]. В результаті автор був заарештований і виключений з парламенту.

Однак були й ті, хто вважав договір цілком прийнятним. Так, один з анонімних авторів писав, що якщо британці продовжили б вести колоніальну війну, то повинні були «протягнути руки далі на Схід і в найкоротші терміни стати владиками всієї Азії, – а потім – що потім? Чому ми, як Олександр, повинні вбиватись, що немає більше світів, які можна завоювати» [136, р. 28]. Основними перешкодами втілення цього грандіозного плану він вважав: по-перше зростання державного боргу, який не дозволив би його завершити і збанкрутував би країну, по-друге, у разі збереження бажаних володінь, британці перестали б відчувати себе в безпеці, оскільки порушили б заздрість усієї Європи.

Побоювання ці були небезпідставні. Оскільки державний борг Великої Британії збільшився за час війни 1756 – 1763 рр. з 74 млн. до 133 млн. ф. ст. [105, с. 76]. Хоча, саме вільний доступ до отримання державних позик прийнято вважати найважливішою перевагою Великої Британії в порівнянні з її противниками, яка дозволила їй досягти таких видатних перемог за океаном [62, с. 610]. Проте, саме цей борг змусив британський уряд згодом ввести

безліч нових податків і зборів, переклавши частково тягар боргів на американських колоністів. Це в свою чергу, як відомо, призвело до повстання її тринадцяти колоній, підтримку яким надали саме Франція й Іспанія, з метою підірвати британську могутність на морі та в колоніях.

У британській історіографії довгий час було прийнято засуджувати дії Б'юта і ті умови, на які він пішов. Однак на сьогоднішній день, у зв'язку з ростом популярності ревізійної концепції, багато дослідників дають більш позитивні оцінки. Так, Д. Б. Хорн писав, що договір носив здоровий і помірний характер, Дж. Джонс відзначав, що з економічної та комерційної точки зору договір не викликав заперечення, П. Ленгфорд вважав, що Б'ют дійсно не скористався вигодами від перемог над Іспанією, але відносно Франції, навряд чи можна було отримати щось більше [105, с. 76].

Проте, не дивлячись на загострення полеміки навколо прийнятих адміністрацією Б'юта умов, угода в Парижі все ж виявилась однією з найважливіших подій в історії Британської імперії. Оскільки підсумком англо-французького протистояння 1755 – 1763 рр. стало не тільки значне розширення територіальних меж британських колоній, а й зміна політики Лондона стосовно заокеанських володінь, які з того часу стали відігравати визначальну роль у його зовнішньополітичних планах. Тому справедливим є зауваження російського геоекономіста В. В. Соколова про те, що з другої половини XVIII ст. «Слідом за економічною імперією стала складатися політична» [100, с. 54].

Таку зміну характеру Британської імперії відзначали американські історики Л. Г. Джіпсон і Ч. М. Ендрюз [152]. Німецький історик Л. Дехіо, аналізуючи дебати в Британії у 1762 р. про можливість обміну завойованої Канади на комерційно вигідні Антильські острови, прийшов до висновку, що «ця короткозора ощадливість зазнала поразки від потужної нової імперіалістичної тенденції, яка здобула переконливу перемогу над ідеєю простої торговельної та податкової експлуатації колоній. Виникло поняття світової морської імперії» [40, с. 128].

Хоча більшість дослідників історії Британської імперії все ж підтримували спадковість розвитку колоніальної політики Лондона, не заперечуючи при цьому значимість результатів боротьби. Зокрема, про появу Британської світової

наддержави, що знайшла реальні обриси імперії і заклала основи панування англійської мови у сучасному світі, писав Ф. Маклінн, при цьому він вважав, що для Пітта найбільш цінним регіоном була Вест-Індія, що означало спадковість попередньої стратегії й відсутність значних змін [62, с. 608, 148].

Міддлтон вважав, що ніякої єдиної стратегії Пітта не існувало і, за великим рахунком, він діяв відповідно до сформованої політичної традиції. Бо, операції у Карибському регіоні відповідали меркантилістській теорії того часу, згідно з якою, щоб знищити Францію, необхідно знищити її торгівлю, а рейди біля французького узбережжя проводились для того, щоб не вплутуватись у війну в Німеччині. Його план по захопленню Мартиніки і відновлення рейдів у 1761 р. розроблялись, щоб змусити Францію піти на необхідні умови [309, р. 211 – 212]. Аналогічної думки дотримувалась ще одна сучасна дослідниця М. Петерс, яка відзначала, що підхід Пітта до вирішення колоніальних питань був традиційний і мало чим відрізнявся від підходів інших міністрів [340, р. 46].

Неоднозначною можна вважати позицію відомого британського історика Р. Сілі, який з одного боку називав перемогу Великої Британії у Семирічній війні надзвичайною, яка поставила її на таку висоту величі, якої раніше вона ніколи не займала [93, с. 32]. А також відзначав, що у матеріальному розумінні Велика Британія дійсно була створена у XVIII ст., тобто великі території були зайняті, а конкуруючі нації були вигнані з них, «але тоді бракувало ідеї, згідно з якою повинна бути оформлена ця матеріальна маса» [Там само, с. 85]. Однак з іншого боку, він також писав: «Коли я говорю про створення Великої Британії у XVIII ст., я до певної міри перекирую дійсність. В особі колоніальної імперії Англія заклала основу Великій Британії, і в кінці кінців з неї може утворитись Велика Британія» [Там само, с. 73]. Тому, не заперечуючи факту створення колоніальної імперії, Сілі все ж не помічав еволюції зовнішньополітичного і колоніального курсів країни.

У російськомовній історіографії прийнято також писати про появу в результаті цієї колоніальної боротьби Британської імперії, але, втім, ніяких висновків про зміну характеру колоніальної політики Лондона не робилось. Зокрема, М. О. Єрофєєв фіксував лише два результату війни – поразку Франції і створення гігантської колоніальної держави [42, с. 112]. Є. В. Тарле наслідком

завоювань англійців вважав триумф їх торговельної та промислової буржуазії [101, с. 287]. К. М. Татарінова підсумком Семирічної війни називала зміцнення і розширення позицій Англії в колоніях, що стало одним з найважливіших етапів у процесі складання Британської імперії [102, с. 302]. Сучасний російський історик А. Б. Соколов підтримував традиційну точку зору, згідно з якою вест-індський регіон був найбільш важливим у досліджуваному протистоянні, а тому саме комерційні інтереси продовжували визначати пріоритети у колоніальній політиці в середині XVIII ст. [98, с. 75].

Отже, більшість істориків, що займались проблемами заокеанської політики Великої Британії у позначений період, не помічали змін пріоритетів британського істеблішменту щодо об'єктів протистояння, тому і зміни у колоніальній доктрині Сент-Джеймського двору не знайшли належного відображення в історичній науці.

Висновки до розділу 5

Таким чином, зі сходженням на престол Георга III у 1760 р. позначений ним курс на швидке завершення війни змінив методи відстоювання заокеанських інтересів. У ході розпочатих переговорів про мир У. Пітт висунув жорсткі вимоги французам, намагаючись зберегти всі окуповані території. При цьому найважливішою умовою було збереження британського домінування в Північній Америці, що свідчило про еволюцію колоніальної доктрини Великої Британії, оскільки вест-індські острови, які вважалися комерційно найбільш цінними, втратили пріоритетне значення.

З метою тиску Пітт продовжив захоплювати володіння противника за океаном, що призвело до втягування в колоніальну суперечку завдяки зусиллям французького прем'єра герцога Шуазеля нового гравця – Іспанії. Провал мирних переговорів і загроза війни з Іспанією призвели до відставки Пітта.

Реорганізований уряд на чолі з королівським фаворитом графом Б'ютом прийняв миротворчий курс, хоча його методи були різноманітними. З одного боку, деякі із запланованих ще Піттом експансіоністських проектів продовжували виконуватись, а після оголошення війни Іспанії було організовано й кілька нових.

З іншого, значна частина придбань у результаті все ж була пожертвована Б'ютом і його посланником в Парижі Бедфордом заради якнайшвидшого підписання угоди.

Проте зазначимо, що, незважаючи на поступливу позицію, загалом кабінет Б'юта все ж продовжив закладений Піттом колоніальний курс, згідно з яким Канада була збережена як найважливіший зі стратегічного погляду об'єкт експансії для встановлення панування на північноамериканському континенті. Крім цього, у володіння Великої Британії переходили: у Північній Америці – Нова Шотландія або Акадія, о. Кейп-Бретон та інші острови в затоці Св. Лаврентія; у Вест-Індії – острови Гренада й Гренадіни, Сент-Вінсент, Домініка і Тобаго; в Африці – землі, прилеглі до р. Сенегал; в Індії – Бенгалія та британські ставленики над Карнатіком і Деканом.

Значні поступки, несумісні з досягнутою перевагою британців на морі та в колоніях, викликали критику з боку політичних, комерційних і громадських кіл, що засвідчило про збільшений інтерес британців до колоніальних володінь і сформоване імперське мислення в представників британського істеблішменту. Серед інших головними критиками угоди та поступки завойованих територій були військові. Після відставки Пітта вони не припиняли протегувати експансіоністським проектам, проте їхня роль значно знизилась через прихильність нового кабінету Б'юта до миру. Ігнорування останніх завоювань за океаном, таких як Маніла на Філіппінах, викликало різку реакцію невдоволення діями уряду.

Проте, незважаючи на полеміку, угода в Парижі все ж виявилась однією з найважливіших подій в історії Британської імперії, оскільки підсумком англо-французького протистояння 1755 – 1763 рр. стало не тільки значне розширення територіальних меж британських колоній, а й зміна політики Лондона стосовно заокеанських володінь, які з того часу стали відігравати визначальну роль у його зовнішньополітичних планах.

ВИСНОВКИ

У висновках викладено результати дослідження, що відповідають поставленим завданням:

1. Розгляд джерельної бази дослідження, зокрема і вперше введених до наукового обігу документів, дав можливість переглянути деякі аспекти формування та реалізації британської колоніальної політики в середині XVIII ст. Тоді як досить численна зарубіжна історіографія проблеми переконала, що хоча кожен учений намагався по-новому дослідити цей процес, долучаючи нові джерела або досягнення інших наук, усе ж вони часто не відповідали об'єктивному підходу, виводячи на перший план певні суб'єктивні чинники. Так, для британських науковців характерним залишається апологетичний стиль викладання історії Британської імперії та пошук нових виправдань для «неприємних» сторінок її минулого, тоді як увага американських дослідників зосереджена переважно на північноамериканському фронті глобального протистояння в позначений період. Французькі, німецькі та індійські історики обирали подібний підхід, концентруючись на подіях, що відбувались на їхніх територіях, або вивчали механізми вироблення та реалізації політичних інтересів власних країн. Разом з тим у вітчизняній історіографії відсутні праці, присвячені детальному вивченню важливих аспектів британської колоніальної політики в середині XVIII ст. Усе це зумовлює необхідність її подальшого всебічного та комплексного дослідження.

2. Аналіз витоків колоніальної політики показав, як у ході запеклої боротьби, що вели спочатку відчайдушні британські авантюристи, а пізніше й комерційні компанії, під заступництвом британської Корони проти заокеанських монополій Іспанії та Португалії, а пізніше Голландії та Франції, до середини XVIII ст. саме британці поряд зі своїми основними супротивниками – французами змогли вийти в лідери серед морських і колоніальних держав.

Хоча вироблення британської колоніальної доктрини відбувалось нерівномірно й залежало не тільки від волі монарха або уряду, а й від багатьох об'єктивних чинників, таких як: сформована на той час внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація, особливості територій і країн, на які поширювались

експансіоністські амбіції англійців, їхня віддаленість, присутність там представників інших націй тощо. Колоніальна політика постійно еволюціонувала паралельно змінам у країні, що відбувались в аграрному, промисловому та фінансовому секторах.

Однак від самого початку заснування британцями колоній у Новому світі та появи опорних пунктів на Сході одним із головних мотивів цього процесу був розвиток торгівлі. Причому, вест-індський, північноамериканський та західноафриканський регіони, які становили «трикутну торгівлю», мали найбільш пріоритетне значення щодо інших регіонів, таких як Індія. Тому до моменту позначеного протистояння з французами пов'язані між собою щільною комерційною мережею колоніальні володіння Британії становили, скоріше, економічну, ніж політичну імперію. Отже, і завдання колоніальної політики Сент-Джеймського двору підпорядковувались переважно комерційним інтересам, а її другорядне відносно європейської політики значення майже ніколи не змінювалось у межах зовнішньополітичних пріоритетів держави. Глибокі зміни намітились лише в середині XVIII ст.

3. Простежено еволюцію колоніальної доктрини Лондона у 1755 – 1757 рр. в умовах боротьби представників британських правлячих кіл навколо питань захисту зовнішньополітичних та заокеанських інтересів держави. Серед них прибічниками найпоширенішої до середини XVIII ст. «вігської» концепції концентрації на європейському континенті були король Георг II та більшість партії вігів на чолі з герцогом Ньюкаслем; за невтручання в континентальну та активну заокеанську політику, так звану стратегію «блакитної води», виступали партія торі та опозиційна фракція вігів на чолі з У. Піттом; партія «Лейстерського дому» як опальне політичне угруповання спадкоємця престолу майбутнього короля Георга III та його фаворита графа Б'юта підтримувала зверхність колоніальних інтересів, проте концентрувалась переважно на внутрішньополітичних проблемах; підбуренням войовничих настроїв у народі займалась так звана «партія війни» на чолі з герцогом Камберлендом, хоча поборниками колоніальної експансії вони не були.

Оскільки з моменту перших сутичок у Північній Америці в 1755 р. уряд очолював прихильник традиційного зовнішньополітичного курсу концентрації на

європейському театрі протистояння герцог Ньюкасл, успішних результатів у боротьбі за океаном досягти не вдалось. Його підхід призвів до втрати важливих стратегічних пунктів у Середземному морі та Америці. Більше того, у результаті низки дипломатичних помилок на континенті Велика Британія опинилась перед обличчям сформованого широкого альянсу європейських держав. Тому в британських правлячих колах виникло прагнення до вироблення нової стратегії реалізації державних інтересів.

Реорганізований у 1756 р. уряд на чолі з У. Піттом перейшов до активної колоніальної експансії за океаном. Завдяки детально розробленим планам прем'єра і фахівців, яких він залучав, а також керівникам армії та флоту британські володіння значно розширились.

У зв'язку з цим розкрито, що роль військової еліти у формуванні зовнішньої та колоніальної політики Сент-Джеймського двору значно зросла, оскільки в розв'язанні колоніального протистояння вагому роль відіграли саме представники військових кіл під керівництвом герцога Камберленда, який згодом очолив британські війська в Європі, а надалі, під час активізації експансії за океаном, головними радниками прем'єра були саме військові від армії та флоту.

4. Виявлено, що підґрунтя інтересів британського істеблішменту до боротьби за океаном визначалось не лише торговельними перевагами, про які писали попередні дослідники, але й поглядами на своє геополітичне становище у світі, зокрема економічні інтереси ставали складником головної мети – установа свого домінування в колоніальній системі європейських держав.

Під час заокеанського протистояння позначились також певні особливості британського експансіонізму в різних частинах світу. У кожному з регіонів, де велась боротьба, британці вдавались не лише до прямих зіткнень, а й використовували можливості залучення третіх сил: в Індії це були правителі ворогуючих місцевих князівств, що вели суперництво за престולי; у Вест-Індії – місцеві плантатори та їхні комерційні інтереси; в Америці – союзи індіанських племен, від яких вони домагались союзницьких зобов'язань або позиції нейтралітету. Крім того, у військових операціях, що здійснювались в атлантичному регіоні, ініціатива керівників обмежувалась переважно тактичними ходами або незначним відхиленням від наперед розписаного сценарію кампанії,

тоді як біля західноафриканського узбережжя та в Індії ситуація була інша, бо, незважаючи на військову підтримку метрополії, більшість експансіоністських проектів розроблялась людьми «на місцях», серед яких найбільш видатних результатів досягли: на р. Сенегал – комерсант Т. Каммінг, в Індії – полковник Р. Клайв на суші й адмірал Дж. Покок на морі.

З огляду на це, роль представників колоніальної адміністрації «на місцях» та головнокомандувачів армій і флоту в розширенні колоній за океаном була чималою, оскільки через значну віддаленість від метрополії їм часто доводилось приймати визначальні рішення на свій страх і ризик. До того ж, завдяки налагодженим стосункам Пітта з колоніальними адміністраціями в Північній Америці значну кількість військових підрозділів складали місцеві колоністи, які доповнювали майже кожний контингент регулярних військ з метрополії. Погодженість дій губернаторів колоній та головнокомандувачів британської армії давали їм перевагу в боротьбі, на відміну від французьких супротивників. Водночас самостійність дій службовців ОІК у здійсненні підприємств експансіоністського характеру в Індії зумовлювалась особливим становищем цієї комерційної компанії, яка під час позначеного протистояння, по суті, перетворилась на окрему політичну силу на субконтиненті.

Упевнена та активна діяльність керівників британських військ у просуванні заокеанських меж своєї держави демонструвала їхню обізнаність у пріоритетах та настроях політичної еліти Лондона, хоча ще далеко не кожен представник Сент-Джеймського двору розумів сутність і ціну боротьби, що тривала.

5. У дослідженні з'ясовано, що після численних завоювань за океаном Велика Британія поступово оформлювалась як імперія. Лондонський уряд, спочатку на чолі з Піттом, а після воцаріння Георга III очолюваний графом Б'ютом, намагався закріпити в договорі з Парижем придбані території. Саме в цей час досить наочно було продемонстровано еволюцію колоніальної доктрини Великої Британії, адже утримання Канади як найважливішого об'єкта протистояння засвідчило, що перспективи колоніального зростання набули першорядного політичного значення, оскільки комерційно більш цінні вест-індські острови відійшли на другий план. Тому боротьба за панування в різних

регіонах світу, особливо за Північну Америку, виявилась для британців важливішою за торговельне суперництво. До того ж, поступка деяких інших завоювань заради якнайшвидшого досягнення миру призвела до численних нападок не тільки політичних опонентів кабінету Б'юта, але й широкої критики громадськості.

Отже, паризький договір 1763 р. відзначив важливий підсумок англо-французької боротьби. Витіснивши свого головного колоніального конкурента з усіх раніше спірних регіонів світу (Північної Америки, Африки, Індії), Велика Британія зайняла домінуючу позицію в колоніальній системі європейських держав. Крім того, зміна політики Лондона щодо заокеанських володінь, які з того часу стали відігравати визначальну роль у його зовнішній політиці, стала головною ознакою перетворення Великої Британії разом з її колоніальними володіннями на імперію.

Примітно, що за результатами цієї боротьби, по суті, остаточно оформилась не лише Перша Британська колоніальна імперія, але й було закладено фундамент для формування Другої імперії в Індії. Якщо Перша перестала існувати досить швидко – після від'єднання тринадцяти американських колоній у 1775 р., то Друга існувала й розширювалась близько двох століть, і тільки після проголошення незалежності Індії в 1947 р. і подальшого процесу деколонізації інших володінь завершила своє існування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Айзенштат М. П. Власть и общество Британии 1750–1850 гг. М.: ИВИ РАН, 2009. 398 с.
2. Акимов Ю. Г. От межколониальных конфликтов к битве империй: англо-французское соперничество в Северной Америке в 1613–1713 гг. СПб.: Изд. С.-Петербур. Ун-та, 2002. 488 с.
3. Александренко В. Н. Русские дипломатические агенты в Лондоне в XVIII в. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1897. Т.1. 549 с.
4. Александренко В. Н. Русские дипломатические агенты в Лондоне в XVIII в. Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1897. Т.2. 412 с.
5. Анисимов М. Ю. Семилетняя война и российская дипломатия в 1756–1763 гг. М.: Товарищество науч. изданий КМК, 2014. 571 с.
6. Антонова К. А. Английское завоевание Индии в XVIII веке. М.: Изд. вост. лит., 1958. 326 с.
7. Архенгольц И. В. История Семилетней войны. М.: АСТ, 2001. 560 с.
8. Архив внешней политики Российской империи. Ф. 35. Оп. 1. Сношения России с Англией. Д. 669.
9. Архив внешней политики Российской империи. Ф. 35. Оп. 1. Сношения России с Англией. Д. 702.
10. Архив внешней политики Российской империи. Ф. 35. Оп. 1. Сношения России с Англией. Д. 763.
11. Архив внешней политики Российской империи. Ф. 35. Оп. 1. Сношения России с Англией. Д. 786.
12. Баллард Дж. А. Властители Индийского океана. Становление морских связей между Европой и Азией / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 383 с.
13. Британская империя в XX веке / ред. А. М. Пегушев, Е. Ю. Сергеев. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2010. 296 с.
14. Британская империя: становление, эволюция, распад: учеб. материалы. / авт.: В. В. Высокова, Е. Ю. Чемякин, К. А. Макрушина и др.; под ред. В. В. Высоковой. Екатеринбург: Волот, 2010. 188 с.

15. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Пер. с фр. Б. А. Ситников. М.: Изд. «Весь Мир», 2008. 552 с.
16. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Пер. с фр. Л. Е. Куббеля; Вступ ст. Ю.Н. Афанасьева. М.: Изд. «Весь Мир», 2007. Т.1. 592 с.
17. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Игры обмена / Пер. с фр. Л. Е. Куббеля. М.: Изд. «Весь Мир», 2007. Т.2. 672 с.
18. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Время мира / Пер. с фр. Л. Е. Куббеля. М.: Изд. «Весь Мир», 2007. Т.3. 752 с.
19. Бугашев С. И. Политика Великобритании в отношении Франции во второй половине XVIII века (1756–1789 гг.): дис. ... доктора ист. наук: 07.00.03 СПб.: С.-Петербург. гос. Ун-т., 2004. 523 с.
20. Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XX века. Луганск: БОЯН Ри МП, 1994. 168 с.
21. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация. М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. 176 с.
22. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730–1840-е годы. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Т.3. 528 с.
23. Валюх Л. І. Політичні дискусії в Англії з питань колоніальної політики в Африці (1881–1899 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.02 Чернігів, 2008. 19 с.
24. Верн Ж. История великих путешествий. Полное издание в одном томе. М.: «Изд-во АЛЬФА-КНИГА», 2008. 1183 с.
25. Виноградов К. Б. Очерки английской историографии нового и новейшего времени. Л.: Изд-во Ленигр. ун-та, 1975. 224 с.
26. Вызинский Г. В. Англия в XVIII столетии. СПб.: Типография И. И. Глазунова и комп., 1860. Ч.1. 214 с.
27. Вызинский Г. В. Англия в XVIII столетии. М.: Типография В. Грачева и комп., 1861. Ч.2. 96 с.

28. Государственный архив РФ. Ф. 1126. Оп. 1. 1767–1917 гг. Д. 858.
29. Государственный архив РФ. Ф. 1463. Оп. 1. Коллекция отдельных документов личного происхождения. Д. 65.
30. Государственный архив РФ. Ф. 1463. Оп. 1. Коллекция отдельных документов личного происхождения. Д. 69.
31. Государственный архив РФ. Ф. 1463. Оп. 1. Коллекция отдельных документов личного происхождения. Д. 73.
32. Государственный архив РФ. Ф. 1463. Оп. 1. Коллекция отдельных документов личного происхождения. Д. 74.
33. Государственный архив РФ. Ф. 1463. Оп. 1. Коллекция отдельных документов личного происхождения. Д. 292.
34. Государственный архив РФ. Ф. 855. Оп. 1. 1586–1916 гг. Д. 38.
35. Грин Дж. Краткая история английского народа. М., 1897. Т.1–3. URL: // <http://silonov.narod.ru/parents/green/green.htm> (дата звернення 11. 05. 2017)
36. Губарев В. К. Морской разбой и его роль в колониальной экспансии европейских держав в Вест-Индии XVII веке: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 Саратов, 1987. 198 с.
37. Губарев В. К. Фрэнсис Дрейк. М.: Молодая гвардия, 2013. 374 с.
38. Гуревич Я. Г. Происхождение войны за испанское наследство и коммерческие интересы Англии. СПб.: Тип. В. Балашева, 1884. 183 с.
39. Гуцол О. В. Фолклендські (Мальвінські) острови в зовнішній політиці Великої Британії, 1763–1843 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 Луганськ, 2009. 187 с.
40. Дехийо Л. Хрупкий баланс: четыре столетия борьбы за господство в Европе. М.: Товарищество научных изданий КМК, 2005. 314 с.
41. Дьомін О. Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст. Одеса: Астропринт, 2001. 360 с.
42. Ерофеев Н. А. Империя создавалась так... Английский колониализм в XVIII в. М.: Наука, 1964. 166 с.
43. Ерусалимский А. С. Колониальная экспансия капиталистических держав в XVII–XIX веках. М.: Наука, 1974. 360 с.

44. Ивонина Л. И. Война за наследство в Испании. // Вопросы истории: Ежемес. журн. 2009 №1 С. 3–20.
45. Иглз Р. История Англии М.: АСТ; Астрель, 2008. 294 с.
46. История Индии (краткий очерк). / Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г. М.: Мысль, 1973. 581 с.
47. Каплан А. Б. Путешествие в историю. Французы в Индии. М.: Наука, 1979. 286 с.
48. Кей Д. История Индии / Пер. с англ. И. Летберга. М.: АСТ: Астрель, 2011. 761 с.
49. Кеймен Г. Испания: Дорога к империи. М.: АСТ, 2007. 764 с.
50. Кенингсбергер Г. Европа раннего нового времени, 1500–1789. / Пер. с англ. Послесловие Д. Э. Харитоновича. М.: Весь МИР, 2006. 320 с.
51. Кертман Л. Е. География, история и культура Англии. М.: Высш. Школа, 1979. 384 с.
52. Киселев А. А. Рождение империи. Британское государство и колониализм в XVII–XVIII вв. Монография. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2012. 332 с.
53. Киселев А. А. Эволюция центральной британской колониальной администрации в XVII–XVIII вв.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 Волгоград, 2008. 303 с.
54. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова, послесл. Г. А. Арбатова. М.: Ладомир, 1997. 848 с.
55. Кладо Н. Л. Введение в курс военно-морского искусства. СПб. 1910. 190 с.
56. Ковалевский М. М. Общественный строй Англии в конце средних веков. М.: Типография Ф. Б. Миллера, 1880. 402 с.
57. Коллингвуд Р. Идея истории. Автобиография. М.: Наука, 1980. 484 с.
58. Колумб Ф. Морская война. М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. 668 с.
59. Копелев Д. Н. Золотая эпоха морского разбоя. М.: Остожье, 1997.
URL: // <http://lib.aldebaran.ru> (дата звернення 11. 05. 2017)

60. Кук Дж. Первое кругосветное плавание / пер. с англ. А. В. Шалыгиной; вступ. ст. и коммент. Я. М. Света. М.: Эксмо, 2008. 512 с.
61. Кушнир А. В. Колонизация Антильских островов и англо-французское соперничество в Вест-Индии (XVII – первая половина XVIII в.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 М., 2003. 271 с.
62. Маклинн Ф. 1759. Год завоевания Британией мирового господства / Пер. с англ. М. Жуковой. М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. 638 с.
63. Маколей Т. Б. Полное собрание сочинений. Критические и исторические опыты. СПб.: издание Николая Тиблена, 1862. Т.IV. 427 с.
64. Маколей Т. Б. Полное собрание сочинений. Критические и биографические опыты. СПб.: Изд-е книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1865. Т.XIV. 469 с.
65. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. М., 1955–1981. ТТ.1–50
66. Мижуев П. Г. Великий раскол англо-саксонской расы. СПб.: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1901. 274 с.
67. Мижуев П. Г. История колониальной империи и колониальной политики Англии. СПб.: Типография акционерного общества Брокгауз–Ефрон, 1902. 216 с.
68. Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на историю, 1660–1783. М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. 634 с.
69. Набока О. В. Тайвань та політика Великобританії на Далекому Сході в 20-х – 90-х роках ХІХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 Луганськ, 2006. 186 с.
70. Неру Дж. Открытие Индии. М.: Изд. иностр. лит., 1955. 681 с.
71. Парфенов И. Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века (Движущие силы, формы и методы). М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. 190 с.
72. Пастушенко А. О. Англійське каперство другої половини XVI століття: структури повсякдення: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 Харків, 2012. 200 с.
73. Петров М. Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Харьков, 1861.

74. Полевщикова Е. В. Идейная борьба в Англии в канун войны североамериканских колоний за независимость, 60-е – начало 70-х гг. XVIII в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 Одесса, 1986. 150 с.

75. Понтинг К. Всемирная история. Новый взгляд. М.: АСТ: Астрель, 2010. 958 с.

76. Пфлуг-Гартунг. Всемирная история: в 6-ти тт. От Вестфальского мира до падения Наполеона I (1650–1815) / под ред. проф. Н. И. Карева, С. Г. Лозинского. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1911. Т.3. 479 с.

77. Пфлуг-Гартунг. Всемирная история: в 6-ти тт. От Вестфальского мира до падения Наполеона I (1650–1815) / под ред. проф. Н. И. Карева, С. Г. Лозинского. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1911. Т.4. 946 с.

78. Ревякин А. В. История международных отношений в Новое время: учеб. пособие М.: РОССПЭН, 2004. 263 с.

79. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 389. Оп. 1. Письма на французском, немецком и русском языках. Д. 44.

80. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 389. Оп. 1. Письма на французском, немецком и русском языках. Д. 55.

81. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 389. Оп. 1. Письма на французском, немецком и русском языках. Д. 140.

82. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 431. Оп. 1. 1706–1912 гг. Д. 6.

83. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 431. Оп. 1. 1706–1912 гг. Д. 9.

84. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 488. Оп. 1. «Иностранные войны». Д. 280.

85. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 488. Оп. 1. «Иностранные войны». Д. 505.

86. Рецов Ф. А. Новые исторические записки о Семилетней войне. / Пер. с нем. яз. А. В. Казадаевым. СПб.: Тип. И. Иоанессова, 1818. Т.1. 517 с.

87. Рецов Ф. А. Новые исторические записки о Семилетней войне. / Пер. с нем. яз. А. В. Казадаевым. СПб.: Тип. И. Иоанессова, 1818. Т.2. 462 с.

88. Рэли У. Открытие богатой, обширной и прекрасной Гвианской империи. М.: Географгиз, 1963. URL: // <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Raley/pred.phtml?id=1303> (дата звернения 11.05.2017)
89. Рюде Дж. Народные низы в истории. Англия в 18 в. Переход к промышленному обществу. Промышленная Британия. М.: Прогресс, 1984. 20 с.
90. Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Сост.: М. Ю. Золотухин, М. М. Куриев, В. М. Лобанов и др.; Под ред. В. Г. Сироткина. М.: Высш. шк., 1990. 303 с.
91. Сборник Русского Императорского Исторического общества. Дипломатическая переписка английских послов и посланников при русском дворе. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1873. Т.12. 499 с.
92. Сидоренко Л. В. Монархия и кабинет министров Великобритании: проблема взаимоотношений в 1760–1783 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 Санкт-Петербург, 2009. 237 с.
93. Сили Дж. Р., Крэмб Дж. А. Британская империя. М.: Алгоритм-Книга, Эксмо, 2004. 448 с.
94. Синха Н. К., Банерджи А. Ч. История Индии / пер. с англ. Степанова Л. В., Ястребовой И. П., Княжинской Л. А., ред. и предисл. Антоновой К. А. М.: Изд. иностр. лит., 1954. 440 с.
95. Скрипникова Л. В. Английский колониализм в Вест-Индии: Критика буржуазных концепций исторического развития молодых государств Карибского региона. К.: Вища школа. Изд. при Киев. ун-те, 1981. 168 с.
96. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Эксмо, 2007. 960 с.
97. Согрин В. В., Зверева Г. И., Репина Л. А. Современная историография Великобритании. М.: Наука, 1991. 225 с.
98. Соколов А. Б. «Правь, Британия, морями?» Политические дискуссии в Англии по вопросам внешней и колониальной политике в XVIII веке. Монография. Ярославль: издательство ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 1996. 191 с.

99. Соколов А. Б. Политическая борьба по вопросам внешней и колониальной политики в XVIII веке: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.03 М., 1995. 662 с.
100. Соколов В. В. Британская империя как геоэкономическая система (1603–1972). М.: Экономика, 2012. 159 с.
101. Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX века). М.; Л.: Наука, 1965. 429 с.
102. Татаринова К. Н. Очерки по истории Англии 1640–1815 гг. М.: ИМО, 1958. 455 с.
103. Тойнби А. Дж. Постижение истории: сб. / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. М.: Айрис-пресс, 2008. 640 с.
104. Тревельян Дж. М. История Англии от Чосера до королевы Виктории / Пер. с англ. А. А. Крушинской и К. Н. Татариновой. Смоленск: Русич. 2001. 618 с.
105. Фергюсон Н. Империя: чем современный мир обязан Британии / пер. с англ. К. Бандуровского. М: Астрел: CORPUS, 2013. 560 с.
106. Фрейзер Д. Фридрих Великий / Пер. с англ. А. Ю. Шманевского. М: АСТ, 2003. 604 с.
107. Фурсов К. А. Держава-купец: отношения английской ост-индской компании с английским государством и индийскими патримониями. М.: Товарищество научных изданий КМК, 2006. 364 с.
108. Хазанов А. М. Очерки по истории Индийского океана (XVI–XIX вв.) М.: Институт востоковедения РАН, 2010. 103 с.
109. Хобсбаум Э. Век Империи. 1875–1914. Ростов н/Д: Феникс, 1999. 512 с.
110. Хобсбаум Э. Век Капитала. 1848–1875. Ростов н/Д: Феникс, 1999. 480 с.
111. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848. / Пер. с англ. Л. Д. Якуниной. Ростов н/Д: Феникс, 1999. 480 с.
112. Черкасов П. П. Двуглавый орел и королевские лилии: Становление русско-французских отношений в XVIII веке. 1700–1775. М.: Наука, 1995. 439 с.

113. Черкасов П. П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI–XX вв. М.: Наука, 1983. 184 с.
114. Черчилль У. С. Британия в Новое время (XVI–XVII вв.) / Пер. с англ. О. Ю. Ивановой, С. Н. Самуйлова. Смоленск: Русич, 2006. 416 с.
115. Черчилль У. С. История англоязычных народов. Новый мир. Екатеринбург: Гонзо, 2012. Т.2. 432 с.
116. Черчилль У. С. История англоязычных народов. Эпоха революций. Екатеринбург: Гонзо, 2012. Т.3. 400 с.
117. Шефер Д. История колоний СПб.: Изд. П.П. Соикина, 1913. 122 с.
118. Шкляж И. М. Зарождение либерально-демократической оппозиции в Южной Африке в конце XVIII – первой половине XIX вв.: автореферат дис. ... доктора исторических наук: 07.00.04 М., 1988. 28 с.
119. Штенцель А. История войн на море с древнейших времен до конца XIX в. URL: // <http://liblive.ru/?aid=599142936> (дата звернения 11.05.2017)
120. Юм Д. Англия под властью дома Стюартов. / Пер. с англ. А. А. Васильева; под общ. ред. С. Е. Федорова. СПб.: Алетейя, 2001. Т.1. 563 с.
121. Юм Д. Англия под властью дома Стюартов. / Пер. с англ. А. А. Васильева; под общ. ред. С. Е. Федорова. СПб.: Алетейя, 2002. Т.2. 464 с.
122. Яковлев Н. Н. Британия и Европа. М.: ИВИ РАН, 2000. 294 с.
123. A Candid and fair examination of the Remarks on the Letter to two great men: directed to the author of that piece. L.: Printed for A. Henderson, 1760. 24 p.
124. A collection of all the treaties of peace, alliance, and commerce, between Great-Britain and other powers: from the revolution in 1688, to the present time. / Ed. Ch. Jenkinson. Compiled by J. Almon. L.: Printed for J. Almon, 1772. V.1. 404 p.
125. A collection of all the treaties of peace, alliance, and commerce, between Great-Britain and other powers: from the revolution in 1688, to the present time. / Ed. Ch. Jenkinson. Compiled by J. Almon. L.: Printed for J. Almon, 1772. V.2. 342 p.
126. A collection of treaties, engagements, and sanads relating to India and neighbouring countries. / compiled by Aitchison C.U. Calcutta: Reprinted at Foreign Office Press, 1892. V.1. 533 p.

127. A collection of treaties, engagements, and sunnuds relating to India and neighbouring countries. / compiled by Aitchison C.U. Calcutta: Reprinted at Foreign Office Press, 1876. V.4. 527 p.

128. A collection of treaties, engagements, and sunnuds relating to India and neighbouring countries. / compiled by Aitchison C.U. Calcutta: Reprinted at Foreign Office Press, 1876. V.5. 536 p.

129. A collection of treaties, engagements, and sunnuds relating to India and neighbouring countries. / compiled by Aitchison C.U. Calcutta: Reprinted at Foreign Office Press, 1876. V.6. 433 p.

130. A complete collection of all the marine treaties subsisting between Great-Britain and France, Spain, Portugal...: commencing in the year 1546, and including the definitive treaty of 1763. / Compiled by W. Harris. L.: Printed for D. Steel and J. Millan, 1779. 312 p.

131. A discourse on the conduct of the government of Great-Britain, in respect to neutral nations, during the present war. L.: Printed for R. Griffiths, 1758. 84 p.

132. A genuine petition to the King; and likewise, a letter to the Right Hon. the Earl of Bute; concerning the very hard case of an eminent divine of the Church of England. L.: Printed for the Editor, 1762. 22 p.

133. A history of the Right Honourable William Pitt, earl of Chatham: containing his speeches in Parliament. / Ed. by F. Thackeray. L.: Printed for C. and J. Rivington, 1827. V.1. 600 p.

134. A history of the Right Honourable William Pitt, earl of Chatham: containing his speeches in Parliament. / Ed. by F. Thackeray. L.: Printed for C. and J. Rivington, 1827. V.2. 683 p.

135. A Journal of the Expedition up the River St. Lawrence by the Serjeant-Major of Gen. Hopson's Grenadiers. Ed. by Robert Henderson. URL: // <http://www.militaryheritage.com/quebec1.htm> (дата звернення 11.05.2017)

136. A Letter from a member of the opposition to Lord Bute, John Stuart. L.: Printed for G. Burnet, 1763. 32 p.

137. A Letter to the people of England: on the necessity of putting an immediate end to the war, and the means of obtaining an advantageous peace. L.: Printed for R. Griffiths, 1760. 54 p.

138. A Letter to the Right Honourable the Earl of B***: on a late important resignation, and its probable consequences. L.: Printed for J. Coote, 1761. 75 p.

139. A narrative of the changes in the ministry, 1765–1767, told by the Duke of Newcastle in a series of letters to John White, M.P. / Ed. by M. Bateson. L.: Longmans, 1898. 174 p.

140. A Word to a Right Honourable commoner. L., 1761. 72 p.

141. Adolphus J. The history of England, from the accession of King George the Third, to the conclusion of peace in the year one thousand seven hundred and eighty-three. L.: Printed for T. Cadell and W. Davies, 1802. V.1. 586 p.

142. Almon J. A review of Lord Bute's administration. L.: Printed for I. Pridden, 1763. 116 p.

143. Almon J. An appendix to the review of Mr. Pitt's administration. L.: Printed for J. Almon, 1763. 40 p.

144. An Account of the facts which appeared on the late enquiry into the loss of Minorca: from authentic papers. L.: Printed for J. Scott, 1757. 174 p.

145. An answer to the letter to two great men: containing remarks and observations on that piece, and vindicating the character of a noble lord from inactivity. L.: Printed for A. Henderson, 1760. 22 p.

146. An eighteenth-century correspondence, being the letters of Deane Swift, Pitt, The Lytteltons and the Grenvilles, Lord Dacre, Robert Nugent, Charles Jenkinson, the Earls of Guilford, Coventry, & Hardwick, Sir Edward Turner, Mr. Talbot of Lacock, and others to Sanderson Miller. / Ed. by L. Dickins and M. Stanton. L.: Murray, 1910. 466 p.

147. An epistle to the dictator in his retirement: humbly addressed to him, by his constant admirer, and faithful coadjutor, Pro bono publico. L.: Printed for J. Wilkie, 1763. 18 p.

148. An Impartial enquiry into the conduct of a late minister. L.: Printed for R. Davis, 1761. 39 p.

149. Anderson F. A People's Army: Massachusetts Soldiers and Society in the Seven Years' War. University of North Carolina Press, 1996. 274 p.

150. Anderson F. Crucible of War: The Seven Years' War and the Fate of Empire in British North America, 1754–1766. N-Y: Knopf, 2007. 912 p.

151. Anderson F. *The War That Made America: A Short History of the French and Indian War*. Penguin, 2006. 320 p.

152. Andrews C. M. *The colonial period*. N-Y: H. Holt and Co, 1912. 256 p.

153. *Anecdotes of the life of the Right Hon. William Pitt, Earl of Chatham. And of the principal events of the time. With his speeches in parliament, from the year 1736 to the year 1778*. L.: Printed for L.B. Seeley, 1797. V.1. 504 p.

154. *Anecdotes of the life of the Right Hon. William Pitt, Earl of Chatham. And of the principal events of the time. With his speeches in parliament, from the year 1736 to the year 1778*. L.: Printed for L.B. Seeley, 1797. V.2. 422 p.

155. *Anecdotes of the life of the Right Hon. William Pitt, Earl of Chatham. And of the principal events of the time. With his speeches in parliament, from the year 1736 to the year 1778*. L.: Printed for L.B. Seeley, 1797. V.3. 404 p.

156. *Annals of the honorable East-India Company, from their establishment by the charter of Queen Elizabeth, 1600, to the union of the London and English East-India Companies, 1707–8*. / Ed. by J. Bruce. L., 1810. V.2. 677 p.

157. *Annals of the honorable East-India Company, from their establishment by the charter of Queen Elizabeth, 1600, to the union of the London and English East-India Companies, 1707–8*. / Ed. by J. Bruce. L., 1810. V.3. 693 p.

158. Anson W. V. *The life of Admiral Lord Anson, the father of the British navy, 1697–1762*. L.: J. Murray, 1912. 202 p.

159. *Autobiography and political correspondence of Augustus Henry, third duke of Grafton K. G.* / Ed. by W. R. Anson. L.: J. Murray, 1898. 417 p.

160. Ayling S. *The Elder Pitt, Earl of Chatham*. London, 1976. 478 p.

161. Barrow J. *The life of George, Lord Anson: admiral of the fleet, vice-admiral of Great Britain, and first lord commissioner of the admiralty, previous to, and during, the seven years' war*. L.: J. Murray, 1839. 484 p.

162. Barrow J. *The life of Richard, Earl Howe, K.G.: admiral of the fleet, and general of marines*. L.: J. Murray, 1838. 432 p.

163. Baugh D. *The Global Seven Years War 1754–1763: Britain and France in a Great Power Contest*. N-Y: Routledge, 2014. 752 p.

164. Beatson R. *Naval and military memoirs of Great Britain*. L.: Printed for J. Strachan, 1790. V.1. 392 p.

165. Beatson R. *Naval and military memoirs of Great Britain*. L.: Printed for J. Strachan, 1790. V.2. 431 p.
166. Beatson R. *Naval and military memoirs of Great Britain*. L.: Printed for J. Strachan, 1790. V.3. 237 p.
167. Belsham W. *Memoirs of the reign of George III. to the session of Parliament ending A.D. 1793*. L.: Printed for J. Milliken, 1796. V.1. 480 p.
168. Berleth R. *Bloody Mohawk: The French and Indian War & American Revolution on New York's Frontier*. Black Dome Press, 2009. 384 p.
169. Biddulph J. *Stringer Lawrence, the father of the Indian army*. L.: J. Murray, 1901. 125 p.
170. Bisset A. *Memoirs and papers of sir Andrew Mitchell, envoy extraordinary and minister plenipotentiary from the Court of Great Britain to the Court of Prussia, from 1756 to 1771*. L.: Chapman and Hall, 1850. V.1. 477 p.
171. Bisset A. *Memoirs and papers of sir Andrew Mitchell, envoy extraordinary and minister plenipotentiary from the Court of Great Britain to the Court of Prussia, from 1756 to 1771*. L.: Chapman and Hall, 1850. V.2. 524 p.
172. Black J. *Britain as a military power, 1688–1815*. L.: UCL Press, 1999. 332 p.
173. Black J. *British Diplomats and Diplomacy, 1688–1800*. University of Exeter Press, 2001. 244 p.
174. Black J. *George II: Puppet of the Politicians?* University of Exeter Press, 2007. 303 p.
175. Black J. *George III: America's Last King*. Yale University Press, 2006. 475 p.
176. Black J. *Parliament and Foreign Policy in the Eighteenth Century*. Cambridge University Press, 2004. 261 p.
177. Black J. *Pitt the Elder*. CUP Archive, 1992. 320 p.
178. Black J. *The British Empire: A History and a Debate*. Routledge, 2016. 270 p.
179. Black J. *The British Seaborne Empire*. Yale University Press, 2004. 420 p.
180. Black J. *The English Press in the Eighteenth Century*. Routledge, 2010. 340 p.

181. Black J. *Trade, Empire and British Foreign Policy, 1689–1815: Politics of a Commercial State*. Routledge, 2001. 240 p.
182. Black J. *Warfare in the Eighteenth Century*. L.: Cassell & Co, 1999. 224 p.
183. Borneman W. R. *The French and Indian War: Deciding the Fate of North America*. N-Y: Harper Collins, 2009. 419 p.
184. Boscawen H. *The Capture of Louisbourg, 1758*. University of Oklahoma Press, 2013. 408 p.
185. Bourguet A. *Études sur la politique étrangère du Duc de Choiseul*. Paris: Plon, 1907. 236 p.
186. Bourguet A. *Le duc de Choiseul et l'alliance espagnole*. Paris, 1906. 250 p.
187. Bradford W. *History «Of Plimoth Plantation»*, from the original manuscript, with a report of the proceedings incident to the return of the manuscript to Massachusetts. Boston: Wright & Potter printing co, 1898. 555 p.
188. Bradley A. G. *Captain John Smith*. L.: Macmillan, 1909. 226 p.
189. Bradley A. G. *Wolfe*. L.: Macmillan and co, 1903. 214 p.
190. *Britannia triumphant: or, An account of the sea-fight and victories of the English nation, from the earliest times, down to the conclusion of the late war*. L., 1777. 276p.
191. *British Diplomatic instructions, 1689–1789*. / Ed. J. F. Chance and L. G. W. Legg. L.: Offices of the Society, 1922. V.7. 338 p.
192. *British naval biography: comprising the lives of the most distinguished admirals, from Howard to Codrington: with an outline of the naval history of England from the earliest period to the present time*. L.: Printed for A. Scott, 1853. 665 p.
193. Broglie A. *Le secret du roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques 1752–1774*. Paris, Calmann Lévy, 1878. 460 p.
194. Burke E. *A compleat history of the late war: or annual register of its rise, progress, and events, in Europe, Asia, Africa, and America*. Dublin, 1766. 559 p.
195. Burke E. *Observation on a late state of the nation*. L.: Printed for J. Dodsley, 1782. 155 p.
196. Butterfield H. *The whig interpretation of history*. L.: Norton, 1965. 132 p.
197. *Calendar of the Madras despatches 1744–1755*. / Ed. by H. Dodwell Madras government press, 1920. 288 p.

198. Callender J. T. *The political progress of Britain, or, An impartial history of abuses in the government of the British Empire, in Europe, Asia and America, from the revolution in 1688 to the present time ...* Philadelphia, 1795. 120 p.

199. Campbell J. *Lives of the British admirals, and naval history of Great Britain, from the time of Cesar to the Chinese War of 1841.* Glasgow, 1841. 560 p.

200. Campbell J. *Naval history of Great Britain, including the history and lives of the British admirals.* L.: J. Stockdale, 1813. V.1–8.

201. Cardwell J. M. *Arts and Arms: Literature, Politics and Patriotism during the Seven Years War.* Manchester: University Press, 2004. 306 p.

202. Cave A. A. *The French and Indian War.* Westport: Greenwood, 2004. 175 p.

203. *Chanteloup, la duchesse de Choiseul et Chérubin. / Jehanne d'Orliac.* Paris: J. Ferenczi et fils, 1922. 219 p.

204. Chapais T. *Le marquis de Montcalm (1712–1759).* Quebec: J. P. Garneau, 1911. 695 p.

205. *Choiseul et Voltaire: d'après les lettres inédites du duc de Choiseul a Voltaire / Pierre Calmettes.* Paris: Librairie Plon, 1902. 301 p.

206. Cleland H. *George Washington in the Ohio Valley.* University of Pittsburgh Press, 1956. 444 p.

207. Clive R. *A letter to the proprietors of the East India Stock, from the Lord Clive.* L.: Printed for J. Nourse, 1764. 91 p.

208. *Considerations on the approaching peace.* L.: Pr. for W. Morgan, 1762. 33 p.

209. *Considerations on the present German war.* Mauduit, Israel. L.: Printed for J. Wilkie, 1760. 137 p.

210. Corbett J. S. *England in the seven years' war a study in combined strategy.* L., N-Y, Bombay, and Calcutta: Longmans, Green, and co, 1907. V.1. 476 p.

211. Corbett J. S. *England in the seven years' war a study in combined strategy.* L., N-Y, Bombay, and Calcutta: Longmans, Green, and co, 1907. V.2. 407 p.

212. *Correspondence of Edmund Burke & William Windham. / Ed. by J. P. Gilson.* Cambridge: Printed at the University press, 1910. 254 p.

213. Correspondence of John, Fourth Duke of Bedford. / Ed. J. Russel. L.: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1843. V.2. 429 p.

214. Correspondence of the Right Honourable Edmund Burke; between the year 1744 and the period of his decease, in 1797. / Ed. by C. W. W. Fitzwilliam and R. Bourke. L.: F. & J. Rivington, 1844. V.1. 518 p.

215. Correspondence of William Pitt, earl of Chatham. / Ed. W. S. Taylor and J. H. Prinyle. L.: John Murray, 1838. V.1. 480 p.

216. Correspondence of William Pitt, earl of Chatham. / Ed. W. S. Taylor and J. H. Prinyle. L.: John Murray, 1838. V.2. 471 p.

217. Correspondence of William Pitt: when secretary of state, with colonial governors and military and naval commissioners in America. / Ed. G. S. Kimball. N-Y: The Macmillan company, 1906. V.1. 445 p.

218. Correspondence of William Pitt: when secretary of state, with colonial governors and military and naval commissioners in America. / Ed. G. S. Kimball. N-Y: The Macmillan company, 1906. V.2. 502 p.

219. Cubbison D. R. All Canada in the Hands of the British: General Jeffery Amherst and the 1760 Campaign to Conquer New France. University of Oklahoma Press, 2014. 304 p.

220. Cubbison D. R. The British Defeat of the French in Pennsylvania, 1758: A Military History of the Forbes Campaign Against Fort Duquesne. McFarland, 2010. 251 p.

221. Cunningham P. The Letters of Horace Walpole: Fourth Earl of Orford. Edinburgh: John Grant, 1906. V.2. 512 p.

222. Cunningham P. The Letters of Horace Walpole: Fourth Earl of Orford. Edinburgh: John Grant, 1906. V.3. 512 p.

223. Cunningham P. The Letters of Horace Walpole: Fourth Earl of Orford. Edinburgh: John Grant, 1906. V.4. 512 p.

224. D'Avenant Ch. The political and commercial works of that celebrated writer Charles D'Avenant, relating to the trade and revenue of England, the Plantation trade, the East-India trade and African trade. L.: Printed for R. Horsfield, 1771. V.2. 381 p.

225. D'Avenant Ch. The political and commercial works of that celebrated writer Charles D'Avenant, relating to the trade and revenue of England, the Plantation trade, the East-India trade and African trade. L.: Printed for R. Horsfield, 1771. V.4. 437 p.

226. D'Avenant Ch. The political and commercial works of that celebrated writer Charles D'Avenant, LL. D., relating to the trade and revenue of England, the Plantation trade, the East-India trade and African trade. L.: Printed for R. Horsfield, 1771. V.5. 463 p.

227. Danley M., Speelman P. The Seven Years' War: Global Views. Boston: BRILL, 2012. 644 p.

228. Daubigny E. T. Choiseul et la France d'outre-mer apres le traite de Paris: etude sur la politique coloniale au XVIIIe siecle. Paris: Hachette, 1892. 352 p.

229. Diaries and correspondence of James Harris, first Earl of Malmesbury. / Ed. by Malmesbury, James Howard Harris. L.: R. Bentley, 1844. V.1. 542 p.

230. Dinwiddie R. The official records of Robert Dinwiddie, Lieutenant-governor of the Colony of Virginia, 1751–1758. Richmond, VA: The Society, 1883. V.1. 528 p.

231. Dinwiddie R. The official records of Robert Dinwiddie, Lieutenant-governor of the Colony of Virginia, 1751–1758. Richmond, VA: The Society, 1883. V.2. 768 p.

232. Dull J. R. The French Navy and the Seven Years' War. Lincoln: U of Nebraska Press, 2007. 445 p.

233. Entick J. The general history of the late war: containing it's rise, progress, and event, in Europe, Asia, Africa, and America. L., 1764. V.1. 495 p.

234. Entick J. The general history of the late war: containing it's rise, progress, and event, in Europe, Asia, Africa, and America. L., 1765. V.2. 464 p.

235. Familiar letters and miscellaneous papers of Benjamin Franklin. / Ed. by J. Sparks. L.: Jackson and Walford, 1833. 295 p.

236. Fitzmaurice E. Life of William, Earl of Shelburne, afterwards first Marquess of Lansdowne, with extracts from his papers and correspondence. L.: Macmillan and co, 1912. V.1. 489 p.

237. Forrest G. The life of Lord Clive. L.: Cassel, 1918. V.1. 472 p.

238. Forrest G. *The life of Lord Clive*. L.: Cassel, 1918. V.2. 438 p.
239. *Fort William-India House Correspondence*. / Ed. N. K. Sinha. Delhi: Civil Lines, 1957. 512 p.
240. *Foundations of British Foreign Policy From Pitt (1792) to Salisbury (1902)*. / Ed. by H. Temperly, L. Penson. L.: Frank Cass & Co, 1966. 573 p.
241. Fowler W. M. *Empires at War: The French and Indian War and the Struggle for North America, 1754–1763*. N-Y: Walker, 2005. 360 p.
242. Fox D. R. *Harper's atlas of American history*. N-Y; L.: Harper & brothers, 1920. 181 p.
243. Froude J. A. *Oceana, or England and her colonies*. L.; N-Y: Longmans, Green and co, 1912. 342 p.
244. Fuller J. *The naval chronicle: or, Voyages, travels, expeditions, remarkable exploits, and atchievements, of the most celebrated English navigators, travellers, and sea-commanders, from the earliest accounts to the end of the year 1759*. L.: Printed for J. Fuller, 1760. V.1–3.
245. Galt J. *George III, his court and his family*. L.: Henry Colburn and co, 1821. V.1. 477 p.
246. Gardiner S. R. *The history of England. 1603–1642*. L.: Longmans, Green, and co, 1891. V.10. 377 p.
247. Gleig G. R. *The History of the British Empire in India*. L.: J. Murray, 1835. V.2. 354 p.
248. Glover R. *Memoirs by a celebrated literary and political character, from the resignation of Sir Robert Walpole, in 1742, to the establishment of Lord Chatham's second administration, in 1757*. L.: J. Murray, 1814. 164 p.
249. Godwin W. *History of the Commonwealth of England*. L.: Printed for H. Colburn., 1824–1829. V. 1–4.
250. Green W. D. *William Pitt, Earl of Chatham and the Growth and Division of the British Empire, 1708–1778*. N-Y.: G.P. Putnam's Sons, 1901. 391 p.
251. Griffith W. R. *The Battle of Lake George: England's First Triumph in the French and Indian War*. Charleston: Arcadia Publishing, 2016. 144 p.
252. Grimes D. R. *Braddock's Defeat: George Washington and the French and Indian War*. BookBaby, 2011. 60 p.

253. Hadden J. Washington's expeditions (1753–1754) and Braddock's expedition (1755) with history of Tom Fausett, the slayer of general Edward Braddock. Uniontown, Pa, 1910. 139 p.
254. Hall H. Chatham's Colonial Policy / American Historical Review, V, P. 659–675.
255. Harlow V. T. The founding of the Second British Empire, 1763–1793. L.: Longmans, Green, 1952. V.1. 820 p.
256. Harris G. The life of Lord chancellor Hardwicke. L.: Edward Moxon, Dover street, 1856. V.1. 541 p.
257. Harris G. The life of Lord chancellor Hardwicke. L.: Edward Moxon, Dover street, 1856. V.2. 528 p.
258. Harris G. The life of Lord chancellor Hardwicke. L.: Edward Moxon, 1856. V.3. 591 p.
259. Harrison F. Chatham. N-Y, L.: The Macmillan company, 1905. 237 p.
260. Holwell J. Z. India Tracts. L.: Printed for T. Becket, 1774. 432 p.
261. Hotblack K. Chatham's Colonial Policy. London, 1917.
262. Hunt W. Pitt's Retirement from Office, 1761 / English Historical Review, XXI, P. 119–132.
263. Hurst G. B. The old colonial system. Manchester: University press, 1905. 232 p.
264. Hutchison W. An illustrated history of Washington and his times. Norwich, Conn: published by H. Bill, 1868. 626 p.
265. Impartial reflections upon the present state of affairs: with incidental remarks upon certain transactions: in a letter to a friend. L., 1761. 66 p.
266. Johnston A. J. Endgame 1758: The Promise, the Glory, and the Despair of Louisbourg's Last Decade. U of Nebraska Press, 2007. 383 p.
267. Jenks T. Captain John Smith. N-Y: The Century co, 1904. 259 p.
268. Journal of the Attack made on Fort William Henry by the French and Indians, March the 19th 1757. Submitted by Keith Raynor. URL: // http://www.militaryheritage.com/wm_henry.htm (дата звернення 11. 05. 2017)
269. Kingsford W. The history of Canada: [1756–1763] Toronto: Rowsell & Hutchison; L.: Trübner, 1890. V.4. 584 p.

270. Kirkpatrick F. A. Lectures on British colonization and Empire, First Series (1600–1783). L.: Murray, 1906. 115 p.

271. Knox J. Historical Journal of Campaigns in North America, 1757–1760 / Ed. by A. G. Doughty Toronto, 1914–1916. V.1–3.

272. Krishna B. Commercial Relation between India and England (1607 to 1757). L.: George Routledge & Sons, 1924. 370 p.

273. Lecky W. E. H. History of England in the eighteenth century. L.: Longmans, Green, 1913. V.1. 471 p.

274. Lecky W. E. H. History of England in the eighteenth century. N-Y: D. Appleton and company, 1882. V.2. 699 p.

275. Lecky W. E. H. History of England in the eighteenth century. L.: Longmans, Green, 1892. V.3. 489 p.

276. Lecky W. E. H. History of England in the eighteenth century. L.: Longmans, Green, 1890. V.4. 560 p.

277. Lecky W. E. H. History of England in the eighteenth century. L.: Longmans, Green, 1891. V.5. 602 p.

278. Lee W. E. Empires and Indigenes: Intercultural Alliance, Imperial Expansion, and Warfare in the Early Modern. N-Y: NYU Press, 2011. 304 p.

279. Les correspondances des agents diplomatiques étrangers en France avant la révolution. / Ed. by J. Flammermont. Paris: Imprimerie nationale, 1896. 628 p.

280. Lord J. Louis XV. L.: Arthur L. Humphreys, 1906. 65 p.

281. Lovat-Fraser J. A. John Stuart, earl of Bute. Cambridge: The University Press, 1912. 108 p.

282. Macaulay T. B. Life of William Pitt. Boston: Houghton, 1859. 227 p.

283. Macaulay T. B. Macaulay's essay on Lord Clive. N-Y: The Macmillan company; L.: Macmillan and co, 1902. 186 p.

284. Macaulay T. B. The Second Essay on the Earl of Chatham (William Pitt). N-Y; Cincinnati; Chicago: American book company, 1892. 109 p.

285. Macaulay's Essays on William Pitt, Earl of Chatham. / Ed. by R.F. Winch. N-Y: The Macmillan co, 1898. 225 p.

286. Mackintosh J. The miscellaneous works of the Right Honourable Sir James Mackintosh. Philadelphia: Carey and Hart, 1848. 596 p.

287. MacLeod D. P. *The Canadian Iroquois and the Seven Years' War*. Dundurn, 2012. 248 p.
288. Malcolm J. *The life of Robert, Lord Clive*. L.: J.Murray, 1836. V.1. 430 p.
289. Malcolm J. *The life of Robert, Lord Clive*. L.: J. Murray, 1836. V.2. 381 p.
290. Malcolm J. *The life of Robert, Lord Clive*. L.: J. Murray, 1836. V.3. 416 p.
291. Malleson G. B. *Rulers of India: Lord Clive and the establishment of the English in India*. Oxford: Clarendon Press, 1900. 229 p.
292. Malleson G. B. *The founders of the Indian empire. Clive, Warren Hastings, and Wellesley. Lord Clive*. L.: W. H. Allen, 1882. 516 p.
293. Mante T. *History of the Late War in North America*. L., 1772.
294. Marston D. *The Seven Year's War*. Osprey Publishing, 2001. 96 p.
295. Masson F. *Le Cardinal de Bernis depuis son ministère, 1758–1794, la suppression des Jésuites – le schisme constitutionnel*. Paris: Ollendorff, 1903. 596 p.
296. McLachlan J. O. *Trade and Peace with old Spain: 1667–1750*. Cambridge: University Press, 1940. 240 p.
297. McMahan A. B. *The best letters of Horace Walpole*. Chicago: A. C. McClurg and co, 1890. 305 p.
298. *Memoir on the affairs of the East-India Company*. / Ed. by East India Company. L.: pr. by J. L. Cox, Great Queen Street, 1830. 221 p.
299. *Mémoires de Frédéric II, roi de Prusse*. / Frederick II, E. Boutaric, É. Campardon. Paris: H. Plon, 1866. V.1. 543 p.
300. *Mémoires de Frédéric II, roi de Prusse*. / Frederick II, E. Boutaric, É. Campardon. Paris: H. Plon, 1866. V.2. 515 p.
301. *Mémoires du duc de Choiseul, 1719–1785*. / Ed. F. Calmettes, Paris: typ. Plon-Nourrit et cie, 1904. 467 p.
302. *Mémoires sur la cour de Louis XV, 1735–58* / publiés Charles Philippe d'Albert Luynes (due de). Paris: Didot, 1861. V.6. 526 p.
303. *Memoirs and letters of Cardinal de Bernis* / Ed. Wormeley K. P. Boston: Hardy, Pratt & company, 1902. V.1. 327 p.
304. *Memoirs and letters of Cardinal de Bernis* / Ed. Wormeley K. P. Boston: Hardy, Pratt & company, 1902. V.2. 325 p.

305. *Memoirs of the life and reign of King George the Third.* / Ed. Jesse J. H. L.: Tinsley brothers, 1867. V.1. 599 p.
306. *Memoirs of the life and reign of King George the Third.* / Ed. Jesse J. H. L.: Tinsley brothers, 1867. V.2. 562 p.
307. *Memoirs of the life and reign of King George the Third.* / Ed. Jesse J. H. L.: Tinsley brothers, 1867. V.3. 616 p.
308. *Memorials and correspondence of Charles James Fox.* / Ed. by J. Russell. Philadelphia: Blanchard and Lea, 1853. V.1. 369 p.
309. Middleton R. *The Bells of Victory: The Pitt-Newcastle Ministry and Conduct of the Seven Years' War 1757–1762.* Cambridge University Press, 2002. 268 p.
310. Mill J. *The History of British India.* L.: J. Madden, 1848. V.1. 532 p.
311. Mill J. *The History of British India.* L.: J. Madden, 1840. V.2. 527 p.
312. Mill J. *The History of British India.* L.: J. Madden, 1840. V.3. 650 p.
313. Mitchell B.R. *British historical statistics.* Cambridge University Press, 1988. 886 p.
314. Morley J. *Walpole.* L., N-Y: Macmillan and Co, 1889. 251 p.
315. *Motifs pour la paix avec l'Angleterre.* Vieux officier de marine. Paris, 1757. 16 p.
316. Muthu S. *Empire and Modern Political Thought.* Cambridge; N-Y: Cambridge University Press, 2012. 418 p.
317. Mundy G. B. *The life and correspondence of the late Admiral Lord Rodney.* L.: J. Murray, 1830. V.1. 472 p.
318. Namier L. *The structure of politics at the accession of George III.* L.: Macmillan, 1957. 514 p.
319. Namier L., Brooke J. *The history of parliament: the House of Commons 1754–1790.* L.: Boydell & Brewer, 1985. 692 p.
320. Neill E. D. *The English colonization of America, during the Seventeenth Century.* L.: Strahan, 1871. 352 p.
321. Nester W. R. *The First Global War: Britain, France, and the Fate of North America, 1756–1775.* Westport: Greenwood, 2000. 308 p.
322. Nicolson H. *Curzon: The Last Phase, 1919–1925: A Study in Post-War Diplomacy.* Constable, 1934. 416 p.

323. Pares R. War and trade in the West Indies. Routledge, 1963. 631 p.
324. Pargellis S. M. Lord Loudoun in North America. New Haven, 1933.
325. Pargellis S. M. Military Affairs in North America, 1748–1765: Selected documents from the Cumberland papers in Windsor Castle. NY, 1936.
326. Parkman F. France and England in North America. Boston: Little, Brown and company, 1874. V.1. 427 p.
327. Parkman F. France and England in North America. L.: Macmillan, 1909. V.2. 586 p.
328. Parkman F. France and England in North America. Boston: Little, Brown and company, 1869. V.3. 425 p.
329. Parkman F. France and England in North America. L.: Macmillan, 1909. V.4. 559 p.
330. Parkman F. France and England in North America. L.: Macmillan, 1907. V.5. 523 p.
331. Parkman F. France and England in North America. Boston: Little, Brown and company, 1892. V.6. 333 p.
332. Parkman F. France and England in North America. Boston: Little, Brown and company, 1884. V.7. 514 p.
333. Parkman F. France and England in North America. Toronto: George N. Morang, 1898. V.8. 562 p.
334. Parkman F. Montcalm and Wolfe: France and England in North America. L.: Macmillan, 1899. V.1. 529 p.
335. Parkman F. Montcalm and Wolfe: France and England in North America. L.: Macmillan, 1899. V.2. 562 p.
336. Pearce E. Pitt the Elder: Man of War. Random House, 2010. 384 p.
337. Peckham H. The Colonial Wars. University of Chicago Press, 1965. 239 p.
338. Pederson C. E. French and Indian Wa. Minnesota: ABDO, 2010. 112 p.
339. Penson L. The Colonial Agents of the British West Indies. L.: Frank Cass and co, 1924. 323 p.
340. Peters M. Pitt and Popularity. Oxford: Clarendon Press, 1980.

341. Political considerations; being a few thoughts of a candid man at the present crisis: in a letter to a noble lord retired from power. Marriott, James. L.: Printed for J. Hinxman, 1762. 112 p.

342. Porch D. Wars of Empire. L.: Cassell & Co, 2000. 229 p.

343. Postlethwayt M. Great-Britain's system. L.: Pr. for A. Millar, 1757. 363 p.

344. Preston D. L. Braddock's Defeat: The Battle of the Monongahela and the Road to Revolution. N-Y: Oxford University Press, 2015. 320 p.

345. Rajat K. R. Indian Society and the Establishment of British Supremacy, 1765–1818, in *The Oxford History of the British Empire: The Eighteenth Century* / Ed. by P. J. Marshall. Oxford University Press, 1998. V. 2, P. 508–529

346. Reasons in support of the war in Germany: in answer to considerations on the present German war. L.: Printed for G. Woodfall, 1761. 60 p.

347. Report on the manuscripts of Mrs. Stopford-Sackville, of Drayton House, Northampton shire. Presented to Parliament by command of His Majesty. L.: H.M.S.O., 1904. 359 p.

348. Robinson T. A. L. History of the colonization of America. / Ed. by W. C. Hazlitt. L.: Newby, 1851. V.1. 381 p.

349. Robinson T. A. L. History of the colonization of America. / Ed. by W. C. Hazlitt. L.: Newby, 1851. V.2. 407 p.

350. Rodgers J. E. The Industrial and Commercial History of England, a course of lectures. / Ed. A. G. L. Rogers. L.: Fisher Unwin, 1892. 473 p.

351. Rosebery A. P .P. Lord Chatham, his early life and connections. N-Y: Harper, 1910. 481 p.

352. Russell F. French and Indian Wars. New Word City, 2015. 136 p.

353. Ruville A. William Pitt, Earl of Chatham. / transl. by H. J. Chaytor, M. Morison. L.: W. Heinemann; N-Y: G.P. Putnam's Sons, 1907. V.1. 391 p.

354. Ruville A. William Pitt, Earl of Chatham. / transl. by H. J. Chaytor, M. Morison. L.: W. Heinemann; N-Y: G.P. Putnam's Sons, 1907. V.2. 415 p.

355. Ruville A. William Pitt, Earl of Chatham. / transl. by H. J. Chaytor, M. Morison. L.: W. Heinemann; N-Y: G.P. Putnam's Sons, 1907. V.3. 427 p.

356. Schumann M., Schweizer K. W. The Seven Years War: A Transatlantic History. N-Y: Routledge, 2012. 320 p.

357. Selected speeches on British foreign policy, 1738–1914. / Ed. E. R. Jones. L.: H. Milford, 1914. 550 p.

358. Seton-Watson R. W. The war and democracy. L.: Macmillan, 1915. 390 p.

359. Smith J. The true travels, adventures and observations of Captaine John Smith, in Europe, Asia, Africke, and America: beginning about the yeere 1593, and continued to this present 1629. Richmond, 1819. V.1. 247 p.

360. Smollett T. The History of England: From the Revolution in 1688, to the Death of George II. L.: J. F. Dove For Baynes, 1822. V.4. 495 p.

361. Snow D. Death or Victory: The Battle for Quebec and the Birth of Empire. HarperCollins UK, 2009. 560 p.

362. Soltau R. H. The Duke de Choiseul. Oxford: B. H. Blackwell, 1909. 176 p.

363. Sparks J. The works of Benjamin Franklin. Boston: Whittemore, Niles, and Hall, 1856. V.1. 612 p.

364. Stanhope P. H. History of England from the Peace of Utrecht to the Peace of Versailles (1713–1783). L.: J. Murray, 1858. V.4. 349 p.

365. Stanley G. F. G. New France 1744–1760: The Last Phase. McClelland & Stewart, 2016. 320 p.

366. Szabo F. A. J. The Seven Years War in Europe, 1756–1763. Pearson Education, 2008. 512 p.

367. The Case of the British troops serving in Germany: humbly submitted to the consideration of Parliament. L.: Printed for G. Kearsly, 1761. 80 p.

368. The colonization of North America, 1492–1783. / Ed. by Bolton H. E., Marshall T. M. N-Y: Macmillan, 1921. 609 p.

369. The Comparative importance of our acquisitions from France in America: with remarks on a pamphlet, entitled, An examination of the commercial principles of the late negotiation in 1761. L.: Printed for J. Hinxman, 1762. 59 p.

370. The dangers of Europe from the growing power of France: with some free thoughts on remedies. L.: Printed by A. Baldwin, 1702. 68 p.

371. The debates and proceedings of the British House of Commons, from 1751, to 1760. L.: Printed in the Year. 272 p.

372. The Duke of Anjou's succession further considered: as to the danger that may arise from it to Europe in general, but more particularly to England, and the several branches of our trade. L.: Printed by A. Baldwin, 1701. 56 p.

373. The Federal and State Constitutions, Colonial Charters and Other Organic Laws of the United States. / Compiled by B. P. Poore. Washington: Government Printing Office, 1877. V.1. 1119 p.

374. The Federal and State Constitutions, Colonial Charters and Other Organic Laws of the United States. / Compiled by B. P. Poore. Washington: Government Printing Office, 1877. V.2. 2102 p.

375. The Grenville papers: being the correspondence of Richard Grenville, earl Temple K. G., and the Right Hon. George Grenville. / Ed. by W. J. Smith. L.: J. Murray, 1852. V.1. 494 p.

376. The Grenville papers: being the correspondence of Richard Grenville, earl Temple K.G., and the Right Hon. George Grenville. / Ed. by W. J. Smith. L.: J. Murray, 1852. V.2. 535 p.

377. The letters of Horace Walpole, fourth earl of Orford. / Ed. by P. Toynbee. Oxford: Clarendon press, 1903. V.3. 450 p.

378. The letters of Horace Walpole, fourth earl of Orford. / Ed. by P. Toynbee. Oxford: Clarendon press, 1903. V.5. 454 p.

379. The Oxford History of the British Empire: The Eighteenth Century / Ed. by Marshall P. J. Oxford University Press, 2001. V.2. 662 p.

380. The Parallel, or, the conduct and fate of Great Britain in regard to our present contest with France: exemplified from the histories of Macedon and Athens. L.: Printed for J. Scott, 1756. 52 p.

381. The Parliament History of England from the Earliest Period to the Year 1803. / Ed. W. Cobbett, J. Wright, T. C. Hansard. L.: Pr. by T. C. Hansard for Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown, 1811. V.9. 1454 p.

382. The Parliament History of England from the Earliest Period to the Year 1803. / Ed. W. Cobbett, J. Wright, T. C. Hansard. L.: Pr. by T. C. Hansard for Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown, 1812. V.10. 1424 p.

383. The Parliament History of England from the Earliest Period to the Year 1803. / Ed. W. Cobbett, J. Wright, T. C. Hansard. L.: Pr. by T. C. Hansard for Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown, 1813. V.16. 1402 p.

384. The political history of England, during the 16th, 17th and 18th centuries. Raumer, Friedrich von. L.: Adolphus Richter & co, 1837. V.1. 550 p.

385. The political history of England, during the 16th, 17th and 18th centuries. Raumer, Friedrich von. L.: Adolphus Richter & co, 1837. V.2. 514 p.

386. The public and private life of His late Excellent and most Gracious Majesty, George the Third. / Ed. by Huish R. L.: Printed for T. Kelly, 1821. 724 p.

387. Tunstall W. C. B. William Pitt, Earl of Chatham. L., 1938.

388. Waldegrave J. Memoirs from 1754 to 1758. L.: J. Murray, 1821. 176 p.

389. Walpole H. Memoirs of the reign of King George the Second. / Ed. by Vassall H. R. L.: H. Colburn, 1847. V.1. 465 p.

390. Walpole H. Memoirs of the reign of King George the Second. / Ed. by Vassall H. R. L.: H. Colburn, 1847. V.2. 416 p.

391. Walpole H. Memoirs of the reign of King George the Second. / Ed. by Vassall H. R. L.: H. Colburn, 1847. V.3. 389 p.

392. Walpole H. Memoirs of the reign of King George the Third. L.: Lawrence and Bullen, 1894. V.1. 335 p.

393. Walpole H. Memoirs of the reign of King George the Third. L.: Lawrence and Bullen, 1894. V.2. 324 p.

394. Ward M. C. Battle for Quebec 1759. History Press Limited, 2009. 286 p.

395. Williams B. The life of William Pitt, earl of Chatham. L, N-Y, Bombay and Calcutta: Longmans, Green, and Co, 1913. V.1. 408 p.

396. Williams B. The life of William Pitt, earl of Chatham. L., N-Y, Bombay and Calcutta: Longmans, Green, and Co, 1913. V.2. 421 p.

397. Williams B. The Whig Supremacy 1714–1760. Oxford: Clarendon Press, 1939. 464 p.

398. Willson B. George III, as man, monarch and statesman. L.: T. C. & E. C. Jack, 1907. 623 p.

399. Willson B. The life and letters of James Wolfe. L.: Heinemann, 1909. 522 p.

400. Wilson C. W. *Lord Clive*. L.: Macmillan and Co, 1890. 221 p.

401. Winthrop S. *The history of an expedition against Fort Du Quesne, in 1755; under Major-general Edward Braddock*. Philadelphia: J. B. Lippincott and Co, 1856. 423 p.

402. Woodward W. H. *A short history of the expansion of the British Empire, 1500–1911*. Cambridge: University press, 1919. 348 p.

403. Wright R. *The life of Major-General James Wolfe: founded on original documents and illustrated by his correspondence, including numerous unpublished letters contributed from the family papers of noblemen and gentlemen, descendants of his companions*. L.: Chapman and Hall, 1864. 626 p.

404. Yorke P. C. *The life and Correspondence of Philip Yorke Earl of Hardwicke Lord High Chancellor of Great Britain*. Cambridge, 1913. V.1. 685 p.

405. Yorke P. C. *The life and Correspondence of Philip Yorke Earl of Hardwicke Lord High Chancellor of Great Britain*. Cambridge, 1913. V.2. 598 p.

406. Yorke P. C. *The life and Correspondence of Philip Yorke Earl of Hardwicke Lord High Chancellor of Great Britain*. Cambridge, 1913. V.3. 653 p.